

REVISTA DE MENORCA

PUBLICACIÓ DE L' ATENEU CIENTÍFIC, LITERARI I ARTÍSTIC DE MAÓ

FUNDADA EL 1888
(ANY LXXXIV - VUITENA ÈPOCA)

MAÓ
PRIMER SEMESTRE
1993

Portada: Fotografia en la que es pot apreciar la destrossa ocasionada pel fenomen atmosfèric del 9 de setembre de 1992 al terme de Ciutadella i la frontera perfectament delimitada entre les zones afectades.
(Foto: M. Gayà).

Publicació editada per l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, amb la col·laboració de l'IME (Institut Menorquí d'Estudis).
C/Rovellada de Dalt, 25. 07703 Maó (Menorca) Tel. 360553

Director honorari: Francesc Hernández Sanz

Directors: Joan C. de Nicolás Mascaró i Josep M. Vidal Hernández

Consell de Direcció: Francesc Tutzó Bennassar, president de l'Ateneu; Miquel Àngel Limón Pons, secretari, i Francesc Olives Enrich, administrador.

Consell Assessor: Lluís Casanovas Marquès, Salvador Castelló Carreras, Gabriel Julià Seguí, Ignasi Mascaró Pons, Pilar

Morillas Praena, Joan C. de Nicolás Mascaró, Ponç Pons Giménez i Josep Miquel Vidal Hernández.

Subscripcions, venda i intercanvi: Ateneu de Maó. Rovellada de Dalt, 25
07703 Maó (Menorca). Telf. 36 05 53

Preu de subscripció: 3.200 ptes., tot l'any (4 números)

Preu d'aquest número: 2.000 ptes., (IVA inclòs)

ISSN: 0211-4550 Dipòsit legal: MH-1958

Imprimeix: Editorial Menorca, S.A. Avinguda Central, 5
(Polígon Industrial de Maó)

Sumari

MIGUEL GAYÀ, ANTONIO SOLIÑO. <i>Caps de fibló i esclafits a Menorca</i>	5
JOAN ROSELL. <i>La cartografia geològica de l'illa de Menorca</i>	19
GUILLEM SINTES ESPASA. <i>La búsqueda del espacio en la iglesia de Santa María de Maó</i>	27
ALEJANDRO BLANCO. <i>Análisis del significado de los ex-votos de la Virgen de Gracia</i>	63
JOAN ENRIC VILARDELL I SANTACANA. <i>Roma y Georgetown</i>	75
ALBERT MARTÍNEZ. <i>El pla del Monestir de Maó</i>	87
MARGARIDA BASSOLS. <i>Els evangelis petits de la saviesa popular</i>	103
ANTONI CATALÀ CAMPINS. <i>Pere Gomila: Temps. Veu. Equilibri</i>	115
MIQUEL PIERAS VILLALONGA, MIQUEL A. MARQUÈS SINTES. <i>Dos pobles productors de sabates: Inca i Alaïor. Primeres comparacions</i>	127
VICTORIANO SEOANE PASCUCHI. <i>Una historia para siempre: los herreros de Sant Climent</i>	159
GABRIEL JULIÀ SEGUÍ. <i>El doctor Comas, un gran americanista</i>	171
GABRIEL JULIÀ SEGUÍ. <i>El doctor Lorenzo Antonio Pons Pons, historiador de la iglesia uruguaya</i>	183
RESSENYA CULTURAL	199
- <i>Vida de l'Ateneu (primer semestre de 1993)</i>	
- <i>Activitats realitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis</i>	

CAPS DE FIBLÓ I ESCLAFITS A MENORCA

MIGUEL GAYÀ (*)
ANTONIO SOLIÑO (*)

INTRODUCCIÓN

A finales del verano y comienzo del otoño de 1992, dos situaciones meteorológicas produjeron vientos muy fuertes en la mitad occidental de la isla de Menorca. Los vientos no fueron generales sino muy localizados y estuvieron ligados a fenómenos tormentosos severos. Aunque el término *cap de fibló* fue el que más se extendió para denominar el agente causante de estos sucesos, conviene diferenciar los dos acontecimientos acaecidos los días 9 de septiembre y 8 de octubre.

ALGUNAS DEFINICIONES

Cap de fibló es, según el diccionario de F. de Borja Moll, «aguijón, manga o tromba, lluvia impetuosa o turbión». En general, y en meteorología, este término es sinónimo de tornado. Sin embargo, por extensión, se asocia a fenómenos adversos paralelos a una tormenta, tales como el propio viento o a lluvia intensa. De este modo, *fibló* o *cap de fibló* debe oírse e interpretarse como fenómeno adverso de intensidad moderada o fuerte para, inmediatamente, pasar a reconocer si, estrictamente, se ha tratado de un verdadero *cap de fibló* o tornado.

Un *tornado* es un vórtice de vientos fuertes, asociados a una tormenta (en algún caso se han observado en nubes convectivas sin tormenta), con un radio

---

(*) Centro Meteorológico Territorial de Baleares.

de unos pocos metros hasta uno o pocos centenares, en forma de embudo, con su parte superior más ancha que la inferior y que pende de la nube matriz: un cumulonimbo.

Reventón o *descendente*, en castellano, *esclat* o *esclafit*, en catalán y *downburst* en inglés, son términos que identifican el descenso de una porción de aire, inicialmente arrastrado por la lluvia, que acelerando en el seno de la nube es capaz de conseguir una velocidad tal que, si alcanza el suelo, puede causar daños tan importantes como un tornado débil o moderado y, en casos extremos, fuerte.

En el Centro Meteorológico Territorial de Baleares, se identifica una tormenta como severa si cumple alguna de las condiciones siguientes: 1) produce relámpagos continuos, 2) turbonada de más de 30 nudos (unos 60 km/h), 3) granizo de un tamaño de 1 centímetro, 4) tornado o tromba marina. Esta identificación es semejante a la que se hace en otros países con unas frecuencias de severidad similares a las nuestras o superiores (Doswell, 1985).

El primer estudio sobre tornados se remonta a finales del siglo XVII (Peterson, 1992). Los reventones fueron identificados un siglo después aunque con un muy impreciso «tornado sin giro».

LA MEDIDA DE LA VELOCIDAD DEL VIENTO

Los instrumentos de medida del viento han ido evolucionando en los últimos tiempos pudiéndose hoy registrar, casi instantáneamente, cualquier dirección, velocidad y cambios más o menos súbitos de los mismos. Pero es evidente que, incluso usando técnicas de telcdetección, la presencia del instrumental en el campo es todavía necesaria. El uso del radar Doppler puede dar una información más amplia de lo que hace el campo de vientos en una amplia región, pero este equipo aún no está instalado en Baleares (está previsto ubicarlo en las proximidades de Artá, en Mallorca).

Por otra parte, los anemómetros convencionales instalados son escasos y, per si fuera poco, flaco favor nos harían si hubieran de registrar un viento superior a 150 km/h. Su inercia, si no su derribo, nos privarían de conocer vientos superiores.

Al igual que en el siglo pasado se introdujo la escala Beaufort para reconocer la fuerza del viento según sus efectos (y que aún hoy usan los marinos), se han introducido unas nuevas escalas para reconocer velocidades del viento en tornados, donde la escala Beaufort se pierde entre expresiones como «casi no hay experiencia» o «daños totales» (grados 11 y 12). Entre las escalas que abordan el problema de identificar la fuerza del viento en tornados o reventones, cabe destacar las de Minor-McDonalds-Metha y la más extendida de Fujita (1971).

La escala de Fujita tiene 6 grados que corresponden a otros tantos intervalos que cubren desde 64 hasta 512 km/h:

F0 (de 64 a 116 km/h) abarcaría las intensidades 9, 10 y 11 de la escala Beaufort. Corresponde a tornado muy débil que produce daños en chimeneas y antenas de televisión. Quiebra ramas de árboles y provoca desperfectos en los carteles.

F1 (de 117 a 181 km/h) tiene el límite inferior en el 12 de la escala de Beaufort y corresponde a tornado débil. Se desprenden las tejas y algunas techumbres y se rompen los cristales de las ventanas. Los árboles asentados en terrenos blandos o muy poco profundos son derribados y algunos se quiebran. Los vehículos en ruta se desplazan a los arcenes o cunetas de las calzadas.

F2 (182 a 253 km/h) corresponde a un tornado violento en el que se desprenden techumbres dejando sólo las paredes verticales más sólidas. Los camiones son volcados y los coches son barridos de las autopistas. Los árboles grandes se quiebran o son arrancados de raíz.

F3 (254 a 332 km/h) para un tornado severo en el que techos y algunas paredes bien construidas son volados y se demolen algunas construcciones rurales. Los automóviles se levantan del suelo y pueden ser desplazados a cierta distancia. La mayoría de los árboles se quiebran si no han podido ser derribados.

F4 (333 a 418 km/h) para un tornado devastador que puede elevar y desplazar viviendas prefabricadas bien construidas. Las cortezas de los árboles desaparecen ante el bombardeo de objetos y piedras que son levantados. Los automóviles son arrojados a cierta distancia o ruedan hasta destrozarse.

F5 (419 a 512 km/h) para un tornado extraordinario o increíble donde las viviendas prefabricadas de sólida construcción se separan de sus cimientos y son transportadas a distancias considerables. Los automóviles se convierten en proyectiles y vuelan hasta distancias superiores a los 100 metros. De los árboles sólo quedan sus troncos.

Esta escala de Fujita se suele cerrar, a modo de paréntesis, con un grado anterior al cero (F-) para aquellos casos de tornado que apenas causaron daños y que correspondería a una intensidad 8 de la escala Beaufort (temporal). Por el otro extremo, se puede añadir un F6 que cubriría un intervalo amplio, entre 513 km/h hasta la velocidad del sonido. Este grado es prácticamente imposible para un tornado.

EL CASO DE CIUTADELLA DEL 9 DE SEPTIEMBRE DE 1992

La situación meteorológica del día 9 de septiembre de 1992 presentaba una configuración del SW en los niveles altos y medios de la atmósfera. En un nivel hacia los 1.500 m aparecía una incursión de aire cálido, proveniente del

norte de África, y en los niveles más próximos al suelo, el flujo era de componente Este.

La estructura termodinámica de la atmósfera, obtenida del sondeo de Palma unas pocas horas antes de desencadenarse los acontecimientos, presentaba inestabilidad en las capas inferiores hasta un nivel isoterma próximo a 1.200 m. A partir de este nivel, la atmósfera se hace cada vez más seca, con un máximo hacia los 5.000 m (ver fig. 1 (a)). Este estrato es una condición favorecedora de severidad en una tormenta (Sanders, 1981). La lluvia u otros productos de precipitación (granizo o nieve) se evaporan parcialmente al caer a través de este estrato, de modo que el enfriamiento que se genera contribuye a la pérdida de flotabilidad de la atmósfera. El descenso se ve incentivado de forma que el aire ya corre vertiginosamente. La lluvia puede no alcanzar la superficie terrestre y, si lo hace, será siempre en cantidades muy inferiores a las que se habían generado.

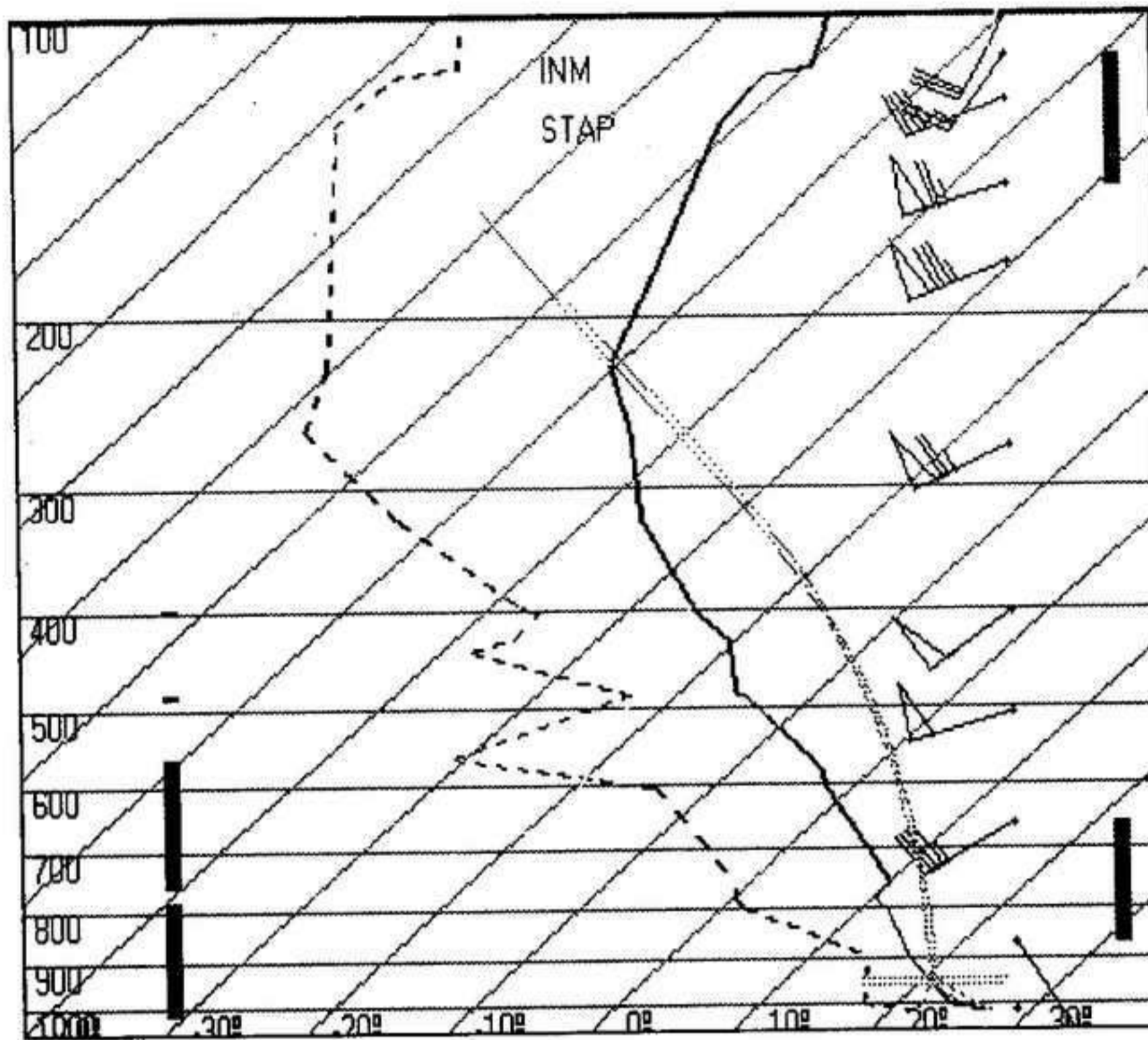
El resultado es que el agua contenida en la atmósfera ha contribuido, primero, a inestabilizarla y a generar mayor convección. En segundo lugar, cuanto mayor sea el contenido de agua líquida almacenada arriba mayores serán las cantidades de precipitación generadas. Si el área de precipitación es suficientemente amplia, el tubo de descarga de aire puede ser también muy amplio. Este descenso de aire, al chocar contra la superficie, se extiende formando una línea frontal entre el aire frío que cae y el cálido que subyacía en el ambiente previo (ver fig. 2).

Éste parece haber sido el fenómeno que aconteció frente a las costas de Ciutadella el día 9 de septiembre. La línea frontal habría entrado desde el mar hacia el interior de la isla con gran ímpetu. La intensidad estimada fue de F0 (por su banda alta) en toda la zona costera de la bahía. La existencia de paquetes de aire descendente, inmersos en la gran descendencia, explicaría el hecho de que, en algunos puntos, el viento se mostrara más violento. Según testigos presenciales que fueron interrogados en toda la zona, desde el Cap d'Artrutx hasta Ciutadella, confirmaron el role de vientos al entrar el microfrente y todos dieron una dirección dominante y concordante con esta hipótesis. Algunos marinos registraron con la instrumentación de a bordo puntas de 80 nudos.

El microbarógrafo que la Universitat de les Illes Balears tiene instalado en el puerto de Ciutadella mostró los súbitos cambios de presión que el aire produjo al correr sobre la estación o al caer sobre ella (ver fig. 3).

Hacia el interior de la isla, en las proximidades de Son Saura, los destrozos fueron más aparatosos con la caída de pinos y encinas centenarias. Aunque no pudimos inspeccionar la zona en una primera visita, sí se pudo comprobar que la orientación de las caídas seguía la misma dirección que todo el frente. La impresión más generalizada es que se trató, efectivamente, de un reventón

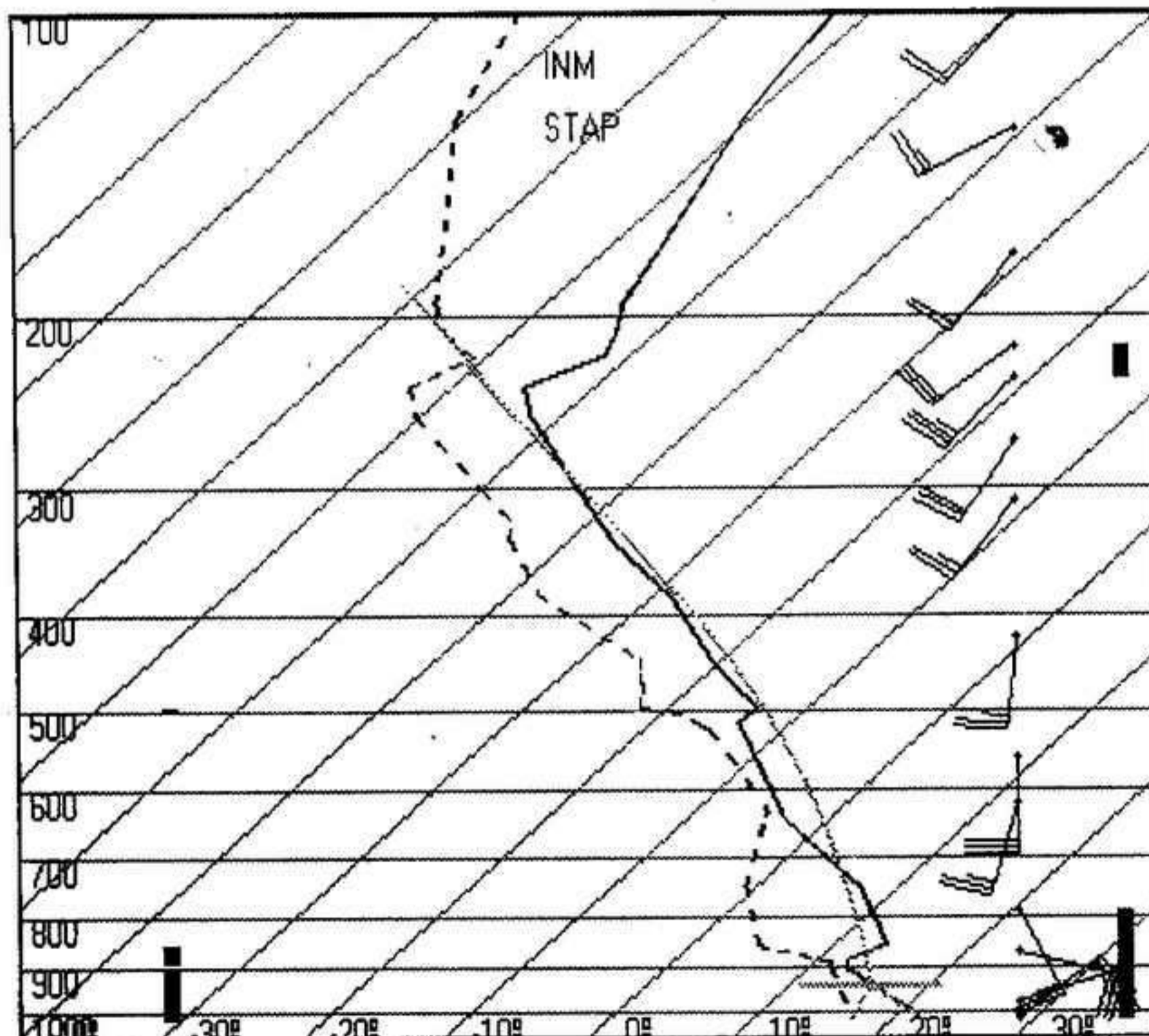
08301
09/09/199212Z
12Z

TT: 49
K : 25

Agua Prec. (mm)
(SF-85): 21
(85-70): 9
(70-50): 4
(50-20): 1
(Total): 35
T=0 : 3986 m
Tw=0: 3323 m

Pres.ini: 1016
NCC: 532 m
Tc= 25.9 °C
EL= 11427 m
NCA: 635 m
LI=-8.4
NCL= 636 m
EL= 11644 m

Fig. 1 (a) Sondeo de las 12 GMT correspondiente al día 9 de septiembre de 1992, en el que se aprecia un estrato seco en los niveles medios de la atmósfera (500-600 Hpa) y la configuración de los vientos que organizó la tormenta severa (cizalla y chorro).

08301
08/10/199212Z
12Z

TT: 45
K : 26

Agua Prec. (mm)
(SF-85): 17
(85-70): 9
(70-50): 7
(50-20): 2
(Total): 34
T=0 : 3408 m
Tw=0: 3152 m

Pres.ini: 1013
NCC: 676 m
Tc= 22.1 °C
EL= 1187 m
NCA: 624 m
LI=-.8
NCL= 695 m
EL= 1191 m

Fig. 1 (b) Sondeo correspondiente al día 8 de octubre, en el que se aprecia un estrato relativamente seco entre 900 y 650 Hpa y una fuerte cizalla del viento en los niveles inferiores. En esta ocasión no aparece chorro en los niveles superiores.

ligado a una gran descendencia o turbonada que alcanzó una intensidad de F0 de la escala de Fujita, con puntas aisladas de F1.

Las imágenes de satélite ofrecen a su vez un excelente punto de vista. Estas imágenes son captadas cada media hora por el sensor instalado en el Meteosat. Por ello, la secuencia no es sino una película con tres o cuatro fotogramas y dos «planos», el correspondiente al sensor visible y al sensor infrarrojo. En ellos se puede ver cómo el frente que surgió de la tormenta emerge y se desplaza hacia Mallorca y el resto de la isla de Menorca. A pesar de la obscura sombra que representa media hora entre imagen e imagen, se puede identificar el transcurrir del microfrente y su paso por los observatorios de la red del Instituto Nacional de Meteorología del aeropuerto de Menorca y las estaciones automáticas de Capdepera, Porreres y Pollença en Mallorca.

Por último, debe reseñarse que la caída súbita del aire contra el mar causó un tren de olas que fue advertido en todas las calas y puertos de la bahía de Ciutadella y que, posiblemente, fuera el motivo por el que algunas embarcaciones tuvieran serios problemas de estabilidad y, lo que fue peor, pudo ser determinante en la única pérdida humana que se registró.

Las pérdidas materiales se cifraron en unos 75 millones de pesetas.

EL CASO DE FERRERIES DEL 8 DE OCTUBRE DE 1992

El marco sinóptico del día presentaba a las 12 GMT una situación de «libro» en todos los niveles de la atmósfera. Una depresión fría se situaba sobre Lisboa y un importante paquete de curvatura ciclónica iba recorriendo desde Eivissa hasta Menorca. Una fortísima incursión de aire cálido se adelantaba en nuestra región impelida por vientos moderados a fuertes en los niveles bajos de la atmósfera. Por otro lado, un marcado gradiente de humedad se ubicaba en nuestra zona.

El sondeo aerológico de Palma (fig. 1 (b)) mostró un estrato muy inestable junto al suelo y hasta unos 1.000 m, limitado por una inversión con aire relativamente seco. Lo más llamativo fue la fuerte cizalla del viento en los estratos inferiores, con un viento del NE de 25 nudos en tierra que iba girando gradualmente hasta un SE con 30 nudos hacia 1.500 m.

Esta situación ya había sido «explosiva» en Eivissa y también se dejó sentir sobre Mallorca.

Un tiempo antes de producirse los vientos fuertes en torno a Ferreries, los núcleos convectivos se veían sobre el norte de Mallorca y parece que, de nuevo, el aire descendente tuvo un papel fundamental, no tanto en la genera-

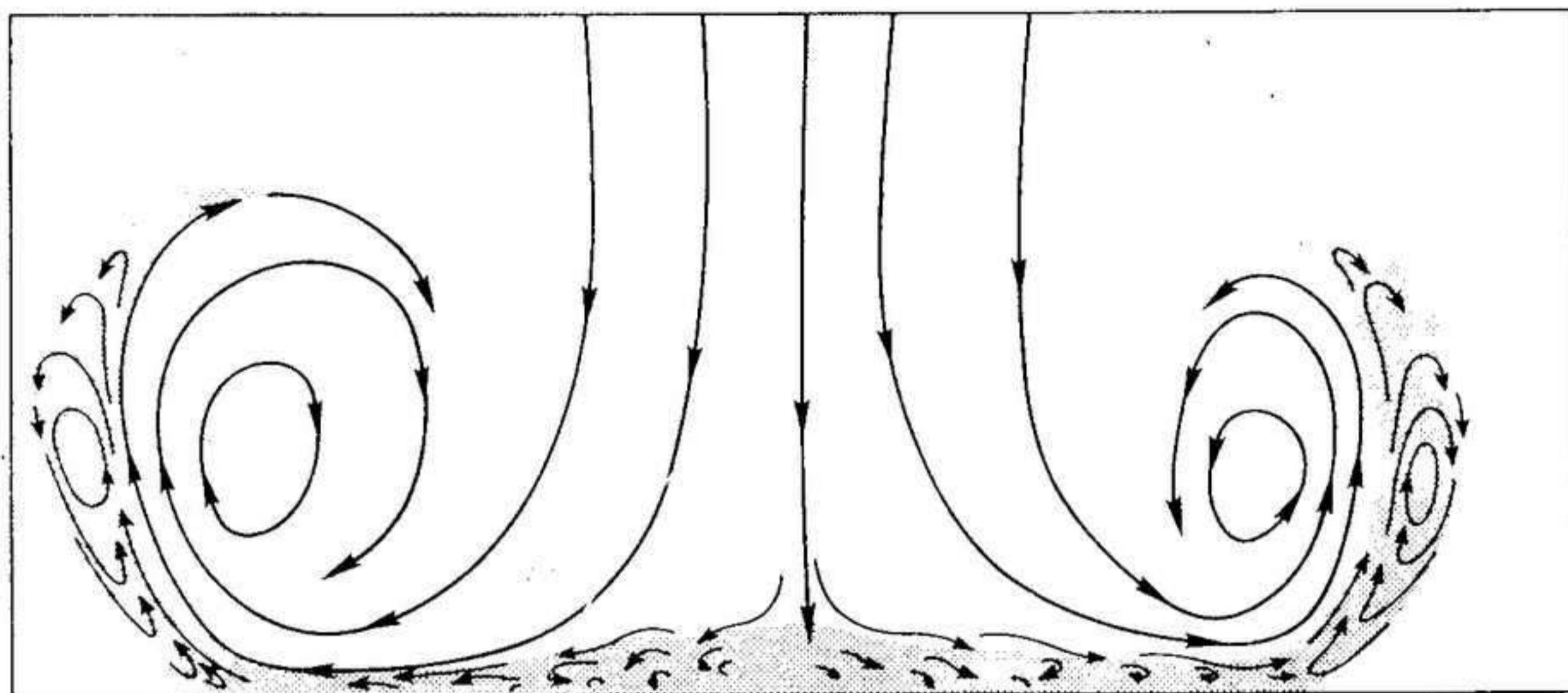

Fig. 2 Esquema conceptual de un reventón (según Caracena).

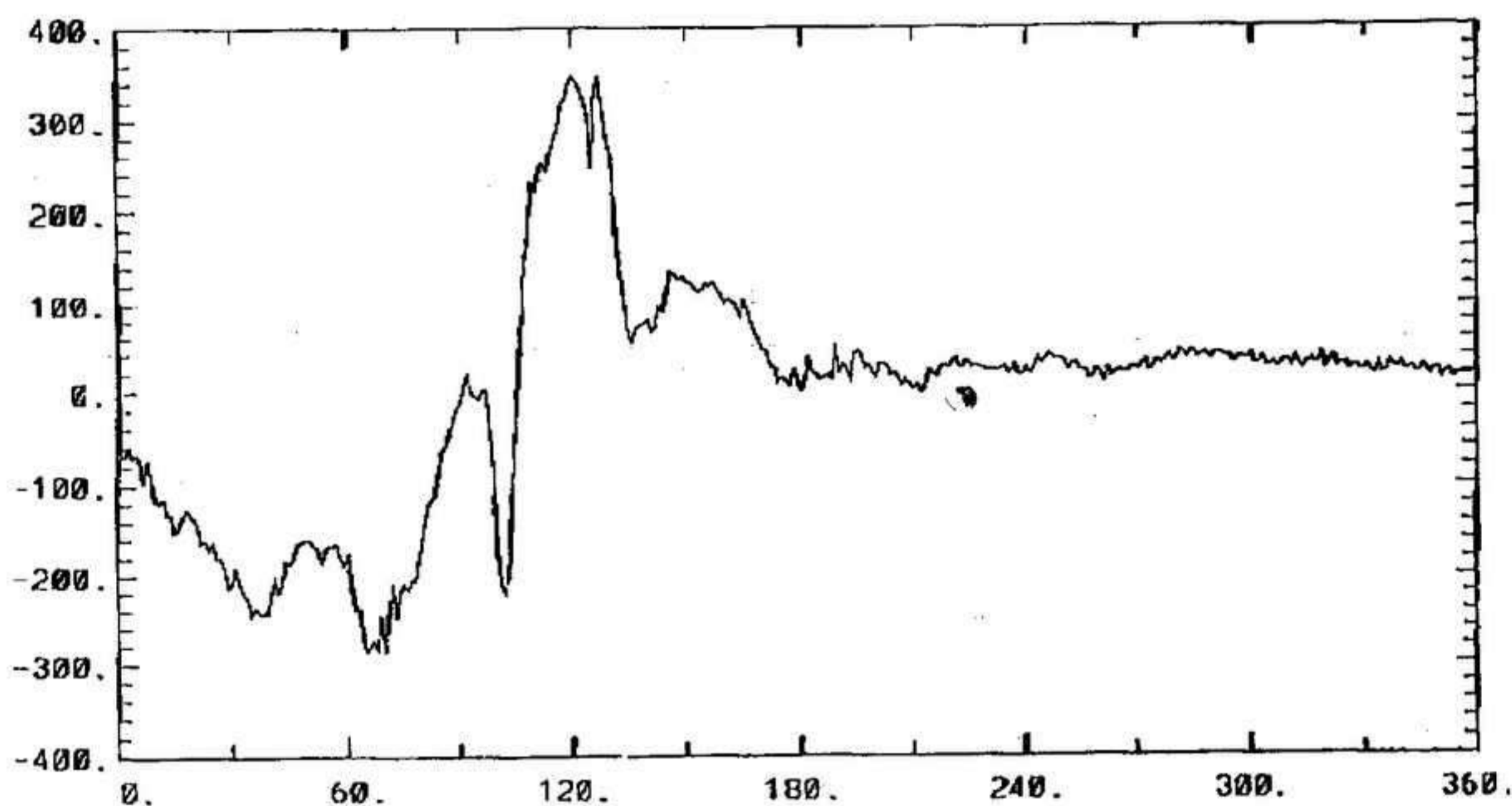

Fig. 3 Microbarograma de Ciutadella del episodio del 9 de septiembre (cortesía de la Universitat de les Illes Balears).

ción de una línea de turbonada violenta sino en la generación, por convergencia con el viento general, del núcleo que afectaría finalmente a Menorca. Es decir, la perturbación corría hacia el norte, hacia Catalunya, pero al mismo tiempo el viento ambiental iba generando la convección corriente arriba, esto es, hacia el Este. Un desplazamiento tan anómalo como el descrito es precisamente un síntoma de severidad.

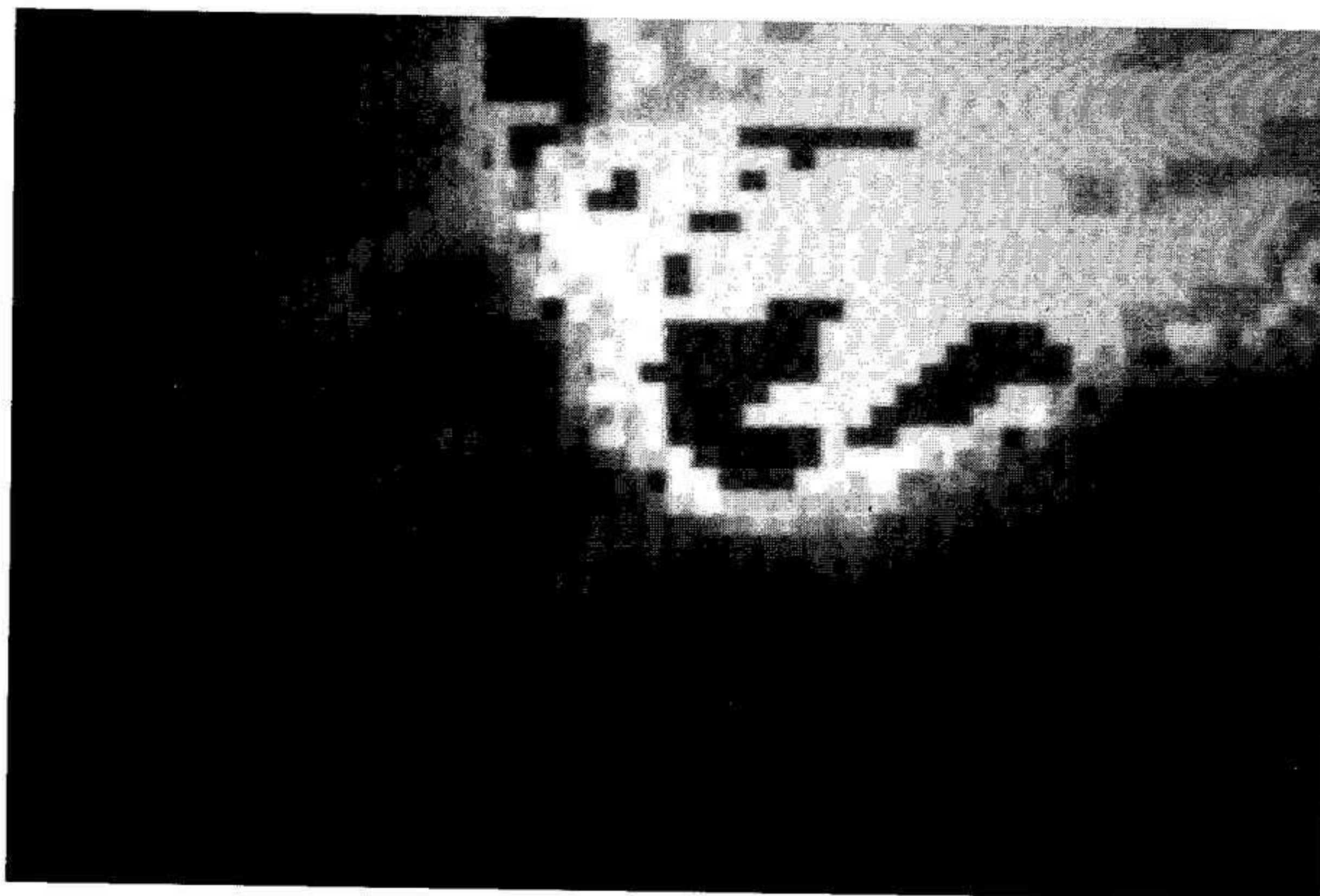

Fig. 4 y 4 bis Imágenes, infrarroja y visible, del satélite Meteosat (cortesía del CMT de Baleares, INM) en la que se aprecia el núcleo convectivo y la nubosidad del microfrente cruzando la isla de Mallorca (día 9 de sept. 1992).

Las imágenes de satélite dan también alguna luz que debe interpretarse: la tormenta que se hallaba sobre el norte de Mallorca alcanzó topes nubosos más fríos que la que se desarrolló sobre Menorca. En principio, parecería que el declinar de la actividad se iba manifestando. Pero éste es un fenómeno muy corriente en los casos de tormenta con severidad enmascarada, que ya ha sido descrito vinculado a la aparición de tornados en Estados Unidos (Fujita y Wakimoto, 1981).

Las fotografías e imágenes que nos fueron cedidas en una primera entrega nos indujeron a creer que se trataba de un caso semejante al del 9 de septiembre en Ciutadella. Por la orientación más o menos uniforme de los restos en los bosques de la zona, daban la impresión de haber sido derribados por una descendencia súbita y mucho más fuerte que aquella.

La investigación de «campo» realizada desde el aire, un mes después, hizo zozobrar la vieja hipótesis y confirmar que fue un tornado el agente que produjo los fuertes vientos sobre los bosques de Ferreries y del Este del término de Ciutadella.

En efecto, la relación entre la longitud y anchura de la franja de desperfectos indicaba una senda relativamente estrecha (aunque tuviera una franja de más de 200 metros y en algún punto se acercara a los 400). Pero además, se pudo advertir que en el flanco derecho del recorrido, el contraste de desperfectos era excesivamente notable, marcando una divisoria «exquisita» entre lo devastado y lo intacto. Un reventón deja, al igual que al arrojar un cubo de agua contra el suelo, una graduación de la intensidad del choque (Caracena et al., 1990). Es decir, una zona afectada por una descendente con una intensidad máxima de F2 estaría rodeada por áreas de menor intensidad, F1, y éstas lo habrían sido por otras de menor escala aún. Finalmente, la observación del flanco izquierdo se reconoció menos afectado y, en algunos tramos, la orientación de los restos del pinar requería la presencia de una agente girando.

En el hemisferio norte, el borde derecho de los tornados es más activo que el izquierdo; su explicación hay que buscarla en la acción de fuerzas ficticias tal como la de Coriolis, que va organizando la baja tornádica en cuyo seno se desarrollará el futuro tornado. De este modo, la mayoría de los tornados tiene un giro ciclónico y sólo una escasa proporción lo tienen anticiclónico. Contrariamente sucede en el hemisferio sur. Sin embargo, en el caso del 8 de octubre, la intensidad tan marcadamente diferenciada entre los dos flancos no debe explicarse por el efecto de Coriolis: el desplazamiento del propio tornado respecto al suelo, digamos a 50 km/h, y con una velocidad tangencial de 200 km/h debe dar una velocidad en el flanco derecho del desplazamiento de

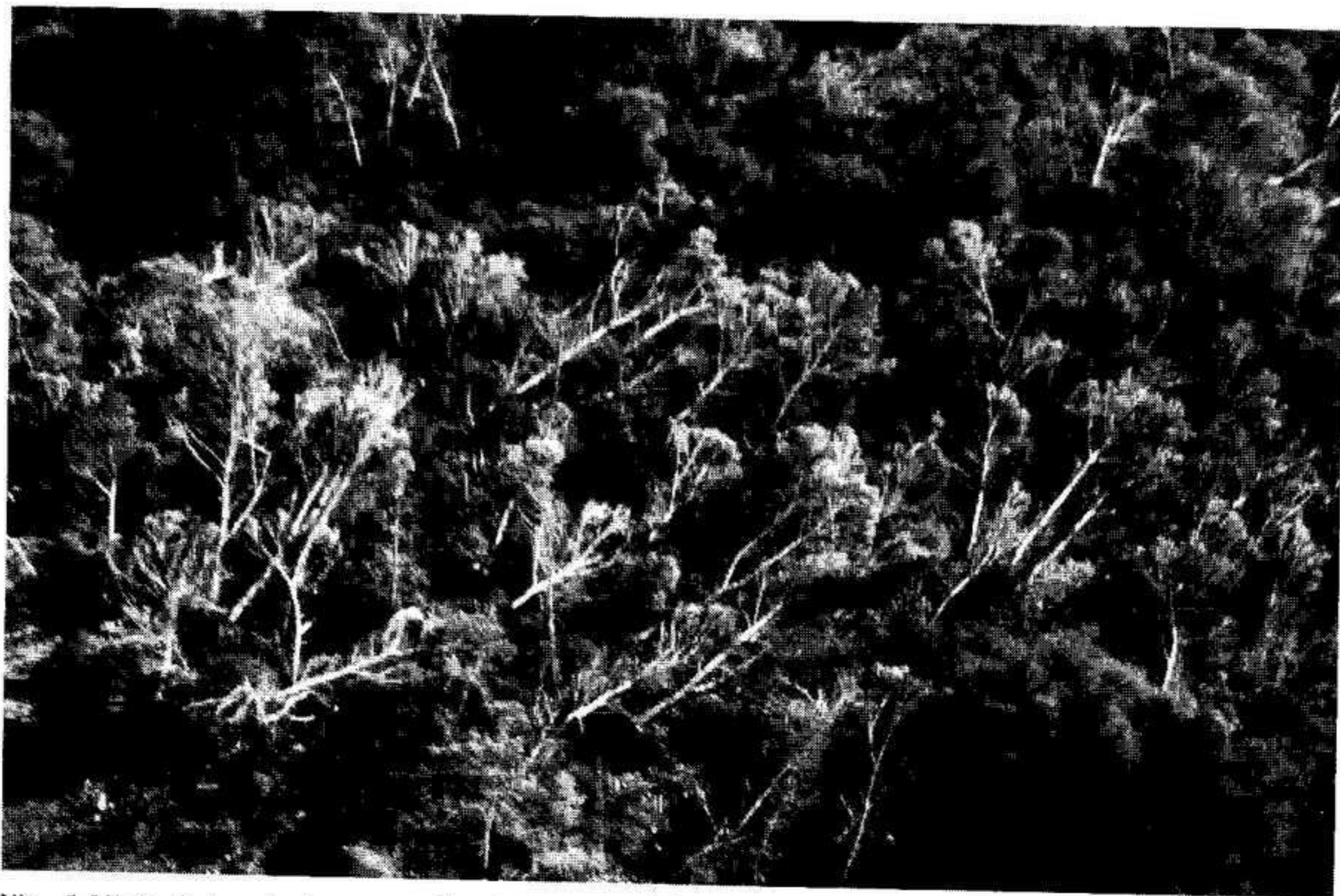

Fig. 5 Vista de los destrozos en los bosques próximos a Son Saura (foto M. Gayà).

250 km/h, mientras que en su parte izquierda sólo debe tener una velocidad de 150 km/h. En un caso tan sencillo como el ideado, el flanco derecho es capaz de alcanzar un F2 (casi F3) de la escala de Fujita, mientras que en el izquierdo sólo es un F1. En un borde es capaz de arrancar y quebrar un bosque completo y en el otro sólo lo hace con los árboles más frágiles o más expuestos y, en todo caso, siempre deja en pie una buena parte de ellos enmascarando el borde tan acusado que hubiera podido dejar de no haber habido desplazamiento.

El caso ideado en el párrafo anterior se parece bastante al que se describe y para el que se estimó una fuerza de F2 en su banda alta, o incluso F3 (en su región inferior). Esto es, en torno a los 250-260 km/h.

Para la situación de este día, se ha podido utilizar una nueva herramienta que no estaba operativa entonces. El detector de rayos nos ofrece una nueva visión de los acontecimientos. En la figura 7 se muestra la distribución de rayos en el entorno de Menorca y alrededor de la hora en que el *cap de fibló* estaba operando (debe recalarse que se trata de descargas a tierra, esto es, rayos, y no se contemplan las descargas entre nubes). Destaca la irrupción súbita de descargas y la frecuencia relativa de descargas de signo positivo. Esta

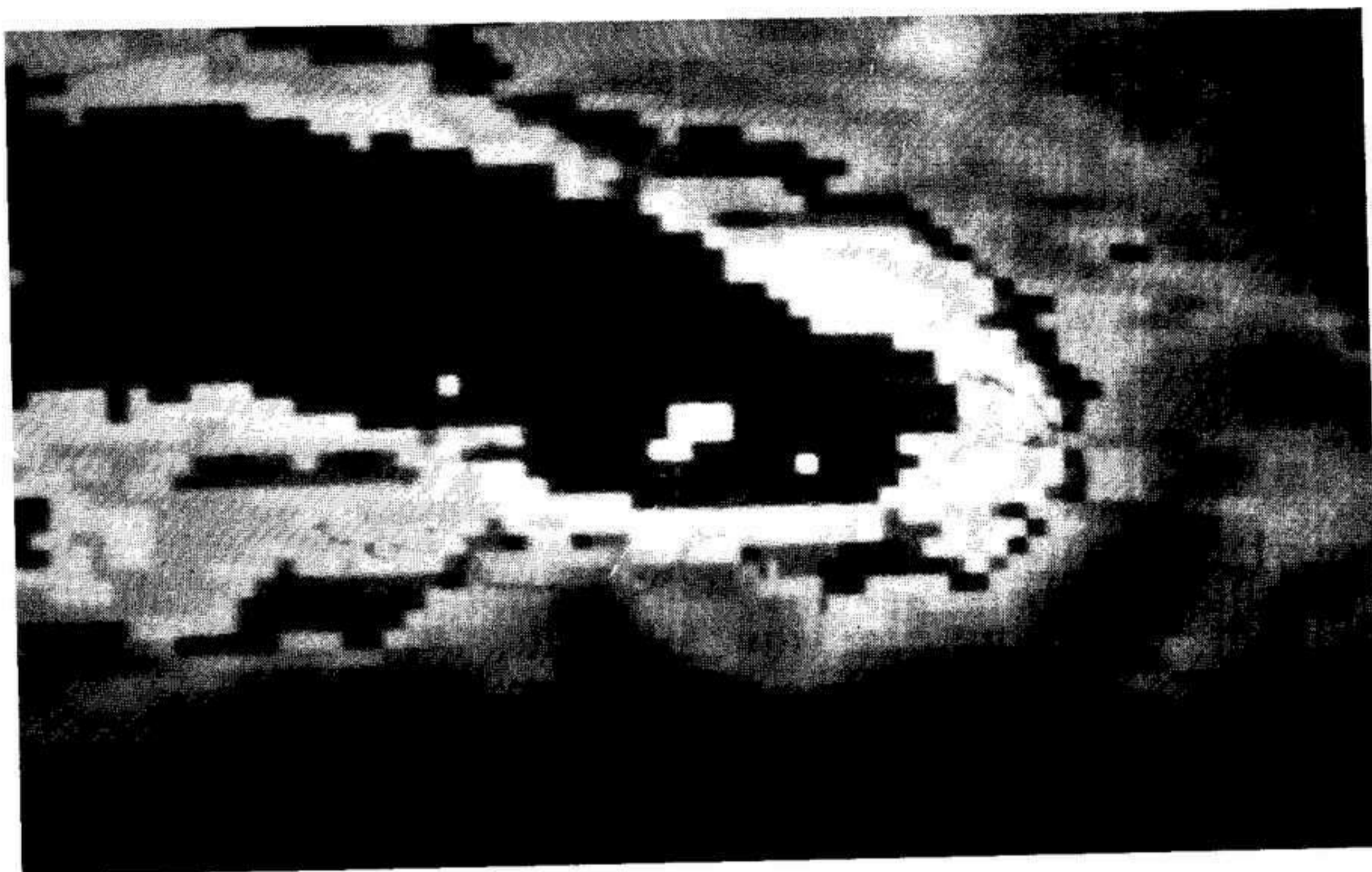

Fig. 6 Imagen infrarroja (realzada en falso color) del sistema convectivo del día 8 de octubre.

herramienta ha sido utilizada recientemente por Branick y Doswell (1992) como precursora de tormentas severas que llevan tornados asociados.

Por otra parte, se debe destacar cómo las numerosas descargas quedaron siempre en el flanco izquierdo del área en la que se halló el tornado.

DIFICULTAD EN LA PREDICCIÓN

En las climatologías mundiales de tornados, las frecuencias y violencias se ciñen a países de latitudes medias (no tropicales, como en ocasiones se lee). Pero llama la atención que los tornados hablen inglés preferentemente. Es obvio que la climatología no puede realizarse sólo con informes, simposios o artículos publicados en las principales revistas especializadas. Pero también resulta aleccionador comprobar que, a pesar de no existir una causa meteorológica identificada, los tornados han ido aumentando en las últimas décadas. Deben apuntarse dos causas esenciales: la primera hace referencia al progresivo interés y estudio que van mereciendo y que ya incrementaron las «apariciones» en Estados Unidos hacia los años 50. En segundo lugar, los bienes

Fig. 8 Fotografía en la que se aprecia la extensión afectada por el tornado del día 9 de septiembre y la frontera perfectamente delimitada entre zonas afectadas (foto M. Gayá).

En los últimos tiempos, el uso cada vez más preciso del radar, y en concreto del radar Doppler (Wakimoto, 1982), está llevando a las autoridades a dar avisos de última hora, in extremis, cuando los precursores de los tornados ya han aparecido en las pantallas de los sistemas de teledetección.

Estas costosas y sofisticadas tecnologías ya han hecho aparición también en España y en breve estarán presentes en Baleares. A pesar de ello, algunos precursores se sitúan junto al suelo, donde el radar tiene no pocas complicaciones. No debe esperarse de él más que aquello que puede dar. En cualquier caso, esta herramienta junto a los detectores de rayos y los satélites con mayor resolución deben dar una mejor comprensión de la atmósfera que, modelizada, ayudará sin duda a una mejor predicción de su quehacer.

AGRADECIMIENTOS: A las diferentes secciones del CMT de Baleares, al Servicio de Teledetección y al STAP por su ayuda y colaboración.

Al Servicio Aéreo de Rescate (SAR) destinado en la Base Aérea de Son Sant Joan por su inestimable colaboración en la observación desde el aire.

A las personas que entrevistamos y que tan espléndidamente nos permitieron reconstruir los acontecimientos.

REFERENCIAS

- BRANICK, M.L. and C.A. DOSWELL III (1992). «An observation of Relationship between Supercell Structure and Lightning Ground-Strike Polarity». *Weather and Forecasting* 7, 143-149.
- CARACENA, F. et al. (1990). *Microburst: a Handbook for Visual Identification*. U.S. Department of Commerce. NOAA. National Severe Storms Lab.
- DOSWELL, C.A. (1985). *Weather the Operational Meteorology of Convective*. Volume II: *Storm Scale Analysis*. Environmental Sciences Group. Boulder, Colorado. Abril 1985.
- FUJITA, T.T. and WAKIMOTO, Roger M. (1981). «Five Scales of Airflow Associated with a Series of Downburst on 16 July 1980». *Mon. Wea. Rev.* 109, 1438-1456.
- FUJITA, T.T. and WAKIMOTO, Roger M. (1981) «Tornadoes and Downburst in the Context of Generalized Planetary Scales». *J. of Atmos. Sci.* 38, 8, 1511-1534.
- PETERSON, R.E. (1992). «Early Studies of Tornado Damage». *Journal of Meteorology*, vol. 17, núm. 165, 10-16.
- SANDERS, F. (1981). *Prediction of Severe Convection. Mesoscale Meteorology - Theories, Observations and Models*. Ed. Douglas K. Lilly and Tzvi Gal-Chen.
- WAKIMOTO, R.M. (1982). «The life Cycle of Thunderstorm Gust Fronts as Viewed with Doppler and Rawindsonde Data». *Mon. Wea. Rev.* 110, 1061-1082.

LA CARTOGRAFIA GEOLÒGICA DE L'ILLA DE MENORCA

JOAN ROSELL (*)

INTRODUCCIÓ

Un mapa geològic és un document escrit que vol reflectir les característiques geològiques de l'àrea que abraça el mapa; és un intent de cartografiar la realitat geològica d'una determinada zona.

Com més ben escrit i detallat està un document, més s'ajusta a la realitat; com més ben elaborat està un mapa geològic, més s'ajusta a la geologia de la zona que comprèn. Ara bé, tant el document com el mapa són una caricatura, fins a cert punt, de la realitat; un conjunt de signes ordenats d'una manera lògica amb un toc de més o menys art. En el document escrit els signes indiquen paraules i en el mapa geològic els signes convencionals són indicatius del tipus de roca, de l'edat, del grau de deformació, etc.

La geologia en el camp, en la natura, hi és escrita d'una forma *perfecta*; cal saber-la llegir. El geòleg cartògraf tradueix aquesta lectura en la confecció d'un document, el mapa geològic, el qual farà públic i posarà a l'abast d'altres lectors. Les diferents lectures coincidiran amb el missatge general que el document pregona, però, en els detalls, de ben segur que hi haurà grans diferències. Aquest document és una veritable caricatura de la realitat feta pel cartògraf autor. La caricatura primera que en surt s'hi assembla poc, a la realitat; el primer mapa geològic publicat d'una zona és, en general, poc signifi-

---

(*) Catedràtic d'Estratigrafia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

catiu, és un esbós amb les primeres valoracions geològiques. La caricatura, amb el temps, es va modificant en un intent de transformació en la realitat, tendència el límit de la qual fóra una fotografia, un calc de la geologia d'aquella zona; límit que mai no s'arribarà a assolir. Cada caricatura modifica l'anterior, essent la primera la que conté els punts bàsics. El mapa geològic s'anirà posant al dia al mateix temps que va avançant el coneixement geològic, ja que, tot i que els trets fonamentals perduren, també envelleixen.

El mapa geològic és, doncs, un document escrit sobre el medi físic, el medi que l'home trepitja, on viu i del qual, en bona part, viu. És el document d'infraestructura de qualsevol activitat relacionada amb el medi físic. Cada vegada que apareix un document d'aquest tipus, una nova caricatura, una nova cartografia geològica, és una fita en l'evolució del coneixement d'aquest medi. La recent publicació del mapa geològic de Menorca per part de l'ITGE (Instituto Tecnológico y Geominero de España), corresponent a l'anomenat PLAMAGNA (1), és una fita en el coneixement del medi físic de l'illa. És, per tant, un moment prou important com per fer un breu balanç històric de la cartografia geològica de Menorca.

ELS PRIMERS MAPES GEOLÒGICS DE MENORCA

No hi ha cap dubte que el primer document que es pot considerar una veritable cartografia geològica de Menorca és el publicat pel geòleg francès HERMITE l'any 1879.

Alberto de la Marmora, l'any 1834, ja havia publicat, en les Memòries de la Reial Acadèmia de Torí, un esbós geològic (?) de Menorca, però aquest no té cap mena de rigor científic i, per això, no es pot qualificar de mapa geològic.

El mapa d'Hermite, doncs, pioner i totalment en consonància amb els coneixements geològics de l'època, és fet a escala 1/200.000, i per això sols s'hi poden representar les característiques geològiques més generals. Les àrees ocupades pels diferents terrenys geològics (tipus de roques i les seves edats), que l'autor reconeix en el subsòl menorquí, hi són representades amb les corresponents trames. En aquest mapa tan general, un veritable esbós, no es diferencien els tipus de contactes que delimiten els terrenys geològics, la qual cosa fa difícil la seva lectura i interpretació geològica.

---

(1) La cartografia fou realitzada pels doctors en geologia Joan Rosell, David Gómez-Gras i Emilio Elízaga.

FALLOT, el 1923, publica una nota en la qual inclou un mapa geològic a escala 1/200.000. És una reproducció fotogràfica d'una cartografia de camp feta a 1/100.000. Com el mateix autor reconeix en el text, el seu mapa només aporta a la cartografia d'Hermite una major exactitud en el traçat dels límits entre els diferents terrenys geològics (representats també per trames) i la introducció d'un contacte o límit entre terrenys de tipus anormal, ja que està tectonitzat. Aquest autor atribueix la millora respecte al publicat per Hermite al fet d'haver utilitzat, en cartografiar, un veritable mapa topogràfic, utensili de què no va disposar Hermite.

Tant la cartografia d'Hermite com la de Fallot són mapes de taques de trames que representen les àrees que ocupen cadascun dels terrenys geològics en aquell temps reconeguts a l'illa. HOLLISTER, el 1934, d'acord també amb el moment científic de l'època, introdueix en la cartografia de Fallot una simbologia tectònica. Aquest ja ha de permetre al lector la interpretació de la disposició estructural dels materials: els plegaments i les fractures. L'esbós de Hollister, darrer esglaó d'aquesta època, és publicat a escala gràfica entre 1/400.000 i 1/500.000. Així, doncs, en aquest petit esquema, a part dels materials i de la seva caracterització i ordenament cronològic, gairebé igual al que ja havia publicat Hermite feia més de cinquanta anys, hi ha les estructures originades per la deformació dels materials durant els plegaments que els han anat afectant a través del temps i que, en darrer terme, han donat lloc a la Menorca d'avui.

LA CARTOGRAFIA GEOLÒGICA DE LA TESI DE R. BOURROUILH

Entre 1934 i 1970 la cartografia geològica de l'illa de Menorca caigué en el més profund dels oblits.

L'any 1970, l'IGME (l'Instituto Geológico y Minero de España, avui Instituto Tecnológico y Geominero de España) realitzà una síntesi de la cartografia existent, tant peninsular com insular, a escala 1/200.000. El mapa geològic de Menorca a aquesta escala fou sintetitzat pel geòleg francès R. BOURROUILH amb dades de la seva tesi de doctorat. És el primer mapa geològic de l'illa publicat en colors; cada color indica un terreny geològic determinat: uns materials i la seva edat (clàssicament en aquests tipus de mapes, per indicar els materials que pertanyen a un determinat període geològic, s'utilitza sempre una mateixa gamma de colors). La simbologia tectònica que presenta és molt completa i permet de deduir l'estructura geològica general de l'illa, les deformacions, els plecs i les fractures que afecten els materials.

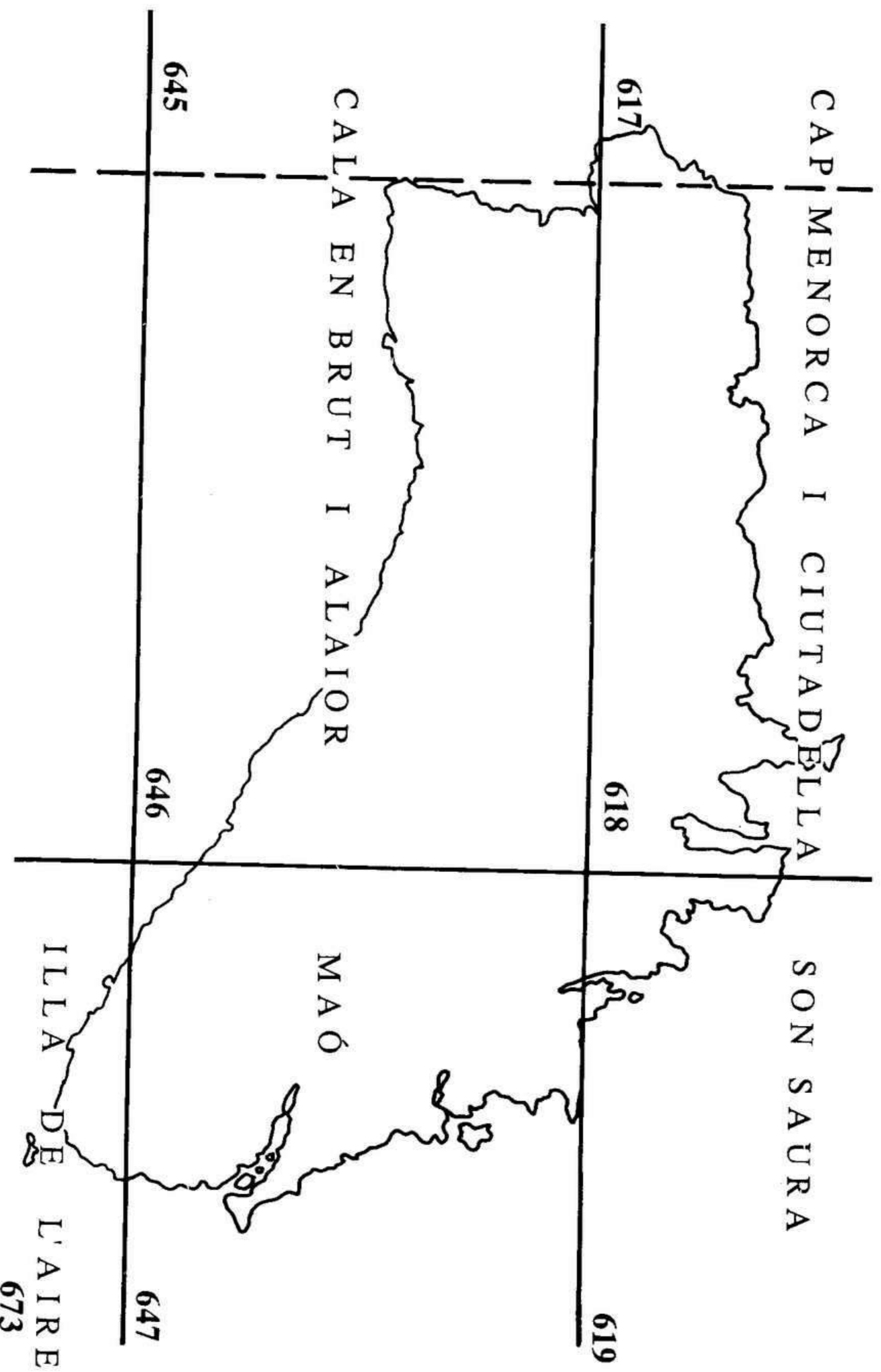

Figura 1.- Distribució dels mapes topogràfics 1/50.000 de l'illa de Menorca. Els noms dels fulls i la numeració són també els que figuren en la cartografia del Pla Magna (els fulls 617 i 618 i 645 i 646 estan unificats i corresponen a un sol full o mapa topogràfic).

Aquest mateix autor, tres anys més tard, va finalitzar la seva tesi de doctorat, que defensà a la Universitat de París, titulada *Stratigraphie, sédimentologie et tectonique de l'île de Minorque et du Nord-Est de Majorque (Baléars). La terminaison Nord-orientale des Cordillères Bétiques dans la Méditerranée Occidentale*. En l'apartat d'annexos presenta un mapa geològic de l'illa a escala 1/50.000. Aquest mapa, un gran document cartogràfic fet amb molta cura i detall, representa, pel seu contingut geològic i per l'escala en la qual és fet, un avenç molt important en la cartografia geològica de Menorca.

Aquesta tesi fou publicada per l'IGME deu anys més tard, el 1983, en espanyol. El mapa en la mateixa escala, a 1/50.000, va ser estampat en colors, la qual cosa fa que ressaltin, del fons topogràfic, les característiques geològiques i en facilita la lectura.

LA CARTOGRAFIA MAGNA (1989)

Els mapes de R. Bourrouilh foren publicats a 1/50.000 i a 1/200.000. La primera és, precisament, l'escala de la cartografia geològica nacional de l'anomenat Pla Magna i la segona és l'escollida per a la síntesi d'aquesta cartografia. El Pla Magna té com a finalitat realitzar un mapa geològic de tot l'Estat espanyol a escala 1/50.000 com a document bàsic de l'infraestructura del país.

En aquesta escala, doncs, el mapa geològic de Menorca ja estava publicat, justament, pel mateix organisme que dirigeix el Pla Magna. Aquesta circumstància, juntament amb el fet de ser una illa d'extensió relativament reduïda, justificaren que la nova cartografia Magna de Menorca es fes a 1/25.000 i la de síntesi a 1/100.000.

En el quadriculat 1/50.000 del mapa topogràfic nacional, l'illa de Menorca queda dividida en set parts o fulls. En els dos fulls més occidentals, gairebé tota la quadrícula està situada en el mar i, per això, el petit tros d'illa que abracen s'ha unit als fulls limítrofs i, d'aquesta manera, s'han reduït a cinc (figura 1): CAP MENORCA i CIUTADELLA (núm. 617 i 618), SON SAURA (núm. 619), CALA EN BRUT i ALAIOR (núm. 645 i 646), MAÓ (núm. 647) i ILLA DE L'AIRE (núm. 673). Aquests noms i números són els mateixos que porta la cartografia geològica del Pla Magna.

Cada mapa 1/50.000 topogràfic de l'illa està dividit en una quadrícula de rang inferior feta pel Servicio Topográfico del Ejército. Cada full està dividit en quatre i publicats a escala 1/25.000 (figura 2). Aquest és el mapa que s'ha

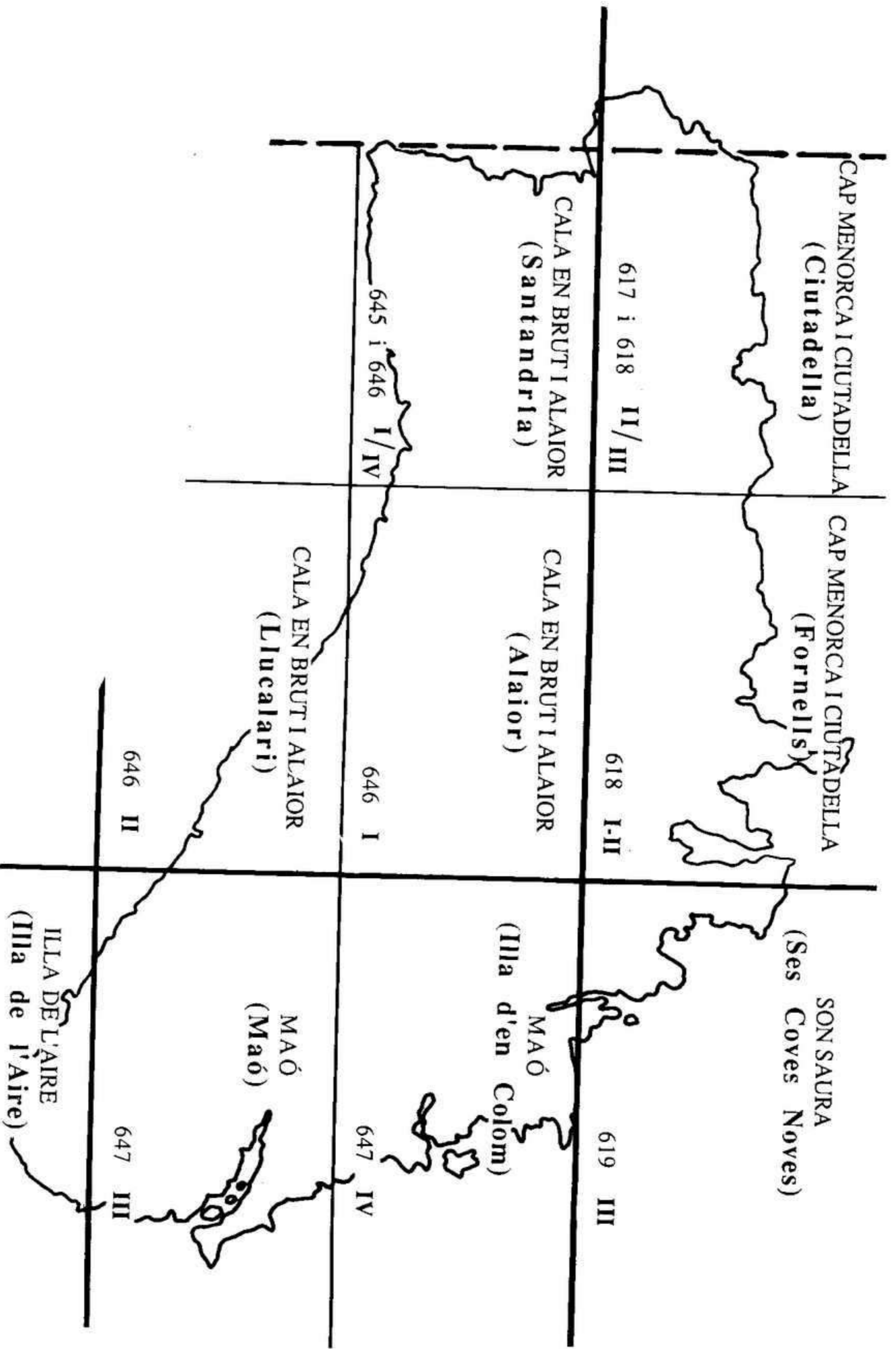

Figura 2.- Distribució dels mapes topogràfics 1/25.000 de l'illa de Menorca. Les línies gruixudes corresponen a la quadrícula del mapa topogràfic nacional 1/50.000. Les línies més primes corresponen a la quadrícula del mapa topogràfic militar que ha servit de base a la cartografia geològica del Pla Magna.

utilitzat com a document topogràfic base damunt del qual s'ha posat la geologia elaborada en el Pla Magna.

La publicació dels fulls Magna està presentada amb unes cobertes de plàstic transparent en forma de bossa. En una coberta hi ha la memòria explicativa, de tapes vermelles, i en l'altra el mapa 1/50.000. En el de Menorca, aquest mapa se substitueix pels mapes 1/25.000 que abracen la mateixa extensió que el corresponent a l'escala de 1/50.000.

Aquest mapa representa un gran avenç respecte de la cartografia 1/50.000. És molt més detallat, i permet situar amb molta exactitud les àrees ocupades per les diferents roques que formen el subsòl menorquí i indicar, amb tota cura, una bona quantitat de signes convencionals tectònics que ajuden a interpretar la seva disposició estructural.

És un mapa que constitueix un document d'infraestructura de la geologia aplicada, sobretot pel coneixement de les roques industrials i de la hidrogeologia. És també, sens dubte, de consulta obligada en temes referents a la geologia ambiental i d'ordenació del territori.

EL FUTUR DE LA CARTOGRAFIA GEOLÒGICA DE L'ILLA DE MENORCA

La disponibilitat d'un mapa d'infraestructura a escala 1/25.000 situa la geologia menorquina, respecte d'altres zones de l'Estat espanyol, en una condició de privilegi. Mentre que en altres zones l'objectiu immediat és poder disposar d'una cartografia 1/25.000, aquí aquest objectiu tindria dues vessants que, en el fons, convergrien en un objectiu comú: anar disposant de documents «escrits» sobre la geologia de l'illa que reflectissin, cada cop amb més cura, la realitat.

Una vessant o línia de recerca se centrarà en la realització de cartografies a escales més i més detallades.

L'altra vessant o línia de recerca, molt més moderna, se centra en la confecció de mapes temàtics entre els quals destaquen els referits a geologia ambiental, és a dir, fets amb la finalitat de conèixer el medi ambient i la seva preservació. Aquesta nova línia de recerca cartogràfica ja ha construït els seus fonaments en el Pla Magna de l'illa, amb la confecció de mapes, encara que generals, de geomorfologia, hidrogeologia i geotècnia (2).

---

(2) La documentació complementària, no publicada, és de consulta pública al Instituto Tecnológico y Geominero de España C/Ríos Rosas, 23, Madrid-28003.

BIBLIOGRAFIA

- BOURROUILH, R. (1970): *Mapa geológico (síntesis de la cartografía existente)*, escala 1/200.000 Hoja 49 Menorca. Instituto Geológico y Minero de España, Madrid.
- BOURROUILH, R. (1973): *Stratigraphie, sédimentologie et tectonique de l'île de Minorque et du Nord-Est de Majorque (Balears). La terminaison nord-orientale des Cordillères Bétiques en Méditerranée occidentale*. Thèse d'Etat Paris, 2 vols., 822 pàg. Traduïda a l'espanyol l'any 1983 i publicada a Mem. Inst. Geológico y Minero. T. 99, 2 vol. (I text i II làmines), 672 pàg., 196 fig., 95 làm. Madrid.
- FALLOT, P. (1923): «Le problème de l'île de Minorque». *Bull. Soc. Geól. Fr.*, 4a. ser, t. XXIII, pàg. 3-44, 7 fig., làm. I-IV, 1 mapa geol. París.
- HERMITE, H. (1879): *Études géologiques sur les îles Baléares. Première partie Majorque et Minorque*. Vol. de 362 pàg., 60 fig., 5 làm. Ed. F. Savy, París. Traduït al *Bol. Com Mapa geol. Esp.* (1888). T. XV, pàg. 1-233, 60 fig., 4 làm. Madrid.
- HOLLISTER, J.S. (1934): «Die Stellung der Balearen im variscischen und alpinen Orogen». *Abh. Ges. Wiss. Gottingen*. III Folge, Helft 10, pàg. 122-154, 16 fig., 2 làm. Berlín. Traduït a *Publ. Alem. Geol. Esp.* (1942), t. I, pàg. 71-102, 16 fig., 2 làm. Madrid.
- ROSELL, J.; GÓMEZ-GRAS, D.; ELÍZAGA, E. (1989): *Mapa geológico escala 1/50.000 Plan Magna*. Full 617-618 Cap Menorca i Ciutadella. Inst. Tecnol. y Geomin. de España. Madrid.
- ROSELL, J.; GÓMEZ-GRAS, D.; ELÍZAGA, E. (1989): *Mapa geológico escala 1/50.000 Plan Magna*. Full 619 Son Saura. Inst. Tecnol. y Geomin. de España. Madrid.
- ROSELL, J.; GÓMEZ-GRAS, D.; ELÍZAGA, E. (1989): *Mapa geológico escala 1/50.000 Plan Magna*. Full 645-646 Cala en Brut i Alaior. Inst. Tecnol. y Geomin. de España. Madrid.
- ROSELL, J.; GÓMEZ-GRAS, D.; ELÍZAGA, E. (1989): *Mapa geológico escala 1/50.000 Plan Magna*. Full 647 Maó. Inst. Tecnol. y Geomin. de España. Madrid.
- ROSELL, J.; GÓMEZ-GRAS, D.; ELÍZAGA, E. (1989): *Mapa geológico escala 1/50.000 Plan Magna*. Full 673 Illa de l'Aire. Inst. Tecnol. y Geomin. de España. Madrid.

LA BÚSQUEDA DEL ESPACIO EN LA IGLESIA DE SANTA MARÍA DE MAÓ

GUILLEM SINTES ESPASA (*)

Las vicisitudes históricas por las que ha pasado la Parroquia de Maó como arquitectura podemos decir, a grandes rasgos, que han sido ocasionadas por la búsqueda continua del espacio. Espacio que se vio limitado en sus orígenes por la peculiar disposición de la ciudad de Maó que la confinaba a una parcela reducida, pero suficiente para las necesidades de la población y del momento. Cuando estas necesidades se ven alteradas el resultado fue, salvando las distancias temporales, lo mismo que le ocurrió al abad Suger quien escribió uno de los documentos medievales más sorprendentes acerca de la arquitectura y que justifica la nueva construcción de la iglesia abacial de Saint Dennis alegando la carencia de espacio durante las festividades.

El resultado, la solución del problema del espacio, fue el edificio que ahora conocemos. La sensación que produce éste para el espectador es la de observar una pesada mole, con muy pocas aberturas y con reminiscencias en su nave de un edificio de estilo gótico tardío. Quizás estas semejanzas sean debidas a que sus constructores no son arquitectos, que puedan estar al día de los diferentes estilos de «moda», sino que son artesanos y como tales intentarán imitar, de la forma más fidedigna, el edificio original; permitiéndose únicamente una licencia arquitectónica más acorde con su época: el desarrollo de las capillas del crucero, el altar mayor y el coro.

El trabajo que ahora se presenta pretende recoger la génesis de este edificio

---

(*) Historiador de l'art. Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

y en su desarrollo un aspecto destaca sobre manera: el esfuerzo del pueblo para ver, como se indica en numerosas cartas a la Universidad, «su iglesia acabada y decente».

No quiero finalizar esta breve introducción sin expresar mi más sincero agradecimiento a Francesc Huguet por sus facilidades dadas para la consulta del archivo parroquial, a Albert Martínez Esteban por facilitarme documentación y el acceso a su estudio inédito titulado *Es Pont des Castell. Estudi de la seva evolució*, y de una manera muy especial a Carlos Coll Pons por su diligencia y amabilidad localizando y comentando mucha de esta documentación que ahora ve la luz; valga para ellos el testimonio de mi afecto.

ANTECEDENTES

Las primeras noticias acerca de la Iglesia de Maó, las encontramos en el documento expedido en Valencia el 23 de enero de 1289 por Alfonso III donde se da cuenta de la fundación en Menorca de tres capellanías de Patronato Real. En un documento posterior (Barcelona, 20 de mayo de 1294) se relata la concesión por Jaime II a los habitantes de Maó de un patio existente en el castillo para edificar un templo dedicado a la Virgen María.

El patio que menciona esta concesión real bien podría tratarse —aunque de dimensiones, como veremos, mucho más reducidas— del lugar que ocupaba la antigua iglesia. Nada se sabe de la antigua iglesia, aunque se puede suponer que se trataría de una típica iglesia de conquista catalana (1), con unas características muy determinadas: planta muy simple de tipo salón, irregular, dividida en dos tramos, sin diferenciación de la cabecera y sin capillas laterales. La naturaleza de los materiales utilizados en su construcción serían los propios de la isla: piedras calizas del tipo más corriente «marès» y para la techumbre, de dos vertientes, se usarían distintos tipos de madera.

Diferentes autores se han referido a esta primitiva construcción, aunque quizás el que hace una referencia más completa de la misma es Riudavets en su *Historia de Menorca* (2); el cual remitiéndose continuamente a lo descrito por Josep Sanxo en su obra manuscrita *Memoria de la Parròquia de Mahó* indica: «nada se sabe del antiguo templo, ni cuando empezó ni concluyó, ni menos de sus dimensiones, arquitectura y maestros que la dirigieron, y tan

(1) PALOU, Joana M. *Notas sobre la arquitectura religiosa de la colonización catalana de Mallorca (siglos XIII y XIV)*. Palma, 1960.

(2) RIUDAVETS TUDURÍ, Pedro. *Historia de la isla de Menorca*. Parte tercera. Mahón, 1888. Pág. 2020.

sólo por conjetura, podemos deducir, que ocupaba el mismo sitio que la actual, si bien con menores proporciones y contigua al muro y parte exterior del portal del castillo. La obra debió de tardar en completarse por el estado de pobreza de Mahón y mientras se completaban las obras de construcción del nuevo templo los oficios se dirigían desde la pequeña capilla de San Blas, que ya existía antes de la expulsión de los musulmanes y estaba situada por frente de una casa que daba a un callejón y que después fue propiedad del Patrón Lluch Taltavull». Hasta aquí las manifestaciones expresadas por Riudavets en su obra citada; no entraremos a valorarlas, aunque en lo general coincidimos en sus características estructurales, como hemos mencionado más arriba, y nos centraremos en otro documento Real: el «pariatge» de Menorca o reorganización eclesiástica de la isla, llevada a cabo por Jaime II en 1301 (19 de marzo) (3).

En este documento, se da cuenta del nombramiento de clérigo residente más uno beneficiado con una asignación real proveniente de las rentas reales y de las primicias eclesiásticas, además este documento indica que la iglesia está dedicada a la Virgen. Estas normas debieron de llevarse a cabo, puesto que en documentos posteriores (años 1362 y 1382) aparecen nombramientos y cambios de residencia de distintos presbíteros (4).

Un aspecto más hay que tener muy en cuenta, y es la publicación en 1317 de una Bula del Papa Juan XXII dirigida al Obispo de Mallorca (5) en donde se ordena la contribución de los clérigos con sus rentas, a la fábrica y ornamentación de sus respectivos templos (6).

En documentación posterior, encontramos nuevamente cambios y solicitudes de beneficios para los clérigos residentes en la parroquia (7). Pero el año 1420 (12 de marzo) marca un punto importante en el diseño definitivo de la parroquia de Maó, puesto que el rey (Alfonso V, Trastámara) concede licencia a Antonio Marçal y Pere Cases para construir dos capillas en la muralla de la villa contigua a la iglesia (8). Desaparece así la imagen de una iglesia sin capillas laterales, aislada en el patio del castillo para devenir otra, que sin grandes pretensiones, estaba más de acuerdo con las necesidades y la espiritualidad del momento.

---

(3) ROSSELLÓ VAQUER, Ramón. *Aportació a la història medieval de Menorca. Segle XIV (Reis de Mallorca i Pere el Cerimoniós)*. Consell Insular de Menorca. Pág. 46.

(4) Id. ob. cit. Pags. 332-333 y 341.

(5) Menorca permanecerá unida a la diócesis de Mallorca hasta 1795.

(6) ROSSELLÓ VAQUER, Ramón. Ob. cit. Pág. 46-47.

(7) Id. *Aportació documental a la història de Menorca. El segle XV*. Consell Insular de Menorca. Pág. 92.

(8) Id. ob. cit. pag. 93.

La ampliación de la iglesia por medio de capillas debió empezar enseguida puesto que en 1495 se efectúa una reclamación a los Magníficos Jurados para el pago del dinero que se debía a la obra de la iglesia (9).

Tenemos así, un modelo constructivo que estaba muy de acuerdo con el auge del gótico levantino (siglos XIV-XV) cuyas iglesias parroquiales se limitan a reproducir la estructura de las iglesias conventuales mallorquinas del siglo XIII, con un mismo esquema: nave única cubierta con techumbre de madera o bóveda de crucería, con capillas laterales de planta rectangular, etc. (10).

En 1535, se produce la ruina de la parroquia con la destrucción de la villa por parte de Barbarroja; desconocemos cuál sería el grado de destrozo que sufriría la iglesia. Sancho, en su obra citada, menciona que los turcos causaron desperfectos en la parroquia destruyendo imágenes y quemando el archivo; podemos suponer que las obras de restauración y/o ampliación se iniciarían rápidamente puesto que este mismo autor menciona que en 1538 se hacían obras de reparación y en 1544 los Jurados de Maó adquirirían a censo un huerto para la ampliación de la parroquia. Podemos intuir cuál sería la estructura definitiva de la iglesia hasta la construcción de la actual —a partir de 1748—, por un documento de excepcional interés: el «Libro de Visitas de la Parroquia de Mahó» (Archivo Parroquial), además por un reciente trabajo titulado *Es Pont des Castell. Estudi de la seva evolució (1600-1800)* (Albert Martínez Esteban): el autor nos sitúa este edificio con la reconstrucción de la trama urbana del Maó medieval (lám. 1).

LA PARROQUIA DE MAÓ EN LOS SIGLOS XVI Y XVII

El *Libro de Visitas de la Parroquia de Mahó* contiene de forma cronológica un conjunto de visitas llevadas a cabo por los obispos de la diócesis de Mallorca o sus representantes, con una secuencia cronológica más o menos continua —de dos a cuatro a nueve años— e iniciadas en 1565; a partir de 1695 encontramos un vacío importante puesto que en el siglo XVIII solamente figuran dos visitas: una en 1756 y la otra, ya en la nueva iglesia, en 1782.

(9) *Llibre segon de manual del notari Rafel Valls*. Años 1491-1498. V-112: «1495, 8 Gener. Joanot Martorell de Tot Lluch i Pere Pons, Mestre de cases, obrers de l'església de Maó, nomenen Procurador a Pere Saura ferrer de dita vila, perquè reclami les quantitats de moneda deguda a dita obra». Fol. 61.

(10) ALONSO FERNÁNDEZ, Antonio. «Parroquias medievales de nave única en Palma». *Mayurqa* VI. Págs. 77-83.

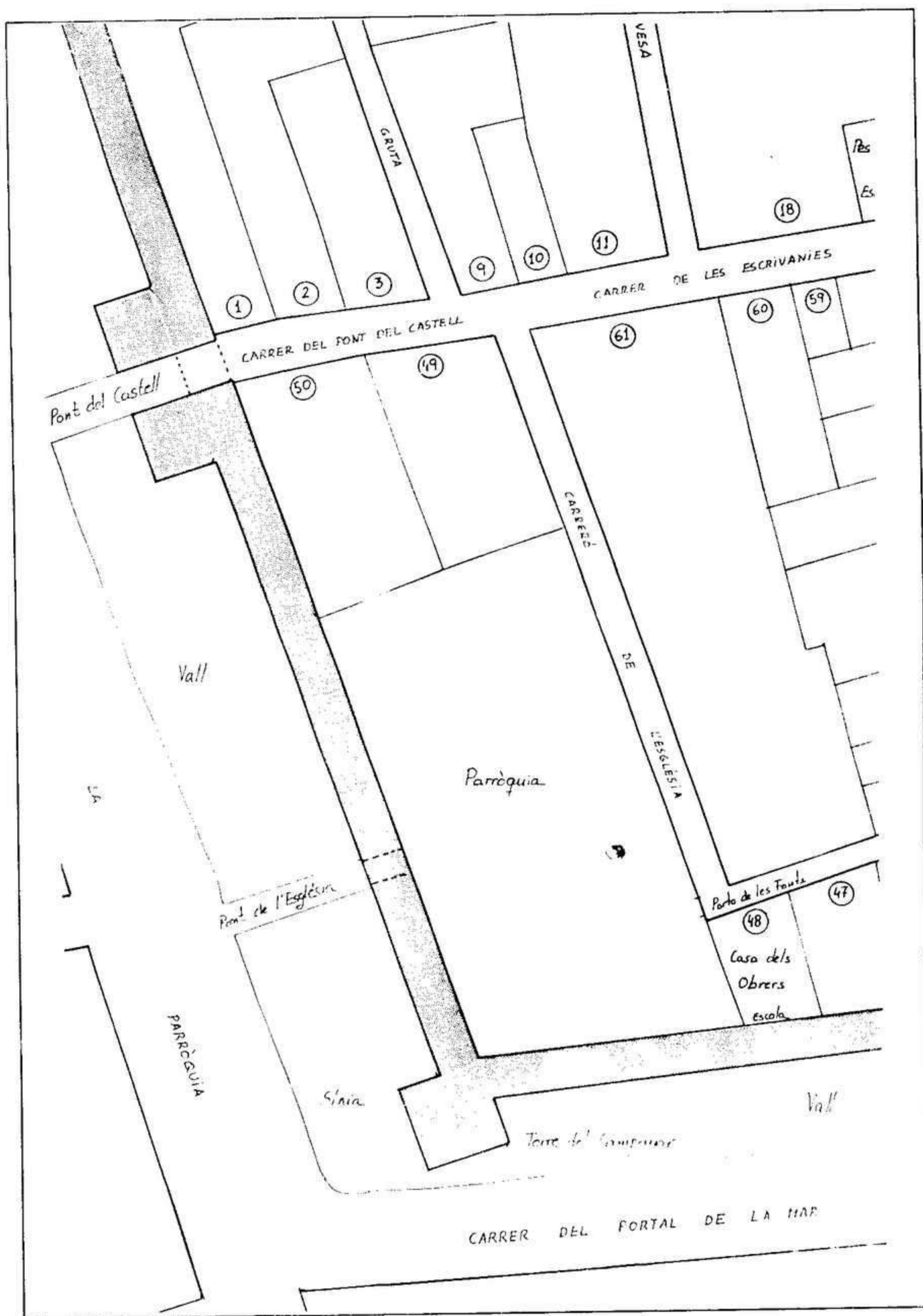

Lámina 1. Detalle del plano de la ciudad de Mahón hacia el 1600. Extraído del trabajo de Albert Martínez Esteban *Es Pont des Castell. Estudi de la seva evolució (1600-1800)*.

Además de las abundantes referencias a la iglesia matriz encontramos numerosos datos de las iglesias sufragáneas.

Partiendo de esta documentación, podemos elaborar un esquema ideal de la planta de la iglesia (lám. 2). Por ella vemos que su estructura sería muy parecida a la actual —aunque con dimensiones más reducidas—: una nave única de seis tramos, con capillas laterales de planta rectangular y dos a los pies; orientada de sur a norte con tres puertas de acceso: una, el portal mayor que se abriría a los pies, otra denominada la «porta de les Fonts» situada al «carreró de l'església» y llamada así por encontrarse en sus proximidades las Fuentes Bautismales y, por último, la que se abriría con posterioridad, que horadaba la muralla y era conocida por «porta de l'Àngel», también por encontrarse en sus proximidades la capilla del Ángel y San Cristóbal.

Así pues —a modo de recapitulación—, el edificio se había construido en uno de los ángulos del recinto del Castillo de Maó, aprovechando uno de sus muros como pared lateral, igualmente se aprovechaba como campanario la torre del ángulo sur, con el probable añadido de un cuerpo superior a la torre que albergaría las campanas. Su interior tendría pocas aberturas, únicamente las puertas y unas ventanas redondas a los pies (según se cita en la visita del año 1605). El coro se situaba en esta parte y el presbiterio con el altar mayor y dos capillas laterales —una de ellas utilizada como sacristía— en la parte opuesta.

Las capillas y sus advocaciones

Doce capillas más las dos del presbiterio conforman la iglesia. Todas ellas están a cargo de distintas cofradías, inclusive la del altar mayor y las devociones proceden en su mayoría de las advocaciones traídas tras la conquista catalana.

Altar Mayor. Sabemos que desde su fundación, está dedicado a la Virgen aunque desconocemos bajo qué advocación se levantaría.

Podemos suponer que estaría consagrado a la denominación de los «Set Goigs», por la popularidad que adquirió esta plegaria en la diócesis de Mallorca durante la Edad Media.

Era ésta una plegaria arquetípica y consistía en una serie de consideraciones a propósito de los siete momentos más importantes en la vida de la Virgen en relación con la Redención. Normalmente, llevaban este orden: Anunciación a María, Nacimiento de Jesús, Epifanía, Resurrección de Jesús, Ascensión, Pentecostés y Asunción y Coronación de la Virgen (11).

---

(11) MUNAR, Gaspar. *El antiguo breviario Mayoricense*. Palma, 1963. Págs. 23-28.

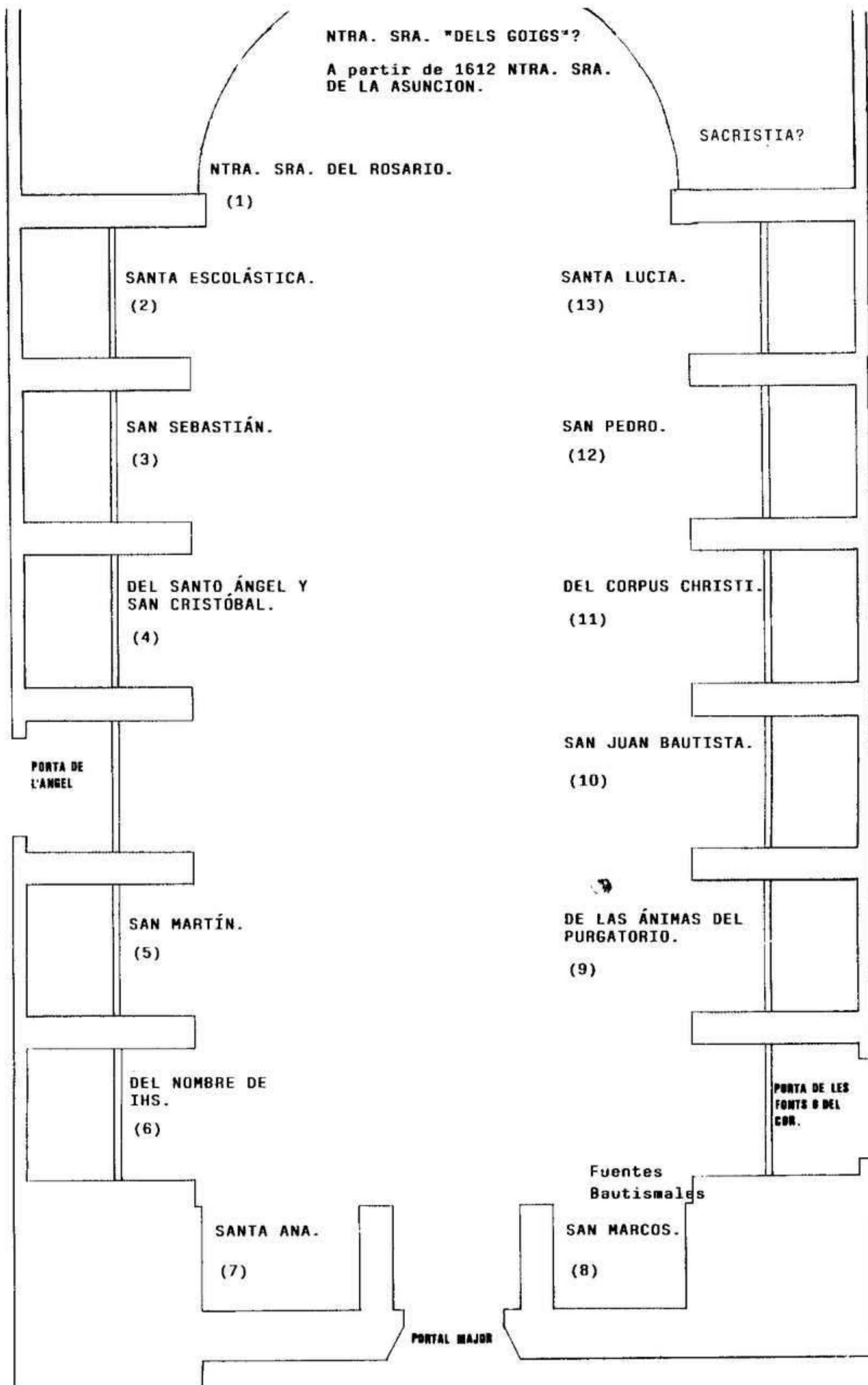

Lámina 2. Esquema iconográfico de la Iglesia de Santa María de Maó; a partir de los libros de visitas (Archivo Parroquial). Sobre un croquis de planta ideal de la Iglesia en los siglos XVI y XVII.

NOTAS EXPLICATIVAS DE LA FIGURA 2

- CAPILLA Núm. 1.** En la visita del año 1596, está dedicada a Ntra. Sra. del Rosario y de la Esperanza.
Figura únicamente como Ntra. Sra. del Rosario en las visitas de los años: 1605, 1612, 1620, 1627, 1638, 1647, 1658, 1666 y 1755.
- CAPILLA Núm. 2.** En la visita del año 1596, está dedicada a S. Antonio y San Sebastián. Dedicada a Santa Escolástica en las visitas de los años 1605, 1608, 1612, 1617, 1647, 1658, 1666 y 1755.
Figura únicamente como San Antonio en las visitas de los años 1627, 1636 y 1638.
- CAPILLA Núm. 3.** En la visita del año 1596, está dedicada a San Sebastián y a los Santos Médicos.
Únicamente a San Sebastián, aparece dedicada en las visitas de los años 1605, 1608, 1612, 1620, 1627, 1636, 1638, 1647, 1658, 1666 y 1755.
- CAPILLA Núm. 4.** Siempre ha estado dedicada al Sto. Ángel y S. Cristóbal. (Visitas años 1605, 1608, 1612, 1620, 1627, 1636, 1638, 1647, 1658, 1666 y 1755).
- CAPILLA Núm. 5.** Dedicada a San Martín en las visitas de los años 1596, 1605, 1612 y 1620.
Dedicada sólo a San Agustín en los años 1627, 1636 y 1638.
Dedicada a San Agustín, San Martín y a Santa Mónica en los años 1647, 1658, 1666 y 1755.
- CAPILLA Núm. 6.** Dedicada al Smo. Nom. de Jesús en las visitas de los años 1596, 1605, 1612, 1620, 1627, 1636, 1638, 1647, 1658, 1666 y 1755.
- CAPILLA Núm. 7.** Dedicada a Santa Ana y a Ntra. Sra. de la Asunción en la visita del año 1596.
Dedicada únicamente a Santa Ana en las visitas de los años 1605, 1612, 1620, 1627, 1636, 1638, 1647, 1658, 1666 y 1755.
- CAPILLA Núm. 8.** Dedicada a San Marcos y a San José en la visita de 1596.
Dedicada únicamente a San Marcos en las visitas de 1605, 1612, 1620, 1636 y 1638.
Dedicada a San Martín en la visita del año 1627.
Dedicada a San José en las visitas de los años 1647, 1658, 1666.
Dedicada a San José y a San Ignacio en la visita del 1755.
- CAPILLA Núm. 9.** Siempre ha estado dedicada a las Ánimas del Purgatorio.
Citada en las visitas de los años 1596, 1605, 1620, 1627, 1636, 1638, 1647, 1658, 1666 y 1755.
- CAPILLA Núm. 10.** Dedicada a S. Juan Bta. y S. Juan Evangelista en la visita del año 1596.
Dedicada solamente a S. Juan Bta. en las visitas de los años 1605, 1612, 1620, 1636, 1638, 1647, 1658, 1666, 1755.
- CAPILLA Núm. 11.** Siempre ha estado dedicada al «Corpus Christi» citada en las visitas de los años 1596, 1605, 1612, 1620, 1627, 1636, 1647, 1658, 1666 y 1755.
- CAPILLA Núm. 12.** Siempre ha estado dedicada a San Pedro. (Visitas cit.).
- CAPILLA Núm. 13.** Siempre ha estado dedicada a Sta. Lucia. (Visitas cit.).

Además existía en el misal diocesano una misa de los «Set Goigs» que se solía cantar como rogativa en las sequías, pestes y guerras, por espacio de siete días en todas las iglesias. Normalmente, estas misas se solían celebrar en un mismo altar y las imágenes que lo presidían se las empezó a denominar «dels Goigs». El nacimiento de cofradías con la misma denominación también favoreció su culto.

En una de las primeras visitas, se tiene constancia de esta celebración: es la de 1596, donde el visitador apostólico —Joan Stalrich— ordena «com hi haja necessitat de un ornament blanch per a les festivitats de Nostra Señora y de Goigs, ordena ques faça una capa de seda blanca ab los trossos de la capa de domas blanc vella y tot uns vestiments ab semblants trossos dins de un any». Y es a partir de 1612 (visita de fr. Simón Bauçá) cuando la titular de la parroquia es, como ahora, Ntra. Sra. de la Asunción (12). Es en plena corriente manierista y contrarreformista, cuando este visitador ordena la reparación del retablo existente en este altar (13), la cual es llevada a cabo en 1597 cuando el rector de la parroquia encarga su renovación al pintor Gaspar Foriqueto, quien cobra la cantidad de 130 rs. castellanos por cada pintura que compone dicho retablo (14), pagándose de la fábrica de la parroquia.

Desconocemos, aunque permaneció hasta la construcción de la nueva iglesia, cuáles serían las características de esta obra. No obstante podríamos entroncarla dentro de los pequeños y geométricos retablos manieristas al uso en esta época.

Por su tipología, características y estilo, podemos atribuir como perteneciente a este retablo un fragmento conservado (actualmente en la sacristía) y que representa a Cristo muerto entre la Virgen y San Juan.

Es de pequeñas dimensiones (Al: 27 cm. An: 62,50), siendo los personajes representados de medio cuerpo; la Virgen y San Juan aparecen envueltos en ropajes, Cristo aparece desnudo pero sin hacerse un estudio anatómico del cuerpo.

Los tres aparecen nimbados y sus caras reflejan el dolor del momento pero sin llegar al patetismo, más bien ofrecen cierta serenidad.

---

(12) Id. *Devoción de Mallorca a la Asunción*. Palma, 1950. La imagen de Ntra. Sra. de la Asunción se encontraba originalmente en la capilla de Santa Ana (debajo del coro). Visita 1596/Joan Stalrich.

(13) Visita 1596/Joan Stalrich: «Item atnent lo retaule sta sens pintar y es cap de la Yglesia y los altres stan molt bons exhorta en Nbre del Señor a los Maghs. Syndichs per honra de Deu y de la Villa que procuren que lo dit retaule quant mes prest se puga sia com conve a tai Yglesia y al poble que cada hu se esforce segons sa facultat ajudar a dita obra».

(14) SANCHO SANCHO, Josep. *Memoria de la Parroquia de Mahó*. Visita año 1605/Alonso Caso Sedeño.

Fragmento atribuible al antiguo retablo del altar mayor. Conservado en la sacristía de la Iglesia.

La composición es cuadrangular y abierta por la mirada de San Juan. En la paleta predominan las tonalidades oscuras acentuadas por la degradación de los colores originales. La luz de la composición es uniforme destacándose los nimbos y el cuerpo de Cristo, que al ser el foco principal de atención da la sensación de acercamiento al espectador, mientras que las otras dos figuras están apretadas contra el fondo de forma que todo ello origina una composición muy plana y exenta de movimiento.

Este altar poseía numerosos Beneficios, anteriores a 1535 (15) y en 1658 son concedidas indulgencias en la visita de Diego Escolano (16).

(15) Archivo Parroquial de Santa María. Maó. Signatura Prov. Caixa núm. 14. Cartas «Copia de un certificat dels beneficis fundats en esta Parra. donat per el Dr. Gabriel Llambies, Archiver a Requisicio del Sr. Governador de la Isla Dn. Antonio de Anunciavay. Als 16 dezembre 1793».

También en RAMIS y RAMIS, Joan. *Beneficios que había en las Iglesias de Menorca en el año 1792*. Imp. Pedro A. Serra. Mahón, 1815.

Beneficio 1. Fundado por mosén Juan Juaneda Granat. Patronos: Jurados de Maó, con un censo de 30£ anuales sin cargas. Consta en el fol. 69 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 2. No consta año ni fundador. Patronos: Guillermo Planes y Catarina Castañer, vecinos de Palma de Mallorca, con un censo de 10£ 12s. sin cargo. Consta en el fol. 33 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 3. Fundado por Maimón Juaneda, bajo la invocación de Santa María. Patronos: es de patronato eclesiástico proveído por Su Santidad el Papa o por el Obispo de Malta según los meses, con un censo de 10£ sin cargo. Consta en el fol. 51 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 4. No consta año ni fundador. Patrono: N. Martorell de Felanitx, con un censo de 18£ 4s. 3d. sin cargas. Consta en el fol. 142 del *Capbreu* de Beneficios.

Altar de Nuestra Sra. del Rosario. La renovación espiritual de las órdenes religiosas se inicia con los frailes dominicos que introducen la devoción al Rosario (17). Esta nueva devoción ofrece, como la antigua «dels Goigs», una meditación del Evangelio a través de quince episodios de la vida de la Virgen —cinco de dolor, cinco de gozo y cinco de gloria— que se acompañaban de una recitación de 150 Avemarías en recuerdo de los 150 Salmos del Salterio rezados en el oficio del breviario.

Una vez más se tiene condensado un método de oración asequible para una mayoría y que se hizo muy popular por toda una bibliografía expresada en cuadernillos y volanderas ilustradas con xilografías que reproducían los misterios.

La devoción a «Nostra Dona de la Rosa» es anterior a este método de oración: en 1495, se da cuenta de la ejecución de un guadamecí de damasco dedicado a esta devoción (18); y posiblemente, se podría situar en esta capilla el

Beneficio 5. Fundado por Bernardo Despuig. Patronos: Jurados de Maó, con un censo de 18£ sin cargas. Consta en el fol. 124 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 6. Fundado por Alonso Olivar. Patronos: herederos de las dos familias Saura de Ciutadella, con un censo de 10£ 13s. sin cargas. Consta en el fol. 27 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 7. Fundado por mosén Juan Sintes. Patronos: herederos de Vicente Roig y otros, con un censo de 8£ con cargo de 1£ a los aniversarios de la comunidad. Consta en el fol. 27 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 8. Es de patronato eclesiástico, se ignora la fecha y quién lo constituyó. Tiene 12£ de censo sin cargas. Consta en el fol. 148 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 9. Fundado por el Rvdo. Martín Colell. Patronos: Jurados de Maó, con un censo de 3£ sin cargo. Consta en el fol. 111 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 10. Fundado por Dña. Antonia mujer de Ramón Gual. Patronos: herederos de Juan Company, con un censo de 15£ sin cargo. Consta en el fol. 93 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 11. Fundado por Blanca Soler. Patronos: es de Patronato Eclesiástico, con un censo de 16£ 4s. 6d. sin cargo. Consta en el fol. 99 del *Capbreu* de Beneficios.

(16) Libro de Visitas citado. Visita año 1658/Diego Escolano. «Todos los domingos, día de la Assumpcion de Na. Sa. Patrona de la Iglesia, vísperas, y días de las festividades de Na. Sa. hazer estacion en el Altar mayor y pidiendo a No. Sr. por la salud del Rey No. Sr. paz y concordia de los Principes Christianos extirpacion de la heregias cuarenta dias de indulgencia».

(17) ROSSELLÓ, J. *Nuestra Señora del Rosario*; LLOMPART, G. *Nostra Dona de la Rosa*.

(18) Protocolos del Notario Rafael Valls, legajo 1495, 1, 10. ARM V116 fol. 14 «13 maig. tracta de la seguretats segons les novelles ordinacions de Barcelona, posada per Gaspar de Quatre Ulls, mercader, en nom de Nicolau Cintes de la Vila de Maho en sobre hun pali de domas ab figures d'or de Nostra Dona de la Rosa, lo qual deu volent es stat carregat o-s carregará en la ciutat de Barcelona per en Vicens Serra en e sobre lo navili d'en Xavarí o sobre qual-sevull altre navili per portar en la present Ylla de Manorcha» (fol. 14).

trabajo en 1503, de un «Maiestatem sive Retaulum» realizado por Louis Bréa (Niza, 1450-1522) por encargo de mercader genovés Silvestre Centurione, residente en la isla. Esta obra, de dimensiones 362 cm de altura y 237,5 cm de ancho, representaba a la Virgen en el centro con un fondo de cielo azul con estrellas de oro; a la izquierda Santo Domingo con la representación de uno de sus milagros; a la derecha una figuración del Ángel custodio con una escena alusiva del mismo. En la predela, sitúa el artista cuatro milagros de la Virgen, mientras que en el «parabundis» se representan los quince misterios del rosario. Esta obra, desgraciadamente, tendría una duración efímera, puesto que sería destruida en el asalto turco de 1535 (19).

Esta capilla estaba situada en la parte izquierda del ábside; en las primeras visitas la encontramos bajo doble advocación: del Rosario y de la Esperanza (20).

Progresivamente, la cofradía que la tenía a su cargo alcanzaría gran predicamento e importancia —si la comparamos con el resto de las existentes. En la visita del año 1612 se da cuenta de su refundación: «fan en aquella los confreres molts sufragis i mantenen una llantia que fan cremar los diumenges i fundin una missa per la festa segunda», prosigue el visitador, con la forma como tienen que elaborar el inventario de sus bienes: «y vist que es senyors confreres no tenen inventory de les robes y ornaments de la capella mana fer aquell en lo modo y forma seguent, Po. la figura de Nra. Sra. del Roser feta de bulto y un tabernacle per les processons, item. set mantells de Nra. sra. tots de seda de diversos colors, item un vel de seda ab flors de fil de or, item un agnus de plata i altres de plata sobredeurada, item rosaris de vidre i una penitencia de mabre tot presetat a nra. Sa.».

A partir de 1636, marca su punto de importancia en relación con las demás cofradías y sus ordenaciones e inventarios aparecen aparte del resto de los inventarios de las capillas y están identificados bajo el epígrafe «Capella de la Beata Maria del Roser Ecc. Parrochialis».

Poseía un solo beneficio (instituído en 1704, por el capitán Fco. Vidal) y, en 1658, a su altar le fueron concedidas indulgencias por el obispo Diego Escolano (21).

---

(19) VARALDO, C. *Ricerca per un 'opera inedita a Minorca'. Il polittico di Ludovico Brea ed Anselmo de Fornari*. Instituto Internazionale di Studi Liguri. Bordighera, 1978.

(20) Libro de Visitas citado. Visitas años 1565, 1568 y 1596.

(21) Beneficio fundado en 1704 por el capitán Francisco Vidal, con un censo de 32£ con cargo de seis misas al año. Consta en el fol. 63 del *Capbreu* de Beneficios.

Visita citada: «todos los sabados haciendo estación en el altar de Na. Sra. de el rosario pidiendo a No. Sr. por intercession de su Bendita Madre, por las necesidades del estado y buen gobierno de Su Santidad y de el Prelado cuarenta dias de indulgencia y otros tanto las veces que se recen una parte de el Rosario».

Fragmento del antiguo retablo de Santa Escolástica. San Benito y Santa Escolástica.

Capilla de San Antonio. Era la primera capilla del lado del Evangelio. A partir de 1605, está dedicada a Santa Escolástica: «Item visita lo altar i retaula de Sta. Escolastica ahir dit de St. Antoni...» (22) y estaba a cargo del gremio de labradores y payeses.

Este altar es citado en las visitas siguientes y en la de 1612 el visitador indica «volen fundar confra. los pagesos sots invocacio de dita Sta», después de esta cita, no volvemos a tener noticias de esta capilla hasta 1647. No obstante hasta la construcción de la nueva iglesia la cofradía a su cargo no alcanzaría cierto prestigio —los capítulos fundacionales fueron aprobados en 1684 (23).

Desconocemos cuál sería la estructura del retablo de la capilla; puesto que tan sólo han llegado hasta nosotros dos casetones pertenecientes al mismo: el primero de ellos, representa una escena entre San Benito y Santa Escolástica, de dimensiones 24x58,50 cm, y está realizado en madera por la técnica de hueco-relieve.

La escena representada es la visita de San Benito a su hermana Sta. Escolástica y el artista compone esta escena con los dos personajes sentados debajo de un cobertizo; es decir, un marco arquitectónico servirá para albergar el acto como marco referencial. Está realizado con poco trabajo, no se cuida el detalle, estando los personajes en una posición cerrada, no sólo por ser minada sino también por la disposición de sus pies y manos, que destaca la simetría.

(22) Libro de Visitas citado. Año 1605/Alonso Caso Sedeño.

(23) A.H.M. Asuntos Religiosos. Año 1819.

Retablo de Santa Escolástica. Martirio de Santa Bárbara.

En las partes laterales vemos, a la izquierda, el convento y la lluvia torrencial, que impidió según la hagiografía de la santa que su hermano abandonara su compañía en los últimos momentos de su vida, realizados de forma muy esquemática. La parte arquitectónica de la representación tiene una perspectiva muy deficiente, pero cuida el detalle. A la derecha sólo tenemos el árbol, que por su disposición parece esconder el lugar donde se encuentran los dos personajes. Los tonos utilizados son los dorados en su mayor parte, apreciándose también tonalidades verdosas y oscuras. La luminosidad, conseguida por el cromatismo del oro, no es real sino que se difunde por igual en toda la escena.

El segundo casetón conservado representa la escena del martirio de Santa Bárbara: la ejecución de la santa.

Es de dimensiones idénticas al anterior, realizado con el mismo material pero con distinta técnica, aquí se utiliza la talla en relieve. En la composición se huye de los detalles macabros, es cerrada y aparecen tres personajes insertados en la naturaleza para servir de soporte a la escena, predominan tonos diferentes: el dorado que ayuda a dar una gran luminosidad, apareciendo también los ocres y los rojos.

El trabajo de composición se va distribuyendo de derecha a izquierda y hacia el exterior en un intento de dar sensación de realidad y perspectiva. Su calidad técnica es deficiente, no se cuidan las proporciones ni el juego de volúmenes de forma. Así, la obra final aparece desequilibrada de derecha a izquierda; no presenta una línea constructiva clara.

Capilla de San Sebastián. Era la segunda capilla al lado del Evangelio. En las primeras visitas también está dedicada a los Santos Médicos; a partir de 1605, figura esta advocación juntamente con San Antonio. Estaba a cargo de los «Magnífics Síndics».

La evolución de la capilla, según se desprende de las ordenaciones dadas en las distintas visitas, fue harto conflictiva: «Item visita lo altar y retaula de st. sebastia y attes que Mossen Llorens Serra y los seus se enterren en dita capella ahont tenen axi mateix ab fur armes y per no star de la manera que conve mana que de aqui al devant reparen y adornen dita capella dels ornamentals necessaris y conferir la llantia fent cremar aquella los disaptes, y no facen pagar cosa alguna anels obrers de St. Sebastiá y que dits obrers del que trobaren de acaptes y almoynes ho depenguen en Misses, cera y altres coses necessarias» (visita año 1605).

Estas ordenaciones no son ejecutadas y por su continuado incumplimiento se llega a solicitar la renuncia a los sepelios que en ella se realizan. Estos conflictos, que suscitaron las continuas advertencias de los visitadores apostólicos, fueron solventándose aunque todavía en 1627 se incidía en las reparaciones que se debían efectuar en el altar por encontrarse en mal estado de conservación, siendo convenientemente reparado después de 1638 (24).

Capilla del Santo Ángel y San Cristóbal. Era la tercera capilla al lado del Evangelio y aneja a la puerta del mismo nombre (25). Desconocemos a cargo de qué estamento social estaba, aunque su origen es antiguo. Contaba con un retablo del que no tenemos noticia.

En la visita de 1636, se ordenan reparaciones en el altar y retablo que se llevarían a efecto a partir de 1647. Poseía cuatro beneficios constituídos de antiguo; contando además con las indulgencias concedidas en 1658 por el obispo Diego Escolano (26).

(24) Libro de Visitas citado. Años 1608, 1612 y 1620. También en visita del año 1627.

(25) Libro de Visitas citado. Visita año 1605/Alonso Caso Sedeño: «Y havent trobat se Señoria Ilma. que devant la porta dita del Angel de la isglesia y ha algunes cases devant dita porta mana q'lo Sr. Rector i Vicari no permetin que per ningun temps stiguen donas dolentas en ditas casas y si es menester treurer aquellas auxili del bras secular que convoquin y demanen aquell al Honor Batle y lo mateix mana se Señoria Ilma. se faça en totas las cases stan alrededor y cerca de dita Isglesia y altres qualsevols isglesias».

(26) Archivo Parroquial de Sta. María. Maó. «Copia de un certificat...». Citado.

Beneficio 1. Fundado por N. Pons. Patrono: Juan Sancho Sancho, con un censo de 15£ sin cargas. Consta en el fol. 16 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 2. Fundado por Juan Tudurí. Patronos: Antonio Triay y hermanos de la Villa de Ferrara, con un censo de 10£ 6s. y cargas que se pagan a la comunidad de 1£ 16s. por una misa mensual y 1£ 10s. por un aniversario. Consta en el fol. 81 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 3. Fundado por Lorenza Falguera. Patronos: Jurados de Maó, con un censo de 14£ 4s. y con cargo de 10s. en los aniversarios.

Capilla de San Martín. Era la cuarta capilla al lado del Evangelio, en la primera visita —1565— estaba dedicada a la Virgen de Gracia no constando esta advocación en la siguiente. Cuando la capilla está a cargo de la familia Seguí, a partir de 1627, se le une la dedicación a San Agustín permaneciendo como tal hasta la construcción de la nueva iglesia (27).

En la visita correspondiente al año 1605, se ordena la ejecución de un nuevo retablo por encontrarse en mal estado el anterior, cumplimentándose esta ordenación en 1636; desconocemos cuáles serían las características del mismo (28).

Capilla del Nombre de Jesús. Era la última capilla al lado del Evangelio y hasta la construcción de la nueva iglesia siempre tuvo la misma advocación.

La devoción al Buen Jesús fue introducida en la diócesis, según G. Llompart (29), a finales de la Edad Media por las órdenes mendicantes, alcanzando su apogeo en el siglo XVI y comienzos del XVII; su difusión corrió a cargo de los franciscanos y dominicos, los primeros mediante la fundación, ya en el siglo XV, de conventos dedicados al Nombre de Jesús, como el de Maó a extramuros de la ciudad c. 1459 (30); los segundos como patrocinadores de cofradías del «Santíssim Nom de Jesús», las cuales se extendieron por gran parte de las parroquias de la diócesis contando con capillas y altares propios.

El altar y capilla dedicado al «SM. Nom de Jesús» son mencionados por primera vez en la visita del año 1596 y en la siguiente —1605—, se ordena que a cargo de la cofradía se pinte y adecente el retablo. Al hacer los cofrades caso omiso a tal ordenación, el visitador obliga al pago de una «multa» de 8£ y, bajo amenaza de excomunión, a que se procediera al adecentamiento del retablo estando ya reparado en la visita siguiente (31). Desconocemos cuáles serían sus características.

Beneficio 4. Fundado por Pedro Casas. Patronos: Antonio Carbonell de Ciutadella, con un censo de 12£ sin cargas. Consta en el fol. 117 del *Capbreu* de Beneficios.

Archivo Parroquial de Sta. María. Maó. Libros de Visitas citado. «Todos los martes haciendo estación en el altar del Angel de la Guarda y pidiendo a N. Sr. por su intercesión por la paz del Reyno quaranta dias de indulgencia, y otros tantos el dia de el Angel, la dedicación apparicion de St. Miquel».

(27) Archivo Parroquial de Sta. María. Maó. Libro de Visitas citado.

(28) Id.

(29) LLOMPART, G. «Devoción e iconografía popular del Nombre de Jesús en la Isla de Mallorca». *Mayurqa* 7. pp. 53-64. Palma, 1972.

(30) Bula de Pío II, fechada en Mantua el 22 de septiembre de 1459: «El venerable Fray Bartolomé Catany fundó un convento de Observantes a quinientos pasos de la Villa dando así origen al Convento de Jesús».

SERRA BELABRE, M. Luisa y otros. *Historia de Menorca*. Tomo I. Maó, 1977. Pág. 298.

(31) Libro de Visitas citado.

Capilla de Santa Ana. Estaba situada a los pies de la iglesia, debajo del coro, y hasta la visita de 1596 figuraba en esta capilla, además, una imagen de Ntra. Sra. de la Asunción (32). A partir de 1612 está dedicada a Santa Ana y a la Virgen de la Esperanza, siendo esta última a cargo del gremio de tejedores.

Contaba con un retablo que tras la visita de 1627 es ampliado aunque desconocemos cuáles serían sus características.

Este altar poseía dos Beneficios, constituidos de antiguo y en 1658 le son concedidas indulgencias en la visita de Diego Escolano (33).

Capilla de San Marcos. Situada también a los pies de la iglesia estaba a cargo del gremio de herreros y zapateros. A partir de 1596, también está dedicada a San José a cargo del gremio de carpinteros y albañiles.

Contaba con un retablo que en 1596 debía encontrarse en muy mal estado de conservación puesto que se ordenan reparaciones urgentes en el mismo (34). Poseía un Beneficio, constituido de antiguo (35).

Capilla de Santa Lucía. Era la primera capilla al lado de la Epístola y estaba a cargo del gremio de los sastres. El retablo hacia 1596 estaría en ejecución puesto que en la visita de Joan Stalrich se ordena «procuren ab diligentia en fer acabar lo retatula que tenen principiati per a dit altar». En la visita de 1605 se restaura el conjunto de la capilla por encontrarse en mal estado; obras que finalizarían hacia 1620 (36).

Capilla de San Pedro. Era la segunda capilla al lado de la Epístola y estaba a cargo del gremio de pescadores y marineros.

Contaba con un retablo que hacia 1596 fue reparado (37), actualmente se conservan dos columnas del mismo.

(32) Id.

(33) Archivo Parroquial de Sta. María. Maó. «Copia de un certificat...». Cit.

Beneficio 1. Fundado por Bartolomé Goñalons. Patronos: Antonio Vives, con un censo de 43£ 15s, con el cargo de 10£ a los aniversarios y de celebrar una misa todos los sábados del año y una misa por el fundador. Consta en el fol. 81 del *Capbreu* de Beneficios.

Beneficio 2. Fundado por el Honor. Juan Seguí el 30 de diciembre de 1593. Patronos: sucesores inmediatos al fundador, con un censo de 25£ 5s. 4d. con el cargo de 5£ a los aniversarios y de celebrar una misa todos los viernes después de la Misa Mayor. Consta en el fol. 22 del *Capbreu* de Beneficios.

Libro de Visitas cit. «Todos los miercoles haciendo estación en el altar de St. Ana y pidiendo a N. Sr. por intercession de la sta. por los frutos de la tierra quarenta dias de indulgencias y los mismos el dia de la Sta».

(34) Libro de Visitas citado.

(35) Archivo Parroquial, copia del certificado citado. Fundado por Catarina Martina, siendo de patronazgo eclesiástico con un censo de 3£ 10s. sin cargo. Consta en el fol. 136 del *Capbreu* de Beneficios.

(36) Libro de Visitas citado.

(37) Id.

Contaba con un Beneficio constituido de antiguo (38).

Capilla del Santísimo Sacramento. Era la tercera capilla al lado de la Epístola, la cofradía a su cargo era, según Riudavets, una de las más antiguas existentes en la parroquia y tenía su origen en la fundación del templo (39).

Ha tenido distintas denominaciones: «Cor Sgat. de Jesus» en 1565 y 1596; del «Corpus», 1568, 1605, 1608, 1612 y 1620; y del «Santísimo Sacramento», de 1627 hasta 1755. Contaba con un retablo que en 1627 fue reparado (40).

Capilla de San Juan Bautista. En distintas visitas, también figura dedicado a San Juan Evangelista y era la cuarta capilla al lado de la Epístola.

Contaba con un retablo en el que, en 1605, se ordenan reparaciones (41).

Capilla de las Ánimas del Purgatorio. Era la quinta capilla al lado de la Epístola y contaba con un retablo. La cofradía a su cargo tenía la misma denominación y también era, según Riudavets, una de las más antiguas de la parroquia.

Su altar contaba con indulgencias concedidas en 1658 (42):

A la implantación de costumbres propias de los conquistadores de la Corona de Aragón, se le debe la instauración de las distintas advocaciones que figuran entronizadas en las distintas capillas; como reflejo del sentir de una sociedad, la medieval, que en el aspecto religioso se encontraba inmersa dentro de una colectividad regida por el calendario litúrgico. Fiestas fundamentadas en la Sagrada Escritura y en los Evangelios Apócrifos, como también en la evolución de la fe. Así, por ejemplo, tenemos la devoción a Santa Ana, patrona de los Reyes de Mallorca y cuya religiosidad se extendió en Mallorca a finales de la Edad Media. Se tendía a un tipo de fervor que librara a sus devotos de alguna desgracia o calamidad pública. Tal es el caso, por ejemplo, de San Sebastián como abogado de la peste o de Ntra. Señora de Gracia, cuya expresión iconográfica más frecuente es extendiendo su manto para abrigar y proteger a los miembros de una cofradía, orden o familia.

Este sentido figurado de la protección del manto de la Virgen María había empezado a utilizarse en el siglo XV dentro de la orden cisterciense, que se

---

(38) Archivo Parroquial, copia del certificado citado. Fundado por Francisco y Pedro Soler. Patronos: alternativamente el Dr. Juan Mir de Maó y los herederos de Lorenzo Sintes de Alaior, con un censo de 9£ 6s. sin cargas. Consta en el fol. 75 del *Capbreu* de Beneficios.

(39) RIUDAVETS Y TUDURÍ. *Historia de Menorca*. Parte III. Pág. 2040.

(40) Libro de Visitas citado.

(41) Libro de Visitas citado.

(42) Libro de Visitas citado.

«Todos los lunes haciendo estacion en el alatar de las animas del purgatorio y pidiendo a N. Sr. las libre de aquella pena quarenta dias de indulgencia, y los mismos en la commemoracion de los difuntos».

sentía con el derecho a una especial protección de su titular; tal advocación, como ocurrirá en años posteriores con el rosario, fue objeto de interés por parte de la burguesía extendiéndose la costumbre de peticiones de hábitos de algunas órdenes religiosas para utilizarlos como mortaja. En estos tiempos, cuando las pestes, el temor a las guerras y, por tanto, a la muerte, eran muy frecuentes, los conventos de las órdenes mendicantes favorecieron a sus devotos con hábitos de la orden, lo que suponía que la protección e indulgencias propias de la congregación se extendían al más allá. De esta costumbre procede la práctica de los escapularios, entre los cuales el del Carmen tuvo gran importancia entrada la edad moderna.

En la segunda mitad del siglo XVI, se pueden observar la presencia de dos corrientes culturales: el Manierismo y la Contrarreforma, que prolongan su coexistencia hasta bien avanzado el siglo XVII.

El surgir de los primeros brotes del Manierismo coincide con los inicios de la crisis religiosa europea. Para reaccionar frente al desastre de la Reforma, la Iglesia Católica promovió el fenómeno contrarreformista fundando varias órdenes religiosas y estableciendo una política espiritual frente al creciente protestantismo.

La Diócesis de Mallorca tuvo una notable participación en Trento a través de Fr. Juan Jubí, que además de teólogo, humanista y obispo, fue un religioso humilde; su lulismo está en estrecha vinculación con el del catalán Luis Juan Vileta, defensor de la ortodoxia conciliar. La publicación de los decretos de Trento encontró en Mallorca al riguroso obispo Diego de Arnedo que implantó las reformas de que tan necesitado estaba el clero insular; como prueba de ello basta revisar las distintas ordenaciones que expresa en la visita a la parroquia en 1565 Llorens Froncillas, su visitador.

Su tarea de reforma fue completada por el obispo siguiente, también de la confianza de Felipe II, el valenciano Juan Vich y Manrique, que tuvo gran influencia en el campo artístico.

LA NUEVA IGLESIA

A finales del siglo XVII empiezan a crearse nuevas expectativas, nuevas necesidades, que desembocarán en la construcción de una nueva iglesia. La primitiva iglesia gótica se estaba quedando pequeña para atender la demanda de culto; además, las profundas transformaciones urbanísticas, que experimenta Maó en estos años, borran casi por completo todos los vestigios de la estructura y fisonomía medieval, como bien ha señalado Vidal Bendito en su

análisis sobre la población menorquina: «la ciudad de Mahón comienza a destacar a finales del siglo XVII como el principal núcleo urbano de la isla» (43).

A las peticiones de construcción de un edificio más capaz se le unen las continuas reparaciones que sufre el mismo, más que por la endeblez de los materiales utilizados en su construcción por las vecinas edificaciones que, como veremos, son las que perjudican sobremanera su conservación.

Curiosamente, el estado de conservación del edificio nunca es tenido en cuenta en las visitas apostólicas y una de las primeras referencias que tenemos sobre su estado es en 1667 cuando la Comunidad de Presbíteros solicita ayuda al «Consell» para reparar el arco del coro (44), obras de consolidación que son continuadas en diferentes lugares de la parroquia (45).

La primera idea expresada por la Comunidad de Presbíteros era la de realizar una serie de dependencias a modo de capillas, o bien como ampliación de algunas de las existentes, aprovechando el espacio que les brindaba la muralla medieval y el foso o valle que la circundaba. Así una de las primeras propuestas fue fabricar una capilla formada por un cimborrio y tres altares a partir de la capilla del «SS. Nom de Jesus» (ver lám. 1 y 2): «prenint la capella del Ss. Nom de Jesus; la sinia en lo trast derrera ella... per reserva... comunio i salir el sacrament... per la porta que es fara» (46), solicitando una planta al mtre. Pere Amorós. Otra de las propuestas de ampliación que encontramos es la construcción de un transaltar para la edificación de una capilla dedicada a Ntra. Sra. de los Dolores (47).

Estas ampliaciones no son llevadas a cabo hasta que en 1705 se produce la primera propuesta formal: «han fet mirar a Joan Amoros, mestre major de Ciutadella si se podia engrandir la parroquia sens comprar cases en el Pont

(43) VIDAL BENDITO, T. y otros. «La població Menorquina». *Enciclopèdia de Menorca*. Maó, Obra Cultural de Menorca, 1979. Pág. 35.

(44) Archivo Histórico de Maó. Acuerdos del «Consell». 22/9/1667: «M. Gabriel Segui esta reparant la parroquia, la volta p llint de ! l'orgue esta en molt mal estat o ruïna, i si cauy arruïnaria l'orgue. Demanen que fer. Fou resolt: donar 5£ per reparar lo pendent».

(45) A.H.M. Cartes. 21/10/1668. Memorial dels Obrers: «Han principiāt l'obra... necesitave a causa del perill que se trobava. Demanan alguna quantitat per la obra». A.C. 21/10/1668 «Fou resolt donar 25£ a la obra».

(46) A.H.M. Actes 31/5/1684.

(47) A.H.M. Actes 13/8/1684. «El Sr. Gov. demana se proposa fer a la parroquia detras de l'altar major una capella o cimbori de Ntra. Sra. dels Dolors».

«... Per haver de fer lo que es preten s'han de comprar les cases de la Htat. de Guillem Goñalons y de Miguel Olives».

Actes 12/7/1684. «De fabricarse una capella... Ntra. Sra. dels Dolors tenen resolucio de fabricar en el Vall davant la capella de Sta. Escolatisca».

del castell i ha dit que se podia engrandir a la part del vall. Fou resolt fer primer plantat de la fabrica proposada» (48).

A lo largo del mes de julio de este año figuran un número considerable de comunicaciones entre el «Consell» y la Obrería de la Parroquia sobre la planta propuesta por Amorós y las distintas modificaciones a la misma; desgraciadamente no han llegado a nosotros. Además, estas ampliaciones no se hicieron puesto que en este año mtre. Joan Amorós estaba trabajando en el Camarín y Presbiterio de la Ermita de Gracia (49).

La Comunidad de Presbíteros y Obrería de la Parroquia se enfrentaba (en su idea de ampliación y/o construcción de una nueva iglesia) con una falta de dinero municipal para contribuir a esta obra, así mismo los recursos de la comunidad parroquial no eran suficientes para emprender tamaña empresa, así se desprende de las respuestas dadas por la Universidad a la Obrería de la Parroquia en sus peticiones (50).

Una circunstancia hay que tener en cuenta y fue la petición hecha en 1723 al Gobernador de la isla Richard Kane, aprovechando la ocasión de que las carnicerías que se abrían en la cuesta del Mar, contiguas a la fachada de la iglesia, habían sido trasladadas de lugar, solicitando la adquisición de los edificios que ocupaban. El Gobernador no aceptó la propuesta, respondiendo que tenía compromisos previos y les recordó que, cuando él había ordenado la apertura de la puerta conocida más tarde como de Hannover había ofrecido a la comunidad de presbíteros de Maó un solar espacioso, capaz para levantar en él una gran iglesia, y que ellos habían rehusado tan generosa oferta, por ser la que tenían suficientemente grande. Por tanto, si ahora estaban sobrados de dinero, lo dedicasen a edificar hospitales de los que tan necesitado estaba el pueblo (51).

No obstante, el encadenamiento de toda una serie de sucesos marcarán el inicio de una solución al problema. Las continuas peticiones de la Obrería de la Parroquia a la Universidad, siempre aduciendo las mismas razones —«la amenaza de ruina del coro y por esta causa tienen que celebrar los oficios en medio del edificio»— obliga a la Universidad a una inspección a fondo sobre su estado de conservación. Las conclusiones de este informe son contundentes:

- 1.- Señala el grave peligro que suponen las casas adosadas a la iglesia.
- 2.- Se constata que la causa del precario estado de conservación es la cueva que el cirujano Joseph Orfila excavó pasando por debajo la muralla hasta la

---

(48) A.H.M. A.C. 2/7/1705.

(49) A.H.M. A.C. 12/7/1705 y posterior sin fecha.

(50) A.H.M. Cartas y A.C. 29/5/1708; 22/7/1720; 16/3/1723; 8/4/1723; 13/6/1723.

(51) SANCHO. Ob. Cit. documento núm. 59. Tomo I.

capilla de Santa Ana. Así mismo señala que los gastos ocasionados por la reparación deben ser sufragados por el mencionado Orfila (52).

A partir del análisis de este informe, la Universidad inicia una causa común con la Obrería de la Parroquia para recabar fondos para la construcción de la nueva iglesia: solicitud de los Beneficios de la Bula de la Santa Cruzada a Su Santidad (53).

En 1735 (19 de mayo) los Obreros de la Parroquia previendo la inminente construcción de una nueva iglesia compran a Francesquina Llopis la casa identificada con el número 47 que podía estar afectada por la ampliación de la iglesia (ver lámina 1) (54). En otro orden de cosas, y a causa de la terraza de la casa número 49 que estaba localizada sobre la sacristía de la parroquia y que produce un deterioro considerable de la misma; y al estar ocupada la vivienda por militares ingleses que se niegan a desprenderse de ella, se opta por un remedio provisional en la sacristía: ligar las bóvedas, mediante un forramiento de piedra resistente y de buena calidad (55).

Una petición de los Obreros de la Parroquia a la Universidad en 1747 (13 de junio), marca el punto de partida definitivo para la construcción de la nueva iglesia (56). En síntesis se trataba de construir una nueva edificación en el mismo lugar donde se sitúa la antigua iglesia añadiéndose el terreno de las casas vecinas; es decir, las casas afectadas por la ampliación serían (ver lámina 1): la núm. 49 y 50; la núm. 48 y la núm. 61 parcialmente. Así mismo se construirá sobre la muralla y en el foso en la zona sur y oeste, aprovechándose los pies de las antiguas capillas para construir las nuevas. Como la nueva construcción sería más alta que la actual, la iglesia antigua estaría en el interior de la nueva y únicamente se derribaría cuando la nueva construcción la sobrepasase (ver lámina 3).

El 12 de agosto de 1748, se coloca la primera piedra del frontispicio y de las torres colaterales que serán destinadas una a campanario y la otra al archivo de beneficiados (57).

Tras la petición de la Obrería de la Parroquia de efectuar una cuestación general, responde la Universidad que además de participar en el nombramiento de los nuevos obreros de la parroquia y de su aportación dineraria, la Comunidad de Presbíteros también debe colaborar con la inclusión de los censos de la Parroquia en la construcción del edificio (58); esta respuesta entronca

(52) A.H.M. A.C. 14/5/1728.

(53) A.H.M. Cartas. 1737.

(54) A.H.M. Escrivania de Cartes Reials (Fadigues) 1735.

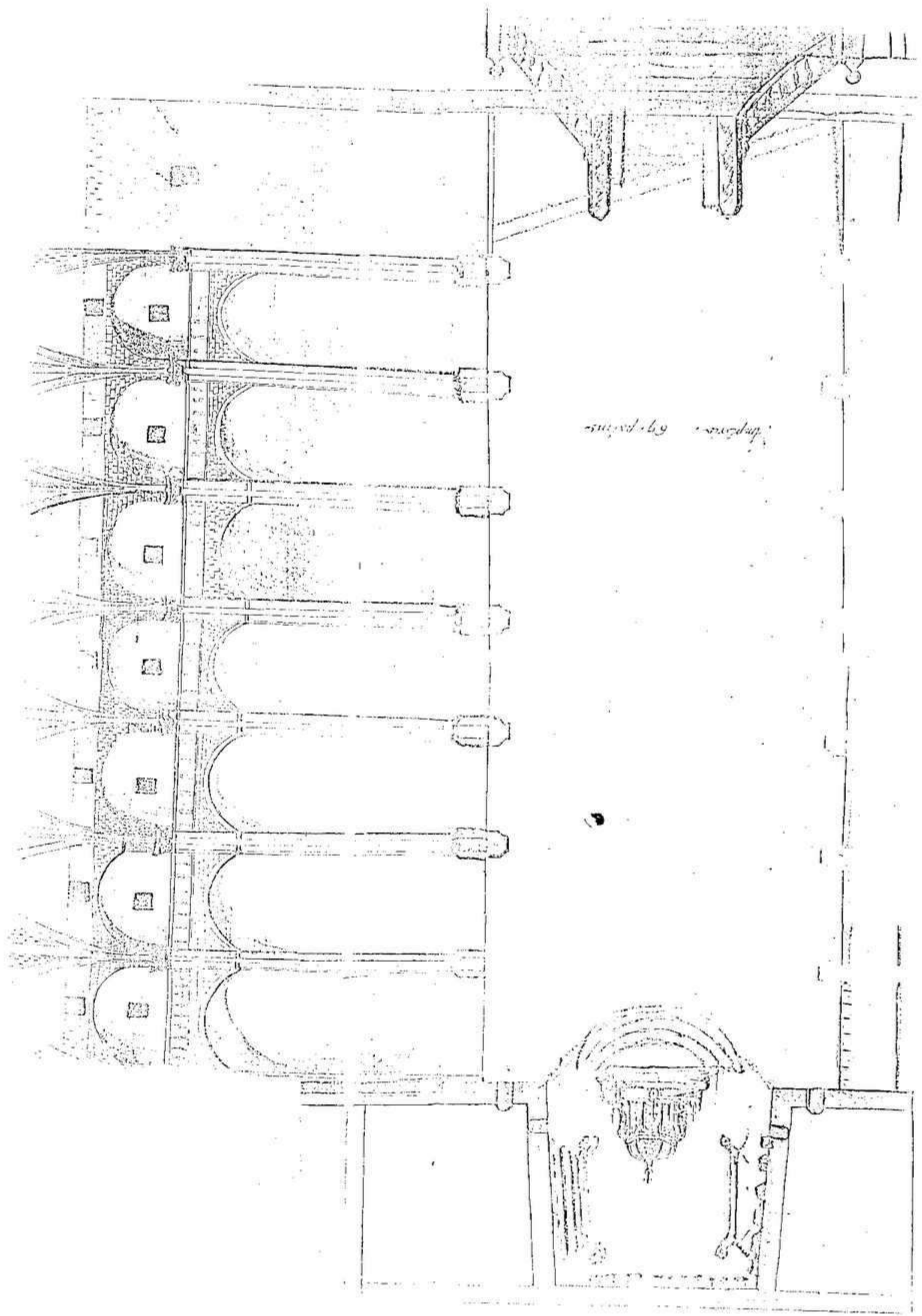
(55) A.H.M. A.C. Días 2, 3 y 23 de marzo de 1746 y días 19/5, 26/6/1746.

(56) A.H.M. A.C. 13/6/1747.

(57) SANCHO, Ob. Cit. Documento suelto.

(58) A.H.M. A.C. 3/8/1748.

disegno di G. P. 1751

Planta y alzado, según proyecto elaborado en 1751 por Giuseppe Chiesa.

directamente con el sistema de financiación utilizado: cada cofradía titular de capillas corría con los gastos de construcción de las nuevas si querían mantener su titularidad (59), siendo únicamente obligación de la Obrería el cubrir la nave.

En la elección de obreros para el bienio 1749-1750 (60) aparece la primera nominación de maestro mayor, ésta es la de mtre. Antoni Seguí (61). Bajo su dirección, se soluciona la problemática suscitada por las oquedades de la casa de Orfila, se culmina la construcción del coro y archivo con la cubierta, y la compra de la casa de Domingo Juaneda. Evidentemente las peticiones a la Universidad en demanda de ayuda monetaria son continuas.

En 1751 se procede a la elección de nuevos obreros y figura el nombramiento de un nuevo maestro mayor, éste es mtre. Martí Amorós; en este año consta la elaboración de una nueva planta de la iglesia diseñada por el pintor Giuseppe Chiesa (62).

Bajo la dirección de Martí Amorós, se concluye la primera bóveda cuya clave está dedicada a S. Pedro Apóstol (30-06-1754) y las de la segunda y tercera bóvedas dedicadas a San José (20-10-1755) y a Ntra. Sra. de Gracia (19-10-1756) respectivamente. Así mismo, podemos suponer que las capillas comprendidas entre las tres bóvedas estarían finalizadas aunque únicamente tengamos constancia de la conclusión de una de ellas, ésta es la de Santa Ana que ve finalizada su construcción en 1755 (2 de abril) (63).

Sancho, en su obra citada, señala que una vez finalizado el tercer tramo se construyó una pared provisional que cerraría la parte construida, habilitándose para el culto. Por lo que podemos deducir que originalmente la iglesia ocuparía hasta este tercer tramo y que con esta construcción se habría demolido la iglesia original.

Las obras, a pesar de las precariedades económicas y dificultades de orden técnico (64), continúan en 1765 con la elección de nuevos obreros y otra vez Antoni Seguí es elegido maestro mayor de la fábrica. Se acaba la cuarta bóveda que es dedicada a la ciudad en 1765 (2 de agosto) y, al año siguiente, se concluye la quinta bóveda (8 de diciembre) que es consagrada a Cristo crucificado (65).

(59) A.P. Cartes. Signatura provisional caixa núm. 9.

(60) A.H.M. Cartas.

(61) A.H.M. Universitat segle XVIII. Assumptes religiosos. «Comptes».

(62) Id. 15/2/1751.

(63) SANCHO. Ob. Cit. y Asuntos religiosos «Comptes».

(64) A.H.M. P.U. 10/10/1756. «Els obrers se troben sens medis y s'han traslladat». ¿Significa este traslado, para la construcción de la iglesia de Sant Lluís?

(65) Id. P.U. 10/10/1756.

A partir de esta fecha, se continúan las obras en el interior de la nave ultimando las capillas como por ejemplo la de San José en 1765 (1 de septiembre) y, otra vez, la Obrería de la iglesia debe dirigirse a la Universidad en demanda de ayuda; precisamente porque ha llegado el momento de adquirir a censo las casas números 49 y 50 anteriormente indicadas (66), acordando la Universidad en contribuir al censo de estas viviendas por espacio de cinco años (67).

El 11 de octubre de 1772 se concluye el último tramo de la nave y la clave de la última bóveda se dedica a la titular de la parroquia: la Virgen en el Misterio de la Anunciación. Siendo el templo solemnemente bendecido el 24 de diciembre (68).

Entretanto continuaban las obras en el interior de la iglesia: la capilla del Santísimo (1777) y el Presbiterio y coro fueron finalizados en 1788 (69).

Las nuevas capillas

Se estaban ultimando las obras interiores de las capillas y de la iglesia cuando se contó con la visita pastoral de Mn. Rubio Benedicto en 1782 y durante el relato de la inspección a las capillas observamos que prácticamente se mantienen con las mismas advocaciones que en la iglesia antigua (70).

Su estructura es prácticamente similar si exceptuamos las dos capillas del crucero que tienen mayor longitud y su cabecera es semicircular. La mayor parte de los retablos fueron adaptados —como veremos— y colocados en las nuevas capillas; igual debió de hacerse con el retablo del altar mayor.

La primera capilla, al lado del Evangelio, estaba dedicada a San José y se le añadieron dos altares colaterales elevados a la Sagrada Familia y a Jesús Resucitado.

La capilla, como hemos visto, estaba a cargo del gremio de carpinteros y albañiles y en 1765 colocaron la primera piedra (71). Las obras de construcción, por falta de medios, no llevaban la celeridad deseada por lo que la obra de la fábrica apremió a la cofradía para que con prontitud la finalizasen, puesto que era necesaria su construcción para poder cargar sobre ella la quinta y última bóveda. La cofradía se dirigió a la Comunidad de Presbíteros para que librasen fondos a su favor (72), circunstancia ésta que debió de darse puesto que estaba acabada cuando se concluyeron las dos bóvedas.

---

(66) Id. P.U. 10/1/1770.

(67) Id. P.U. 21/1/1770.

(68) SANCHO. Ob. cit.

(69) Id.

(70) A.P. Libro de Visitas citado.

(71) A.H.M. P.N. núm. 362. Antonio Flaquer, año 1756. Fols. 276 y 276 v.

(72) A.P. Cartas Caixa núm. 19.

A partir de 1774 trabajó en la elaboración de su decoración Fernando Miguel Comas, por encargo de la cofradía. El proyecto original de la obra fue modificado y enriquecido a medida que el trabajo iba tomando cuerpo, con la consiguiente preocupación de la cofradía que no podía hacer frente a los cuantiosos gastos que poco o nada tenían que ver con el proyecto primitivo. El impago de cuentas llevó a ambas partes ante el Tribunal de la Real Gobernación que falló a favor del escultor (73).

La parte inferior de la capilla viene estructurada en tres espacios delimitados por cuatro columnas, por cuyo fuste asciende una guirnalda de flores. Al capitel de orden compuesto, se le añade en su parte central una cabeza de «putti»; los arcos que comunican con la capilla lateral y, ahora, con la sacristía van decorados con guirnaldas florales y «puttis» sobre rocalla. En los intercolumnios, sobre los arcos, se representan dos escenas de la vida de San José: el taller de Nazareth, con la Sagrada Familia y el sueño de San José, donde se le anuncia su próxima muerte y donde figura representando, curiosamente, un donante.

Estas dos escenas simétricas, están enmarcadas por rocalla y presentan dos cartelas con inscripciones alusivas a los temas representados («Ite ad Joseph» y «Non.ne Hic est saber»).

Sobre este conjunto se coloca un entablamiento mixtilíneo en cuyo centro figura una cartela de grandes dimensiones: «Cum eset desponsata Mater Ejus Maria Joseph», haciendo alusión a la escena representada, los esponsales de María y José. Y las figuras de cuatro santos coronados: Severo, Severiano, Carpóforo y Victoriano. Sobre este grupo y ocupando la cubierta, convertida en bóveda celeste, una cohorte de ángeles músicos y «putti» preside la escena. Además del retablo ubicado en la capilla central, se doraron las esculturas y relieves estucados y la capilla quedó terminada a finales del año 1780.

Capilla del Santo Cristo de las Almas. Era la segunda capilla al lado del Evangelio y mencionada en la visita indicada. Riudavets en su *Historia de Menorca* citada, señala que «careciendo sus mayordomos de autorización competente para la cuestación para su entretenimiento, se dirigieron en 1748 al Papa Benedicto XIV y obtuvieron un Breve de Su Santidad, concediendo indulgencias para todos los fieles que contribuyeran a su sostenimiento... y en 1768 se adquirió el Santo Cristo que en ella se venera» (74). No nos han llegado noticias de cuáles serían las características del retablo y del Cristo que en ella se veneraba.

(73) A.P. *Libro de la cofradía de San José*. Tom. II «Resoluciones». Fol. 1 al 29.

A.H.M. Causas R.G. núm. 30. «Miguel Comas escultor contra los Caixers del Gremi de S. Joseph de Maho». Día 16-9-1776.

(74) RIUDAVETS. Ob. cit. pag. 2040.

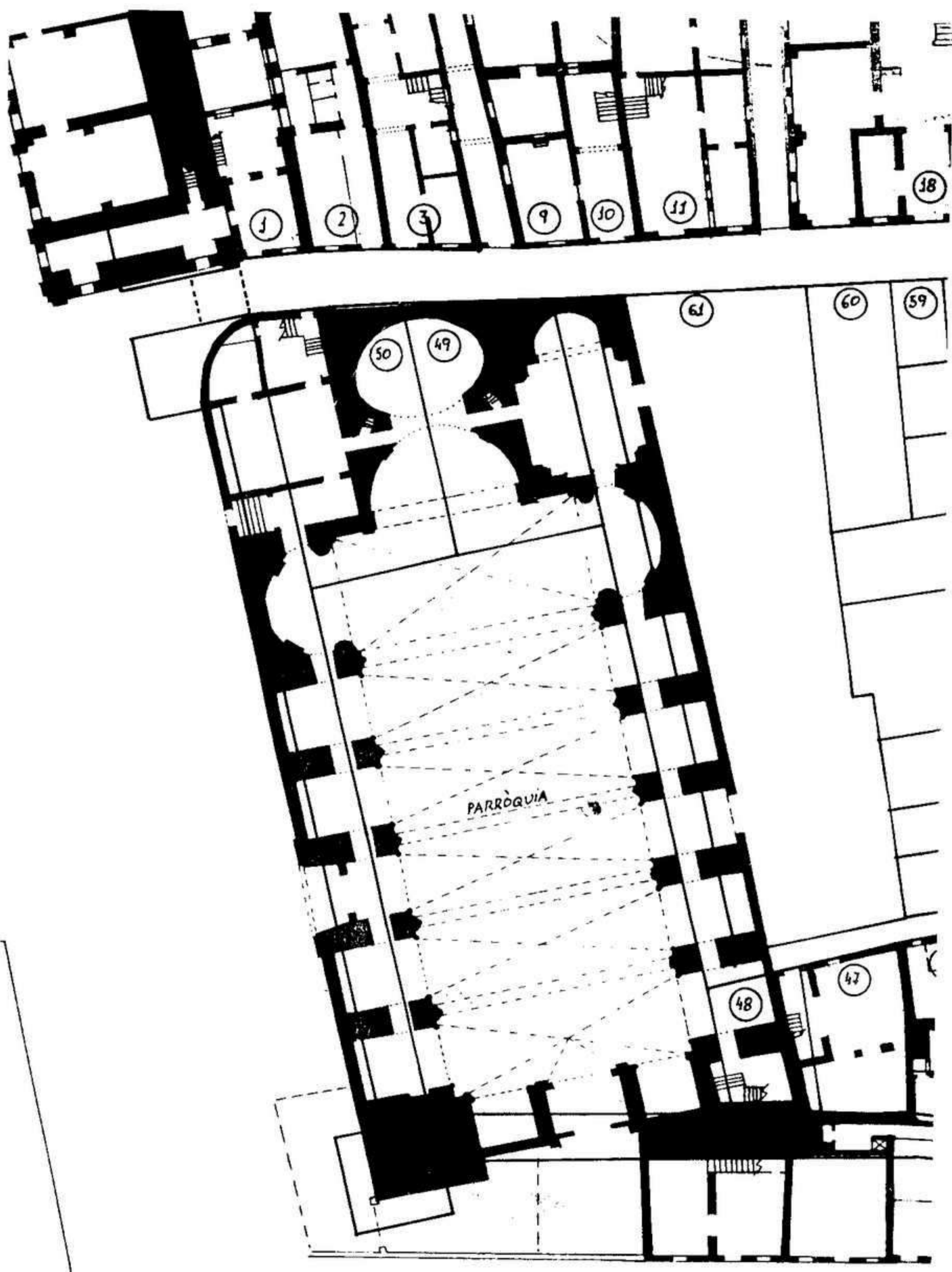

Lámina 3. Detalle de la zona «d'es Pont des Castell» a finales del s. XVIII. Nótese la parte ocupada por la iglesia. Extraído del trabajo de Albert Martínez Esteban. *Es Pont des Castell. Estudi de la seva evolució (1600-1800)*.

Capilla de Santa Escolástica. Era la tercera capilla al lado del Evangelio y mencionada en la visita indicada.

La capilla fue remodelada en 1769-1770 costando entre jornales y materiales 29£ 15s. 10d. y su antiguo retablo fue alargado y amoldado en su nuevo lugar (75). Entre 1782 y 1783 Fernando Miguel Comas, interviene en la decoración de la capilla aunque desconocemos qué trabajo realizó, puesto que en estos mismos años se paga a un tal mtre. Benet para dorar y adornar el altar. Las características que ofrecería el retablo serían las descritas en el apartado anterior.

Entre 1790 y 1791 se pagó a Joseph Grases, platero, un relicario de plata que contenía una reliquia de la santa (76).

Capilla de San Sebastián. Era la cuarta capilla al lado del Evangelio y como se ha indicado estaba a cargo de la Universidad. La única noticia que tenemos de ella es de 1772 cuando se pasan a la Universidad los gastos de construcción de la misma (77); desconocemos cuáles serían sus características.

Capilla de Santa Ana. Era la quinta capilla al lado del Evangelio y cambió su antigua ubicación a esta obra y las únicas noticias que tenemos las facilita Sancho en su obra citada, donde indica que en 1748 se acabó el nuevo retablo de Nuestra Señora de la Esperanza y Sta. Ana (78). Las capillas que en la iglesia antigua estaban colocadas a los pies, como esta última, en los primeros años de la nueva iglesia permanecen desocupadas hasta bien entrado el siglo XIX.

Capilla de Ntra. Sra. del Rosario y la Virgen de los Dolores. Era la primera capilla al lado de la Epístola y es de dimensiones idénticas a su opuesta. Su construcción empezó en 1765 y está concebida con una cubierta de media cúpula profusamente decorada a base de bajos relieves estucos y esculturas exentas, en la que se funden arquitectura y escultura, luz y sombras en una unidad.

Aparece dividida por cuatro columnas adosadas con fuste enriquecido por los contrastes jaspeados del estuco imitando mármol; en los intercolumnios se representan dos escenas relacionadas con la Virgen: a la izquierda la Anunciación a María y a la derecha la Asunción. Ambas escenificaciones son de dimensiones rectangulares y enmarcadas en una guirnalda de hojas. Sobre los

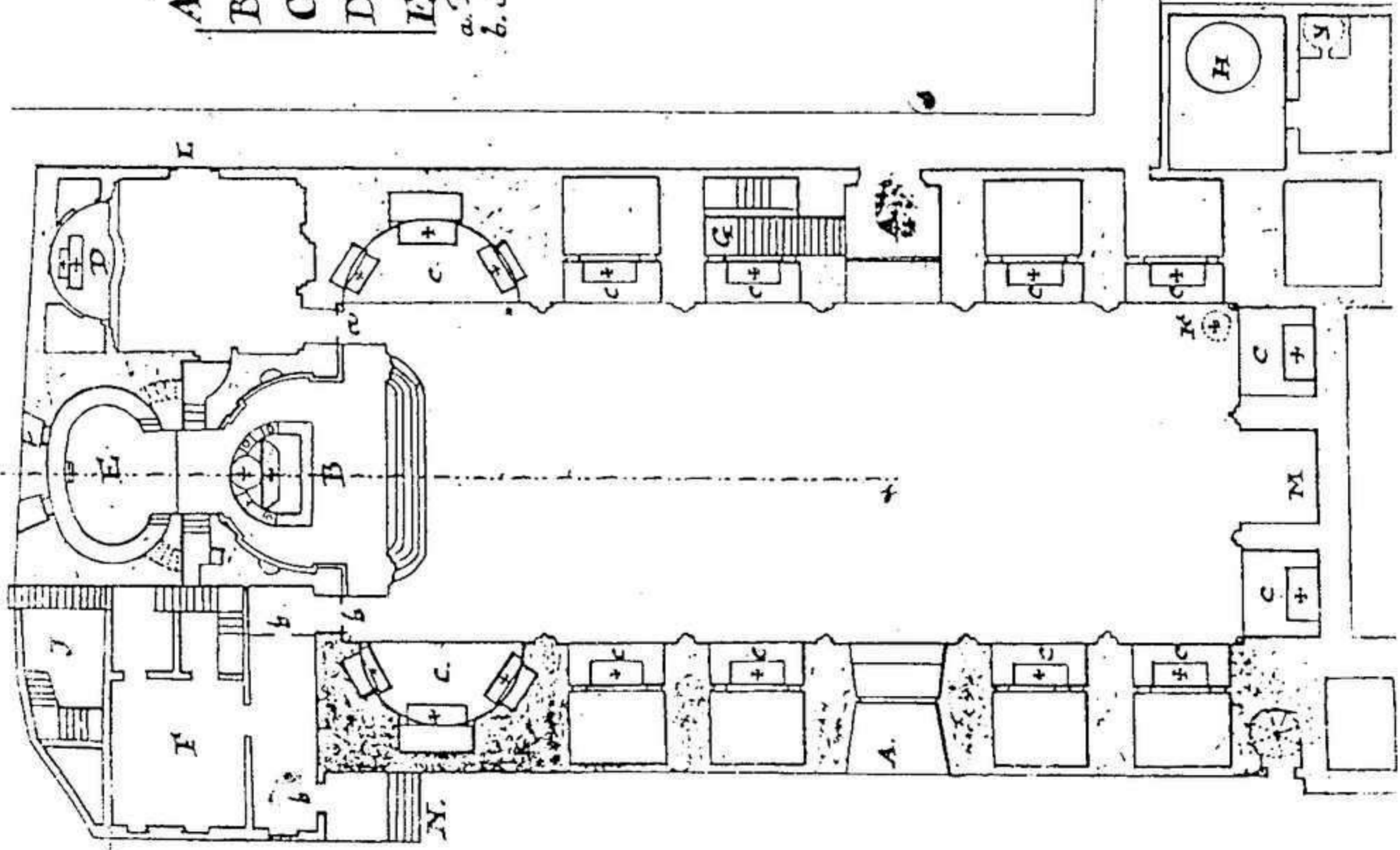
---

(75) A.H.M. Asuntos Religiosos. U-387. «Comptas de la confraria de Sta. Escolastica» Años 1727-1816.

(76) Id.

(77) Id.

(78) A.H.M. A.C.

Mahon.
Explicacion.

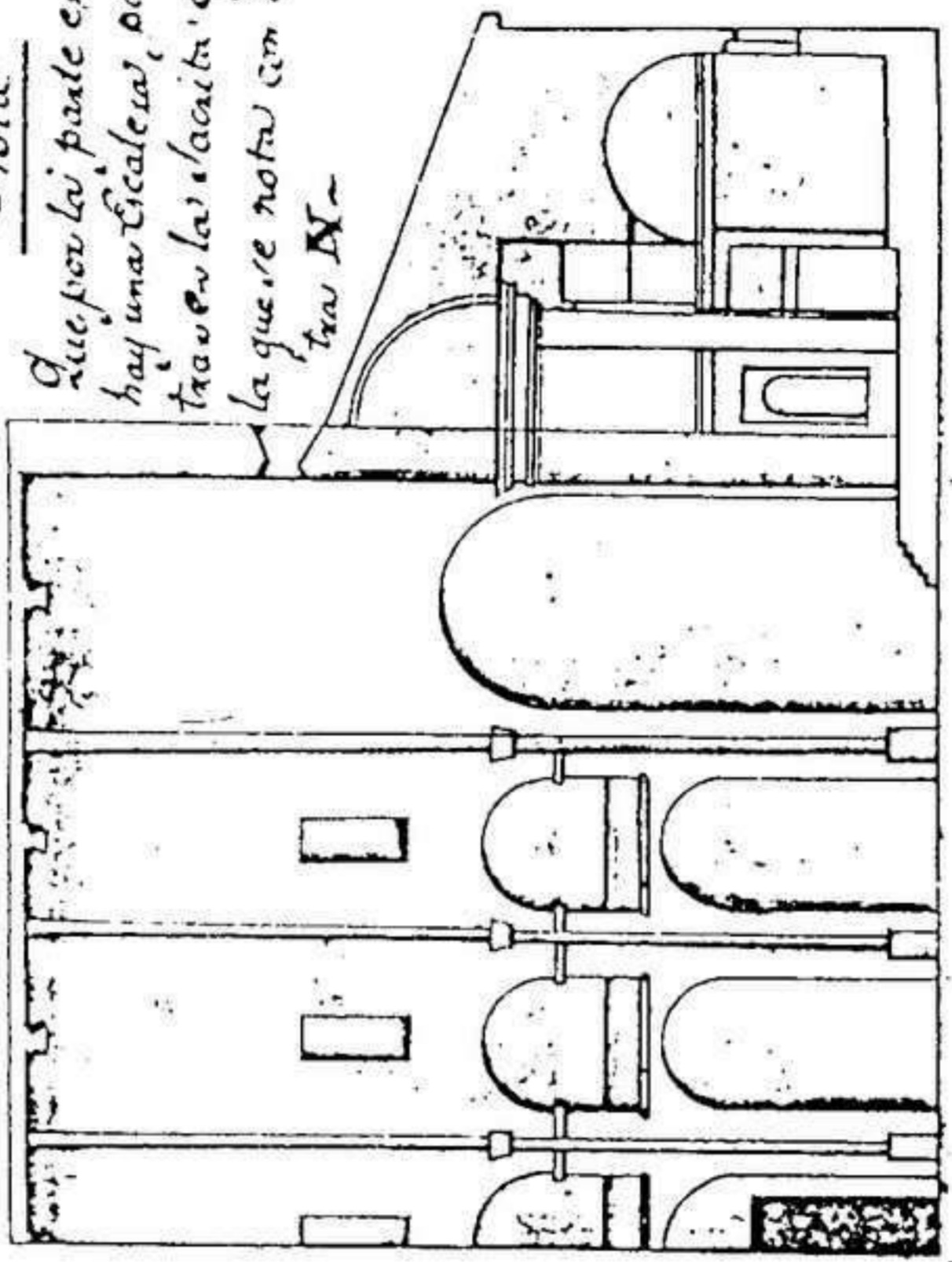
- A. Puertay principales*
B. Altar maior.
C. Capillas.
D. Capilla de Comunion.
E. Coro.
a. Puerta que entra à la Cap. de Comu.
b. Puerta que entra à la Sacristia.

- F. Sacristia.*
G. Escalera que sube à las tribunas.
H. Molino anexo, contiguo à la Nave.
I. Molino de Yeso.
J. Casa del Sacristan.
K. Pila Bautismal. L. Puerta de la Capilla de Comunion. M. Puerta principal, principal de Sincapalada.
N. Puerta que pasa sobre la Sineca. 1/2.

Perfil que passa sobre la Sineca. 1/2.

Nota?

Que por la parte exterior hay una Escalera, para entrar en la sacristia que es la que se nota con la letra N.

1. 2. 3. 4. 7. 10. 11. 20.
Mahon 25 de Febrero de 1791. Juan Saliquet

Plano de planta y alzado de las capillas laterales. Realizado por Juan Saliquet en 1791.

capiteles, se coloca un entablamento mixtilíneo que sustenta a sus lados dos jarrones floridos y en su parte central se levanta un arco rebajado que soporta a dos Virtudes: la Esperanza y la Caridad. Entre ellas y sobre nubes, la gloria, representada por el anagrama de la Virgen.

Durante la visita de Mn. Rubio Benedicto se conceden indulgencias al altar de Ntra. Sra. de los Dolores (79).

Capilla de San Cristóbal. Era la segunda capilla al lado de la Epístola; desconocemos cuáles serían sus características y simplemente en la visita citada se nos dice que el retablo se encontraba en mal estado. De las dos capillas siguientes, la de Santa Lucía y la de San Marcos, no tenemos ninguna referencia.

Capilla de San Pedro. Era la quinta capilla al lado de la Epístola. Hacia 1750 esta capilla estaría construida puesto que se pagan jornales para blanquear la misma (80). El retablo existente en la antigua iglesia fue adaptado y trasladado a su nueva ubicación en 1764. Con anterioridad había sufrido diversas reparaciones que fueron llevadas a cabo por Giuseppe Chiesa (81). Actualmente se conservan dos columnas típicas de un retablo barroco, pero insuficientes para conocer cómo sería su trama.

LA ECONOMÍA DE LA FÁBRICA DE LA PARROQUIA

El evaluar el coste real de una obra de estas características puede resultar una tarea infructuosa. No obstante, contamos con diferente documentación para conocer de una forma aproximada a cuánto ascendió su construcción: tenemos dos libros de cuentas de fábrica; el primero incluye los cómputos de los años 1749 a 1750 (82), y en el balance final figuran como pagos de este período un total de 1.612£ 17s. 20d.; y el segundo libro corresponde a las cuentas de los años 1751 a 1753 (83), en el que figuran como entradas por diversos conceptos un total de 2.239£ 10s. 8d. y como salidas 2.355£ 18s. 8d. quedando deudora de 116£ 8s.

Después de un lapso de tiempo considerable, la siguiente referencia sobre el estado financiero de la obra lo encontramos en la visita celebrada en 1782 por Mn. Pedro Rubio Benedicto, quien, cuando procede a la inspección de los

---

(79) SANCHO. Ob. cit.

(80) A.P. Libro de Visitas citado.

(81) A.H.M. Universidad. U-389 «Llibre de la confraria de St. Pere». Años 1748-1776.

(82) Id.

(83) A.H.M. U-391. Legajo núm. 7. «Sobre la fábrica de la nueva iglesia de Sta. María».

Libros Parroquiales, indica: «Visita de Libros... diez y seis años hta. junio de 1781 han entrado 15.862£ 3s 6d y han salido 15.681£ 3s 8d. qe. se han invertido en edificar tres bóvedas, el presbiterio, las dos capillas colaterales, la de la comunión y parte de la sacristia que se esta edificando...» (84).

Aunque nos falte conocer el coste de los trabajos comprendidos entre 1754 y 1756 (primer al tercer tramo), podemos apreciar que el coste, aunque en éste se incluyan las compras y expropiaciones de las casas afectadas por la ampliación, fue muy importante y más aun si lo relacionamos con el número de habitantes de la ciudad, que como señala Mn. Rubio en su visita citada «... su feligresía se compone de 1888 casas o fuegos en las que se incluyen posesiones y casas de campo, en todas ellas havitan 7.867 personas de comunión; de sola confesion 1.114 y parvulos 2.005; que hacen el total de 10.986 personas...».

En otro interesante documento fechado en 1787 y nominado como relación de ingresos a la fábrica de la iglesia de Maó, podemos deducir cuan importante fue la aportación extra de la Universidad y las cuestaciones populares para aclarar las partidas de dinero especificadas más arriba, porque con la entrada de ingresos fijos que poseía la parroquia era impensable el afrontar con garantías una obra de estas características (85):

«La obreria de la obra de la iglesia de Maho te unicament de entrada ficxa sobre la Universidad de Maho 7£ de cens.

Te y poceheix la dita obra de la iglesia de mah^o de temps inmemorial el dret de la pescateria.

Te y poceheix uns saturranis situats en la plaza llogats al Sr. Raphel Montañes per 27£ 10s cada any.

Te y poceheix los Drets de los diffunts que son 5s per cada un».

Continua una relación pormenorizada de entradas que se han estructurado:

— Entradas de la pescadería (desde 1775 a 1787): 1.092£ 19s. 10d. Si lo dividimos por doce años que corresponden a seis obrerías de este período (dos años una obrería), cada año se recibe por este concepto 91£ 1s. 6d. aproximadamente.

— Entradas por derechos de difuntos (desde 1775 a 1787): 347£ 19s.

— Entradas por captación (limosnas) de Maó y su término:

1a. Obrería (1775-1776)	343£ 19s.
2a. Obrería (1777-1778)	296£

(84) Id.

(85) A.P. Libro de Visitas citado.

3a. Obrería (1779-1780)	258£ 10s.
4a. Obrería (1781-1782)	232£ 15s.
5a. Obrería (1783-1784)	217£ 14s.
6a. Obrería (1785-1786)	257£ 18s.

Las entradas fijas se pueden estimar anualmente en unas 154£ 10s. más las entradas por captaciones del año que corresponda.

Por lo que respecta a los cargos anuales fijos, estos se pueden cifrar:

Al mtro. Domingo Parpal, zapatero, por censo de unas casas	4£ 10s.
Al mtro. Bartomeu Soler, sastre, por censo de unas casas	4£ 10s.
A la Sra. Rosa Frontí, por censo de unas casas	4£ 2s.
Por almidonar la ropa de la sacristía	10£
Por repartir pan bendecido	2£
Por barrer la iglesia, paga a Antoni Vallés	1£ 10s.
Por poner y quitar la Casa Santa	4£ 16s.
Por remiendos necesarios anuales en el tejado, puertas y sepulturas	40£

Prosigue el documento con toda una serie de consideraciones; en el año 1772 en que finalizó la construcción de la nave de la iglesia quedó la obrería deudora de 365£. En todas las demás siempre quedó deudora. Actualmente debe a un particular 70£ y al mtro. Pedro Antonio Femenias por trabajos de carpintería la cantidad de 200£.

Los actuales obreros están obligados a hacerse cargo de las deudas contraídas si quieren continuar la fábrica del nuevo presbiterio —«que el pueblo quiere ver acabado».

En el año 1778-1779 la Universidad solicitó la reparación de los órganos librando 12 quarteras de grano, gastando en la reparación 300£.

Los obreros de las últimas fábricas han empleado las expresadas sumas en las obras siguientes: última bóveda de la iglesia, presbiterio, capilla de la comunión, sacristía, archivo, cuarto para el vicario, casa del sacristán, remiendo de los órganos, escalera para la subida a las tribunas.

La Universidad de Maó mediante resolución del «Consell» de 1-1-1770 expropió las casas pertenecientes a las heredades de Bartolomé Olives y Domingo Palomo, valoradas en un censo de 40£ cada una.

A los actuales obreros se les informa que la Universidad se obliga a pagar las 40£ de censo por un espacio de cinco años, tiempo que utilizaron los obreros en finalizar las obras mencionadas dedicando los recursos expresados.

Hasta aquí, la interpretación del documento. Juzguen ahora que sin la labor decidida de la Universidad y de los particulares, la obra hubiese sido impensable en su ejecución.

EL MINISTERIO DE DN. GABRIEL ALEÑAR ESTARELLAS

La figura de este sacerdote fue crucial para el desarrollo de las obras y ornato de la fábrica; tomó posesión de la parroquia el 22 de diciembre de 1795, cargo que se prolongó hasta su muerte acaecida en Maó el 31 de diciembre de 1813. Está enterrado en la capilla del Santísimo y su monumento funerario ostenta un bello bajorrelieve de mármol que había llegado a Maó procedente de una captura hecha a los franceses durante la última dominación inglesa (86). El escultor Francisco Miguel Comas adaptó el relieve, añadiendo el busto del rector Aleñar colocado sobre una columna votiva y grabó el epitafio (87).

El retablo que proyectó para el altar mayor había de ser de mármol y se encargó su confección a unos talleres de Génova, pero sólo se llegó a realizar, debido a los enormes gastos con que se enfrentaba la fábrica de la parroquia, el zócalo y la mesa de altar en 1799 (88). En el mismo año se puso el sagrario, también realizado en Génova e igualmente de mármol. Hasta 1806 no se prosiguió con la colocación del retablo.

En su origen, estaba constituido por cuatro columnas de orden compuesto, sobre las que discurre una cornisa curva y que fue realizado por Comas (89). En 1808, el escultor catalán Pere Macià esculpió el grupo que coronaba el retablo representando a la Asunción de Ntra. Señora (ver anexo 1). Este interesante conjunto estaba formado por una figura de la Virgen María de dos metros de altura, acompañada de dos grandes figuras de ángeles y otros más pequeños emergiendo entre nubes. Otras esculturas de ángeles adornaban los intercolumnios, los laterales del sagrario, el remate de la cornisa y la gloria que coronaba el retablo. El coste de la obra se estipuló en 1.000£ y fue concluida el 18 de mayo de 1808 (90).

---

(86) A.H.M. U-391. «Sobre la fábrica...».

(87) SANCHO. Ob. cit. Tomo I.

(88) A.H.M. Asuntos religiosos 1815. «Parroquial Iglesia de Sta. María de Maho». Cenotafio del Dr. Aleñar.

(89) Sancho. Ob. cit. Tom. I.

(90) A.H.M. Asuntos religiosos 1806. «Altar mayor de la parroquial...».

No se habían concluído las obras de este retablo, cuando Aleñar se lanzó a la ejecución de un nuevo proyecto: el órgano. Este fue construído entre 1806 y 1810 por el artista alemán Johan Kyburz, colaborando en el montaje y caja exterior los maestros menorquines Antoni Femenias y Sebastià Lladó, siendo obra de Comas los trabajos de escultura y acabados (91). Para su colocación, se tuvo que levantar el arco y bóveda de la antigua capilla de Santa Ana desmontándose el órgano anterior.

En el año 1812 se doraron y pintaron los muros del presbiterio imitando mármol, obra realizada por Ignacio Pascual y Felipe Daunis y un año después se puso el púlpito de mármol (92).

En 1814 se construyó la sillería del coro y al año siguiente la reja de hierro forjado que cierra el mismo.

En 1855 se llevaron a cabo algunas obras para consolidar las torres, obras que finalmente se abandonaron para comenzar a edificar una nueva torre campanario (reconstruída en 1945).

La única intervención importante desde entonces fue la remodelación de los arcos de las capillas y de las tribunas superiores, realizadas a partir de 1900 en un intento de uniformar el aspecto de la iglesia en estilo gótico, puesto otra vez de moda por los «revivals» de fines de siglo XIX.

Su interior sufrió una importante destrucción en el verano de 1936, desapareciendo todos los retablos y en sesión del Ayuntamiento de Maó del 7-1-1937, fue presentado un proyecto para el derribo de la iglesia para convertir su solar en vía pública. Proyecto que afortunadamente no se llevó a cabo (93).

ANEXO - 1

CONTRATO PARA LA CONSTRUCCION DEL RETABLO DEL ALTAR MAYOR

*Archivo de Protocolos notariales de Barcelona. Protocolo de
Jacobus Rigalt et Estrada. Núm. 10 -1807 - Reg. 6955. Fol. 279 vto.*

«Pere Massiá escultor ciutadà de Barcelona de una part y de la altra Don Pere Antoni Femenies, domiciliat en la isla de Mahó actualment trobat en aquesta ciutat y Don Joan Anton Domingues del comers de la mateixa en la qualitat de comissionats y encarregats que son los dos (segons afirman) del Reverent Senyor Gabriel Alanya prebere y rector de la Iglesia parroquial de Nostra Senyora de la Assumpta de la Ciutat de Mahó, Isla de Menorca y de Dn Esteve Rotger domiciliat en aquella ciutat, de nostra libre voluntat y certa ciencia confessam y regoneixem la una part a la altra

(91) Id.

(92) Id. «Parroquial iglesia... Organo». Legajo doc. XLVI.

Id. «Presbiterio de la parroquial...». Asuntos religiosos 1811-1812.

(93) Arxiu Ajuntament de Maó. Libro de actas 41. Sesión 7-1-1937.

promiscuament. Que per rahó de la construcció de diferents imatges y demes pesas de escultura que decijo dit Pere Maciá construir les quals de proxim se diran, hem previngut a la formació de la present contracta en los termes que segueix.

Primerament queda convingut que jo dit Pere Maciá, dega construir de escultura un grupo de nubols, angels y serafins ab la imatge de la Assumpta de Maria Santissima, a tenor del modelo de cera que he treballat y para en mou poder, aprobat per dit Senyor Rector y que dit don Esteva Rotger encarregat de la obra en dita ciutat de Maho. Com igualment vindra a mon carrec lo construir vuit o nou serafins ab la imatge de la Assumpta de Maria Santissima a tenor del modelo de cera que he treballat y para su mon poder aprobat per dit present senyor rector y per dit Don Esteve Rotger encarregat de la obra en dita ciutat de Mahó. Com igualment vindra a mon carrech lo construir vuit o mes serafins per la gloria del remato del altar en que ha de estar la dita Imatge de Maria collocantse los insinuats serafins en la Nubolada que se troba feta y colocada sobre los raigs de dit altar, assent també de la mia obligació treballar algun grupo de nubols de mes relleu dels que hi ha fets a fi de col·locar-hi en ell los expressats serafins en lo modo proporcionat a fi de fer millor joch.

Secundo. Dos angels per a colocarlos sobre la cornisa del remato, de la mida de la planta ab lo ases corresponent a la mateixa y si per estar mes conformes estos. Se necessitaran alguns nubols sera de la mia obligacio lo construirlos per lo cas que los ques troban en lo altar actualment no correspongueran al joch que tenen los dits angels.

Tercio. Sera també de la mia obligació lo construir a mes altres dos angels grans per a colocarlos entre las columnas del altar per la adoració del Sacrari a tenor dels models y planta ques ta present. Y com dit altar esta islat, per tant deuran les expressades figuras ser treballadas a cada part, a excepció de la Assumpta que bastará lo serho aquella part de Grupo ques descobre per baix de lacornisa totas las quals pens me obligo a treballar de Escultura segons art, construintse de fusta y demes materials de bona qualitat, essent aquella de cor y sense crexens o albanch.

Quarta. Queda convingut, que a fi que la obra tinga la perfecció deguda y altamente a fi de evitar gastos de fer caixas per conduir las ditas figuras a Mahó. Degan ser estas desbastadas unicament en aquesta ciutat de Barcelona, y al pas que ho seran adeuran remetra las pessar a son destino, y finida la dita debastació, sera de la obligació de mi dit Pere Maciá com ab tenor del present me obligo a passar a dita ciutat de Mahó a fi de acabar de conclourer la obra fins a deixarla en la deguda perfecció essent a carrech de dit present Sr. Rector, no sols rischs de la mar y de la Guerra. Y finalizada que sia la dita obra me subjecto a la censura dels facultatius del art, que ben vist sera a dit Reverent Sr. Rector o als Señors Comissionats.

Quinto. Vindra a carrech de mi lo nomanat Pere Maciá, lo pagarme lo pasatge y manutencio a aquella isla, com igualment lo del Fadrí o Fadres si me convindra lo ferlos passar a ella. Com igualment lo mantenirme a mi y a estos en aquella tot lo temps ques necessitara per la conclusio de la obra, pero sera a compte de dit reverent Sr. Rector lo donarme habitació proporcionada en la sua casa, conforme mo te previngut y promes ab carta de sis agost del corrent any, no podend, o durant lo decurs de la construcció de la obra citada, empendrer altra obra de consecuencia que pugua retardar lo conclourer la actual.

Sexto. Queda convingut y ajustat tot lo expressat treball y materials entre nosaltres las ditas parts contractants a mill lliureas barcelonesas pagadoras en moneda metallica sonant de or o plata y no vales ni altre especie de paper monedat, en aquesta Ciutat de Barcelona ab tres distintas pagas, a saber, la primera de trescentas lliures lo dia present, otras trescentas lliures en lo dia que se verificara lo arribo de mi lo

dit Pere Macia en la citada isla de Maho y las restantes quatre centas lliures en estar la obra enterament concluida y entregada, quals mil lliures prometem nosaltres los nomenats Dn Pere Antoni Femenias y Don Joan Antoni dominguez en las qualitats de comissionats y encarregats de dit reverent sñor Rector y de dit Dn Esteve Rotger satisfer al precitat Pere Macia o a la persona que ell deputie ab arreglo en las pagas y en lo modo sobre expresadas jo la citat Pere Macia per major seguretat de tot lo que ve a mon carrech en virtud del present conveni dono per fianza y principal obligat a Don Josep Ignasi Ferto Asendat ciutada de Barcelona, lo qual fiador present lo hant lo referit y aceptant voluntariament lo carrech de fianza. De una libre voluntat y certa ciencia prometo estar obligat a lo promes per ell, obligant a esta fi tant principal com fianza tots nostres corresponents y drets y de laltre dels dos de persi, ab renuncia als beneficis de noves constitucions dividendos y cedidoras accions, a la Epistola del Emperador Adria y a la consvetut de Barcelona sobre dos o mes obligats de per si, jo la dit fiador prescribints, que primer sia convingut lo principal que la fianza y que libre aquell lo sie estat y generalment los dos a qualsevol altre dret o lley a nostre favor. Y per pacte a nostre for propi sometentnos al tribunal del Molt Illustre vui Excellentissim Senyor Corregidor o de altre qualsevol oficial secular tant solament, ab facultat de variar de judice, firmant escritura de ters baix pena de ell en la curia de dit Molt illustre vuy Excellentissim Sr. Corregidor o de altre qualsevol oficial secular com esta dit. baix dels indicats nostres correspectius bens y drets. En la qual conformitat aixi ho firman en la Ciutat de Barcelona a divuit dias del mes de Setembre any del naixement del Senyor mil vuit cents y set. Exint presents per testimonis Anton Fages y Ramon Savina y Coma practicants la facultat de Notaria publica en dita Ciutat residents — Pere Macia, rubricado, Pere Anton femenias, rubricado, Juan Antonio Dominguez, rubricado, Joseph Ignasi Feito, rubricado. En poder de mi Jaume Riglat y Estrada Notari qui dono fe coneixer als otorgants, rubricado».

REFERENCIAS DE LAS ABREVIATURAS

- A.H.M. Archivo Histórico de Maó.
- A.P. Archivo Parroquial de la Iglesia de Sta. María de Maó.
- A.C. Acuerdos del Consell.
- A.R. Asuntos Religiosos.
- C.M. Cartas Misivas.
- P.N. Protocolos Notariales.
- P.U. Peticiones a la Universidad.

ANÁLISIS DEL SIGNIFICADO DE LOS EX-VOTOS DE LA VIRGEN DE GRACIA

ALEJANDRO BLANCO (*)

En el presente trabajo intentaremos analizar un hecho concreto, particular, aunque frecuente en la tradición cristiana (y en otras religiones), como son las ofrendas a seres sagrados.

Somos conscientes de haber incurrido reiteradamente en lo que se supone un error a la hora de elaborar un trabajo antropológico. Nos estamos refiriendo a la hipótesis denominada por Evans-Pritchard «Si yo fuera un caballo...», en la que se explican los hechos por introspección. Es decir, se sitúa uno en la posición del actor, e intenta deducir cómo se habría comportado él en esa situación. Sin embargo, en el caso que nos ocupa, creemos que esto no supone una cuestión extremadamente grave, pues enculturados como estamos en la tradición religiosa y social de aquellos mismos sobre quienes versará nuestro trabajo, el situarnos en su lugar es algo que se realiza con total naturalidad y, posiblemente, sin que ello implique tergiversar gravemente los hechos. Más bien, diríamos que lo difícil y problemático es conseguir lo contrario. O sea, distanciarse lo suficiente del actor en algunas ocasiones para poder considerar objetivamente sus actos sin darles el mismo significado subjetivo que él les confiere.

Tampoco hemos sido demasiado escrupulosos buscando términos antropológicos para sustituir los de la religión cristiana, aunque hemos procurado no abusar de estos últimos para no generar un discurso endo-religioso que pudiera suplantar al del antropólogo. Por consiguiente, excepto cuando se especifique con mayor precisión, el significado de palabras como «sagrado», «devo-

---

(*) Licenciado en Filosofía.

ción», etc.... se entenderá que se corresponde con el que de alguna manera nos es familiar en el contexto religioso al que pertenecen, y no en el sentido que les pudiera dar tal o cual autor.

En la parte oriental de la isla de Menorca se levanta, superviviente anciana de innumerables avatares históricos, la ciudad de Maó. Desde su fachada norte, construida sobre un acantilado a modo de balcón, se domina un impresionante puerto natural al que se denomina con el mismo nombre de la ciudad. La importancia estratégica del puerto de Maó se hace patente cuando se considera su peculiar ubicación en el Mediterráneo: es el más oriental de las Islas Baleares, nacido en un lugar donde los vientos no siempre se compadecen de los marinos y ponen frecuentemente a sus embarcaciones en apuros.

La Virgen de Gracia, «la Mare de Déu de Gràcia», es la patrona de la ciudad de Maó. En su ermita se conservan algunos ex-votos de entre los que, según cuentan, fueron muy numerosos en otro tiempo. Ellos nos dan una idea de la devoción que se ha venido profesando en Maó hacia la Virgen de Gracia.

Lo que ahora nos interesa es conocer el cauce de esa devoción y saber, en la medida de lo posible, cuál es la relación establecida entre el devoto y la Virgen. Para ello nos centraremos en los más típicos ex-votos de cuantos se han depositado en la ermita: los barcos. Pues, aun cuando se haya acudido en rogativas a la Virgen por necesidades diversas (sequía, enfermedad, etc...), las representaciones marinas ocupan un lugar destacado entre las ofrendas que se le han venido entregando (cosa poco sorprendente si tenemos en cuenta la ubicación de la ciudad y puerto de Maó antes referida). En esas representaciones se pueden leer inscripciones como las que se muestran a continuación y en las cuales vamos a basar fundamentalmente el resto de nuestro escrito:

- *La Curra. el 19 de Julio de 1849 a las cinco y un cuarto...*
- *Aurelia capn. Amengual. El 7 octubre 1858. En lat. 23 . N°, y long. 50 ° O.*
- *El Bergantín Español llamado Virgen del Carmen de Franco Preto. Recibió el golpe demar el dia 18 de Octubre del año 1862.*
- *Goleta Ateliana Sirena dia 15 de Maio de 1863. Paso mutcho mal tiempo. Lat ' 29 35 El Sepong + 43 42 N.*
- *La polàcra Teresa de la Matrícula de Barcelona, el día 25 de Setiembre de 1867 en el cabo de Formentó.*
- *187 Miguel Pretos A la Santisima Virgen de Gracia por su protección año 1874.*

Localización de algunos ex-votos en la iglesia de Gràcia.

Como podemos observar, estas inscripciones nos informan en muchos casos del motivo y la fecha del ofrecimiento. Con estos datos no es difícil hacer una primera interpretación de la cadena causal de acontecimientos. En todas las ocasiones hay una causa apremiante que pone a los navegantes en peligro —generalmente un fenómeno natural con riesgo para la propia vida— en medio del cual la incertidumbre les deja poco lugar a pensar que puedan salvarse con seguridad por sus medios personales. En tales circunstancias, es de suponer, se pide auxilio a la Virgen, cuya ayuda, como se hace patente en las inscripciones, se manifiesta en los positivos resultados posteriores. Por tanto, en señal de agradecimiento, por una parte, y posiblemente en cumplimiento de la promesa realizada en el momento de la petición, por otra, los marinos o las personas afectadas, depositan en la capilla su presente en forma de representación pictórica o artesanal del navío en que se encontraban cuando les amenazó la desgracia.

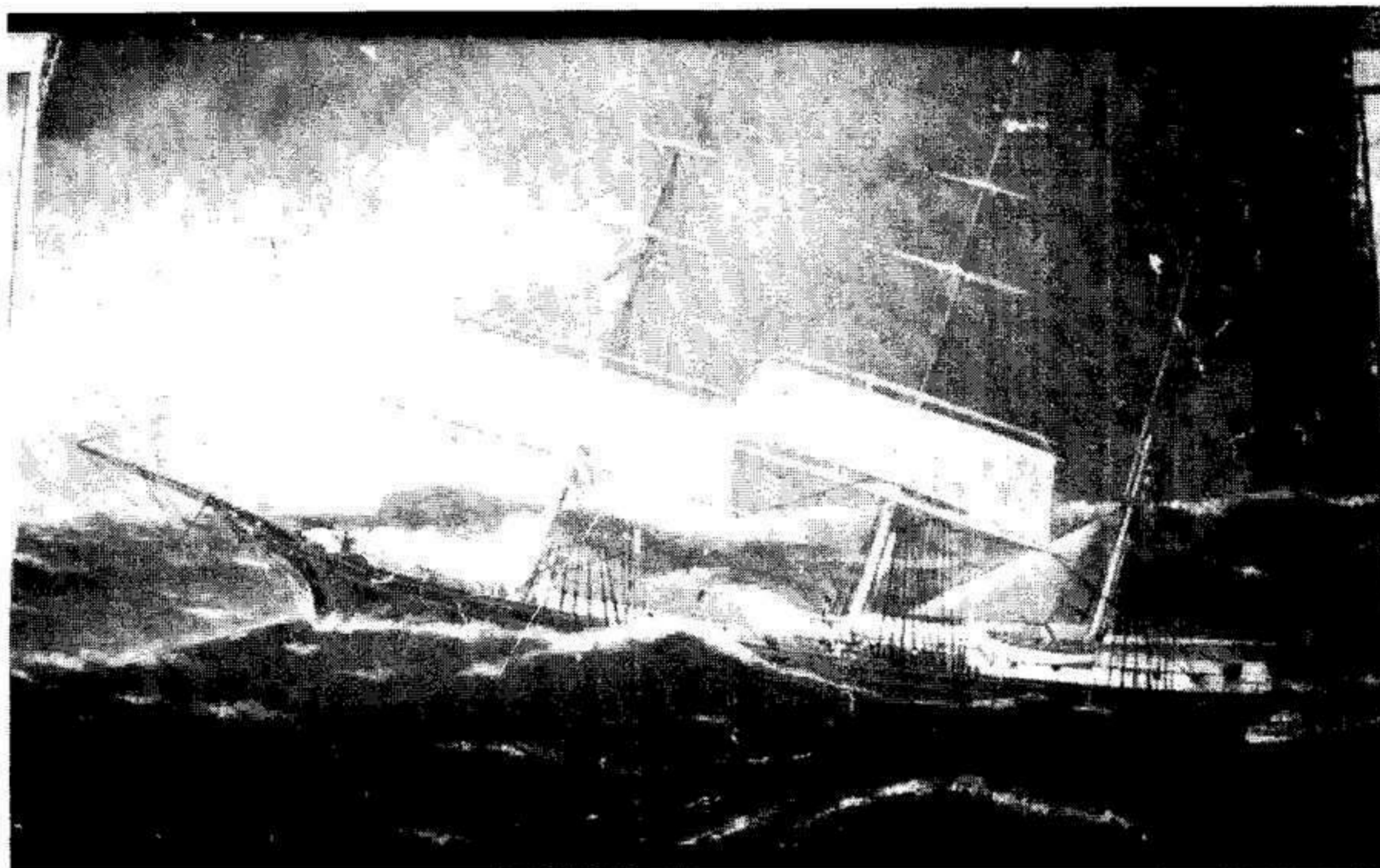
El valor artístico de estas representaciones es generalmente de poca entidad, pero eso no tiene mucha importancia. Sabemos que una ofrenda es un acto simbólico en el cual el valor material de lo ofrecido es secundario. Lo importante es la actitud del devoto. Como señaló John Beattie, la función «expresiva» de los actos simbólicos es tan relevante como la función «instrumental» y, en ocasiones, es la única que da sentido a tales actos. Cuando una persona deposita flores en la tumba de su madre fallecida, no le preocupa si

ella puede realmente olerlas; está llevando a cabo un rito, y la ofrenda floral es simbólica y no real. Es un drama, no una técnica. Así pues, sólo podemos entenderlo si nos preguntamos qué trata de decir y en qué lenguaje trata de decirlo la persona que lo practica, y no sólo qué trata de hacer. Por consiguiente, nuestra tarea aquí consistirá en intentar averiguar en qué consisten esos tres aspectos de las ofrendas realizadas por los marinos a la Virgen de Gracia.

— QUÉ TRATAN DE HACER

A los navegantes les ha sido prestada ayuda en un momento de gravedad y es natural que ellos quieran mostrar su agradecimiento. Este es un buen motivo para llevar a cabo una ofrenda. Pero existe otra particularidad que contribuye también a explicar por qué se deposita un presente en la capilla de la Virgen. Cuando se recibe una prestación se genera una deuda que hay que saldar, y es normal que las personas se sientan obligadas a cumplir con quien les auxilió en la necesidad. De esta forma, se establece entre el devoto y la Virgen una relación de correspondencia no sólo espiritualmente consagrada, sino además moralmente debida. Se entiende así que el agradecimiento no sea exclusivamente verbal y que a él se añada la transferencia simbólica de algo material. Esto supone entender la ofrenda, al menos en parte, como el pago de una deuda contraída con anterioridad. Con los datos a nuestra disposición no sólo sabemos que el devoto está liquidando una deuda, sino que sabemos además en qué momento la contrajo y generalmente la causa que la originó e, incluso, el lugar donde se produjo, como queda registrado en las palabras inscritas en las representaciones y de las cuales hemos recogido los ejemplos anteriores. Nos encontramos así ante un tipo de relación del modelo que se ha dado en llamar «relaciones de intercambio».

Pero esta relación de intercambio, socialmente sancionada y habitual entre personas, adquiere connotaciones específicas cuando se establece con la Virgen debido a que se lleva a cabo entre seres de órdenes diferentes. Aun cuando se puedan tener relaciones más o menos personalizadas con ella, la Virgen es un ser de diferente especie a los humanos. Pertenece al mundo de lo «sagrado» y se le adjudican atributos especiales que le otorgan cierta independencia respecto a las obligaciones que tendría si fuese una persona. Es esta distinción, válida en el cristianismo, la que llevó a pensar que todas las religiones distinguen entre el ámbito de lo sagrado y el ámbito de lo profano. Al

margen de que esta dicotomía tenga o no tenga validez universal, se puede afirmar que es cierta en el caso que nos ocupa. En la cosmovisión cristiana existen dos clases de seres que ocupan esferas ontológicas y de poder claramente diferenciadas y que se hacen patentes en la relación entre la Virgen y sus devotos. En el dominio en que se halla situada la Virgen, se tiene el control y la capacidad para influir decisivamente en los acontecimientos del mundo terrenal, que está sujeto a las decisiones últimas de aquél. Entre otras cosas, esto supone que los seres humanos no pueden hacer nada más que suplicar para que se decida a su favor. (Como veremos más adelante, este hecho incide en la disposición anímica que se adopta en las relaciones con el ámbito de lo sagrado).

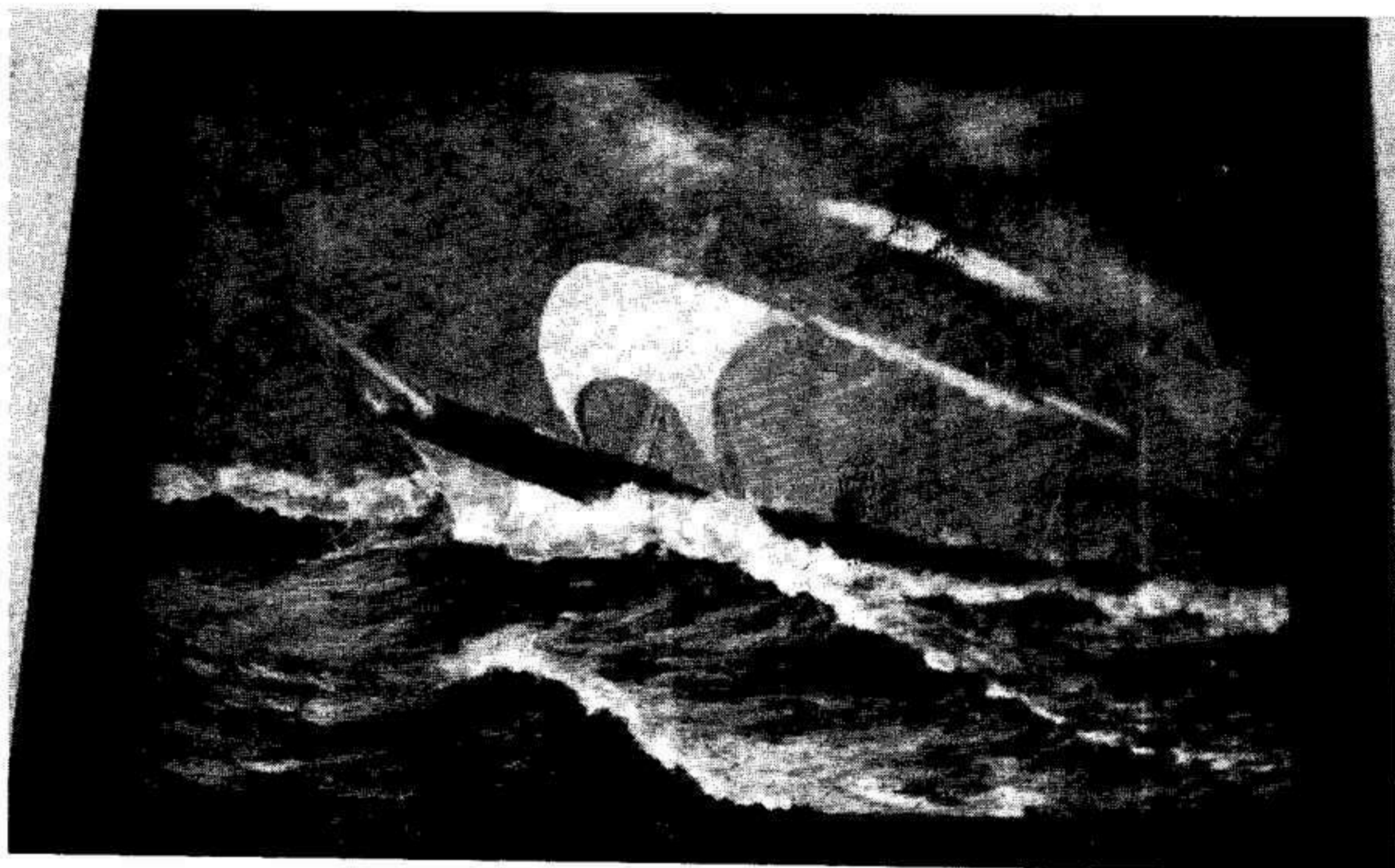
Pero si tenemos en cuenta la globalidad de la cosmovisión cristiana, veremos que la Virgen tampoco puede hacer por sí misma mucho más que los hombres para cambiar el curso de los acontecimientos. Su superioridad respecto a los humanos se debe a que habita en la esfera donde se toman las decisiones. Los seres «sagrados», además de ser diferentes, tienen idealmente su morada en un lugar inaccesible físicamente a las personas (al menos en vida). Se supone que habitan en los cielos, aunque estén en contacto permanente con todo lo que acontece en la tierra. Ahora bien, los seres celestiales se hallan jerarquizados, en tanto que existe uno, Dios, que es superior a todos y que da sentido a todas las cosas. Dios es quien decide cuanto puede y debe

sucedan en cualquier parte y nada ocurre sin su consentimiento. Por tanto, Dios está por encima de la Virgen en todos los sentidos, pues ocupa el lugar más alto en la escala jerárquica de la visión cristiana del mundo. De ello se deduce que la Virgen es un ser con poderes limitados. Su capacidad para influir en los asuntos terrenales se reduce a que, al morar en la esfera celestial, tiene acceso a quien puede realmente decidir sobre los acontecimientos.

Así, el receptor último de la súplica de un navegante que pide auxilio no es la Virgen misma, pues ella no puede hacer nada independientemente para evitar la desgracia. Pero al tener la posibilidad de contacto directo con Dios, puede hacer suya la demanda efectuada por el marino en apuros y transmitírsela a quien puede cambiar el curso de los hechos. Si la gracia es concedida, se entenderá que ha surtido efecto merced a la mediación de la Virgen, pero no que ella la ha concedido. Esto convierte a la Virgen en un mensajero, cuya preocupación por lo terrenal y su voluntad y habilidad para interceder ante Dios son decisivas para el desenlace satisfactorio de los problemas que se depositan en sus manos, pero no le otorga el papel decisorio último. A la luz de estas consideraciones, la relación de intercambio referida responde al pago del servicio prestado por la Virgen como intermediaria y no al reconocimiento de su actuación directa en los hechos naturales.

Hay todavía otro aspecto de las relaciones con los seres sagrados que deriva también de la diferencia de su ámbito con respecto a lo profano. Cuando un navegante acude a la Virgen en demanda de intercesión, lo que busca es alejar cuanto antes y de la manera más efectiva la terrible amenaza. La concesión de la súplica depende exclusivamente de la voluntad de los seres del orden superior. Pero no se puede presionar, chantajear, negociar o exigir para que cumplan la petición. Su posición de poder les hace invulnerables a este tipo de actitudes y, además, podrían adoptar una posición opuesta a la deseada si quisieran, ya que para ellos todo es posible. Por ello, el único recurso que les queda es la súplica humilde de sus demandas. Esto representa una distinción respecto a las transacciones convencionales entre seres humanos, con los cuales es posible llegar a un acuerdo en el que las dos partes deciden, en condiciones de relativa igualdad y por anticipado, si se comprometen a cumplir su parte de lo tratado.

Sintetizando: en las ofrendas, los devotos muestran su agradecimiento a la Virgen y liquidan con ella una deuda mediante el pago simbólico de un objeto material en una relación de intercambio. Pero lo hacen en condiciones subjetivas distintas de las que socialmente se plantean entre seres de igual condición ontológica.

— QUÉ TRATAN DE DECIR

Acabamos de ver en el apartado anterior que cuando un marino deposita su presente ante la Virgen, está llevando a cabo un acto de agradecimiento y un pago a la vez. La liquidación de la deuda, aunque generada tiempo atrás, comienza y termina en el acto mismo de la ofrenda, como si de una vulgar transacción comercial se tratase. Sin embargo, el agradecimiento responde a un estado interior que se prolonga más allá del momento en que se ejecuta esa acción y que viene de mucho antes (aunque durante la entrega pueda adquirir tintes de especial emotividad). Lo que el devoto intenta decir cuando realiza su ofrenda es que reconoce su obligación hacia la Virgen, y también, y esto es más importante ahora, que siente un afecto especial por ella. ¿Por qué, si no, se dirigió a la Virgen, a la «Virgen de Gracia» y no a otra, para que intercediese por él?

Nada extraño hay en que alguien sienta afecto por quien contribuyó a salvarle de la desgracia. La cuestión es que cuando se elige a alguien en particular es porque se confía en él o en ella, o al menos se confía más que en otros, antes del trágico momento. La ofrenda es sólo una materialización del mensaje afectivo que el depositante emite a la Virgen, y esto ya no es un simple pago. Se puede afirmar que el presente entregado tiene un valor simbólico muy superior al valor material del objeto en sí. Su valor intrínseco no es equiparable, ni mucho menos, al valor de la prestación que se le concedió,

gracias a la cual salvó posiblemente la vida. Pero quien hace la ofrenda concede a la representación que entrega un valor de orden diferente al económico o artístico al considerarlo su vehículo objetivo de relación comunicativa con la Virgen. Con él está diciendo lo que siente, y eso es algo que no se puede medir materialmente.

Nos encontramos aquí ante sentimientos y estados de ánimo interiores que no siempre pueden ser intelectualizados. Estados que se manifiestan exteriormente mediante actos simbólicos concretos, pero cuyo significado es difícil precisar para una persona distinta de quien los ejecuta, e, incluso, en muchas ocasiones, para la persona misma que los lleva a cabo.

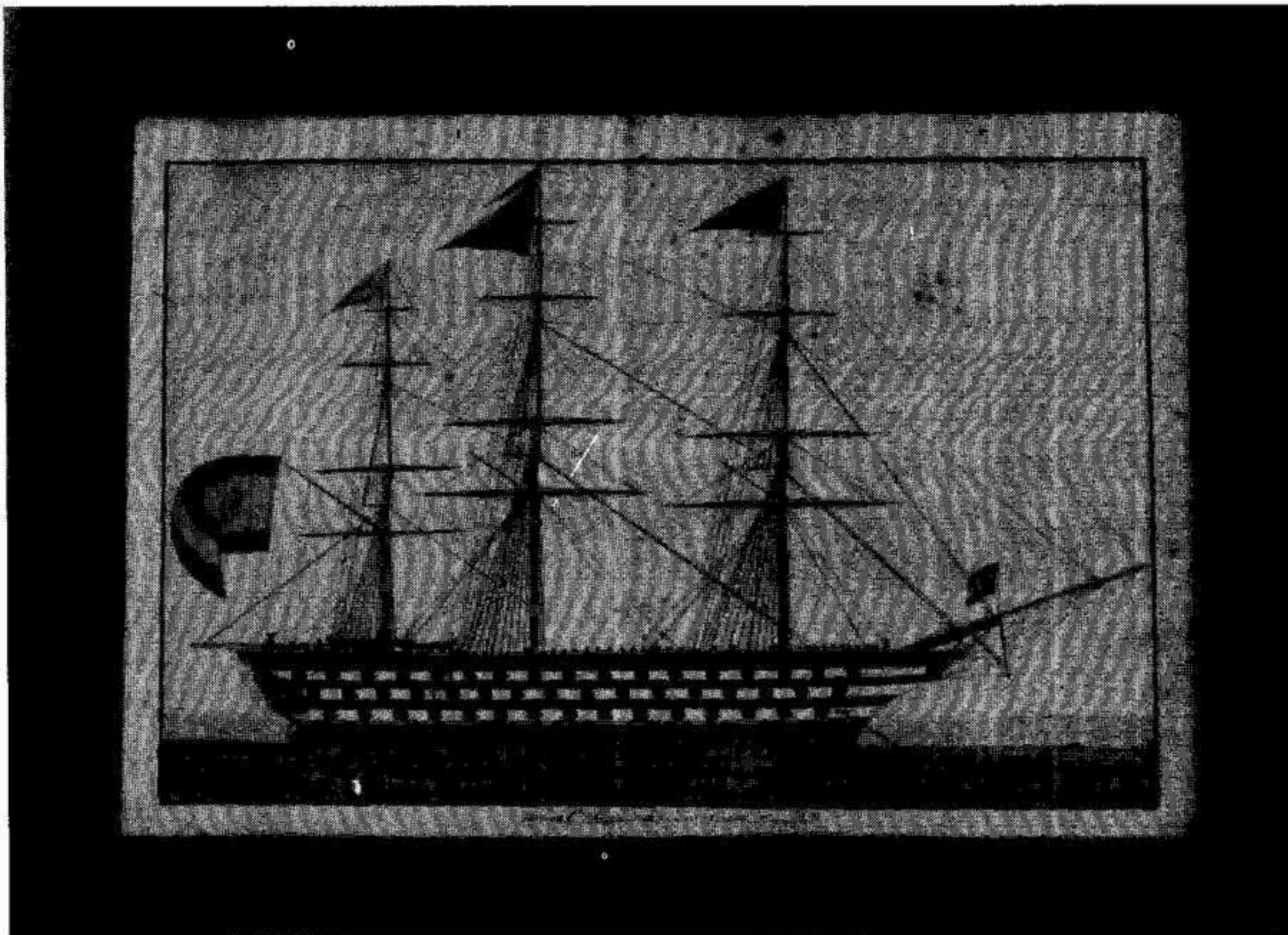
Intentar descifrar los estados de ánimo de los creyentes cuando realizan un rito es querer racionalizar lo irracionable. Por una parte, pueden ser sumamente variados y peculiares. Por otra, no responden a una lógica basada en la experiencia común de la cual sea posible abstraer un esquema genérico aplicable a todos los casos. Se trata de sentimientos y, como tales, están basados en la vivencia colectiva, pero también individual que mueve a adoptar estados subjetivos del espíritu. Su lógica no proviene de la razón de los hechos, sino de la razón de la fe.

Por este motivo, un cristiano que quisiese interpretar racionalmente su fe se vería con el problema unamuniano que desemboca en el «sentimiento trágico de la vida»: la razón diría una cosa, la fe otra distinta. Tal vez sea esto algo de lo que el creyente cristiano intenta decir con sus ofrendas: que se siente ligado con esa trascendencia que, concretada aquí en la Virgen, representa para él el orden de lo sagrado, y muestra la importancia que tiene para su vida interior y también para su vida práctica el ámbito (oscuro a la razón) de lo sobrenatural.

Traducido al caso concreto: el navegante quiere significar a la Virgen su creencia en ella, su tendencia a atribuirle poder sobre su propia vida y a rogarle atención hacia su persona, y su disposición a sentir por ella un vínculo afectivo especial. Ese vínculo afectivo es precisamente lo que llamamos «devoción»; es algo que trasciende el acto particular de la ofrenda y que el devoto siente como su ligazón particular con la Virgen. Por eso, y no por otra cosa, la eligió para representarle ante el supremo, y en la ofrenda le dice que ése es el caso.

— EN QUÉ LENGUAJE TRATAN DE DECIRLO

Si hubiésemos de describir en pocas palabras el lenguaje mediante el cual el devoto se comunica con la Virgen diríamos que es un lenguaje «simbólico» y «místico» a la vez.

Es místico en tanto es fruto de la fe individualmente sentida y operante al margen de intelectualizaciones dubitativas. Desde este planteamiento, el lenguaje utilizado no es ni lógico ni analítico. Al igual que el contenido, la gramática empleada proviene de lo más profundo de su ser y no le preocupa al devoto si puede expresar con fidelidad sus sentimientos, pues lo que hace es descubrir sinceramente su interior para ser comprendido totalmente. Es el lenguaje de la entrega espiritual que sirve para expresar cosas importantes y «verdaderas», pero que no son susceptibles de formularse en términos coloquiales.

Es simbólico en tanto hace uso de elementos más o menos tangibles para expresar abstracciones e ideas. Mediante las representaciones pictóricas, los navegantes agradecidos dan forma perceptible a sus anhelos, sus creencias y sentimientos. La concepción que ellos tienen de su relación con la Virgen es el significado real de los símbolos que emplean.

Dicho esto nos vemos obligados a ir un paso más allá para afirmar que el lenguaje de los devotos no sólo es simbólico y místico, sino que es indeliblemente simbólico-místico. Es decir, no puede ser místico sin recurrir a los símbolos y no es únicamente simbólico. Se produce aquí una simbiosis que tenemos que aclarar con más precisión.

Hemos insinuado que es místico porque procede de la fe y no responde a concepciones intelectualizadas de argumentos fríamente racionalizados al margen de los sentimientos y estados afectivos. Y es simbólico porque los medios empleados en la comunicación transmiten abstracciones ideales que son las que realmente le dan sentido. Por tanto, los símbolos reflejan estados afectivos interiores no intelectualizados.

Esto es importante porque la tradición cristiana posee una simbología particular que, aunque compartida por quienes profesan la fe en Cristo, no se debe confundir con el asunto aquí tratado, aun cuando no le sea completamente ajena. Creemos que detenerse un poco más a considerar esta distinción puede ayudar a comprender mejor el lenguaje utilizado por el devoto en su relación con la Virgen.

Se pueden distinguir *grosso modo* tres clases de símbolos en la cultura religiosa del cristianismo. La primera clase es de carácter lingüístico, como cuando se hace uso de la palabra «Dios». La segunda consiste en representaciones plásticas e icónicas, como el símbolo de la cruz. Y la tercera clase es de orden práctico, como la expresada en fiestas y ritos. Pero ninguno de estos tres elementos refleja el caso que nos ocupa, si exceptuamos en cierta medida el rito. Mas el rito de la ofrenda pictórica es un acto individual que, a pesar de estar inscrito en la tradición cristiana, tiene un significado sentimental particular. Ni la representación ofrecida forma parte de la simbología tradicional, ni se incluyen en ella otros elementos alegóricos recurrentes en el cristianismo, ni se utilizan términos lingüísticos significativos. Es pues, un lenguaje afectivo no intelectualizado ni siquiera simbólicamente aunque sea simbólico.

Tal vez convendría recordar aquí que la tradición cristiana es una tradición escrita y, por ende, canónica en el sentido de que existen intelectualizaciones históricas que, recogidas en textos, dan lugar a una cultura en la cual es posible adquirir cierto grado de conocimiento del significado de los símbolos sagrados que no obedece únicamente al sentimiento religioso, sino a su estudio erudito.

Consideremos, por ejemplo, un texto, extraído del libro escrito por el sacerdote Jaime Cots, que lleva por título *La Mare de Déu de Gràcia* (Menorca, 1976). El Padre Cots dice, refiriéndose a los cuadros con representaciones marinas que se exhiben en la capilla de la Virgen de Gracia, que

«Pueden servirnos de recordatorio de que María es la Estrella del Mar, que a todos nosotros, navegantes en el mar proceloso de este mundo, nos guía con su ejemplo y su intercesión al puerto de salvación que es Cristo» (pág. 38).

Podemos observar aquí un juego alegórico del lenguaje que adquiere sentido únicamente cuando se interpretan sus metáforas en el contexto de una tradición religioso-cultural, registrada en los diversos tópicos que relacionan agentes y elementos naturales con la vida humana. Tópicos que, por cierto, muchos de ellos, posiblemente no habrían sobrevivido milenariamente de no ser porque se encuentran *escritos* en los textos de la tradición religiosa a la que pertenecen. El significado ordinario de «Estrella», de «mar proceloso» o de «puerto de salvación» está literalmente muy lejos del significado simbólico que la cultura cristiana permite otorgar a estos términos en el párrafo del Padre Cots. Creemos que huelga comentar en este momento el contenido religioso de esos términos, pues, educados en una sociedad donde el cristianismo tiene una larga tradición, a todos nos son familiares sus connotaciones particulares.

Es este un ejemplo de lo que pretendemos dar a entender cuando hablamos de lenguaje simbólico intelectualizado. Se trata de una utilización racional de los símbolos religiosos para decir algo a las personas, pero no para comunicarse con los seres sagrados, que es lo que hace el marino con su ofrenda. Si el devoto hubiese intelectualizado representaciones simbólicas en su presente, los cuadros de la capilla de la Virgen de Gracia serían, desde el punto de vista de la interpretación, como los de Botticelli o Piero de la Francesca, y, sin embargo, en ellos tan sólo encontramos el bajel en que navegaban cuando las fuerzas de la naturaleza les hicieron temer lo peor.

Ello quiere decir que el significante o símbolo no es la representación material depositada ante la Virgen, el significante simbólico es la acción misma de la entrega. El lenguaje del devoto no es, por tanto, una intelectualización simbólica, sino una simbolización de sentimientos. Es, en definitiva, el adecuado para llevar a cabo una comunicación mística con lo sagrado en el contexto en que se utiliza.

* * *

En las páginas precedentes hemos visto lo que tratan de hacer y de decir y en qué lenguaje tratan de decirlo quienes depositan su ofrenda ante la Virgen de Gracia. Para entender esto hemos tenido en cuenta la cosmología básica general de la doctrina cristiana. Sin embargo, no se debe suponer que el devoto es consciente de esa cosmología en todo momento y que la interpreta literalmente. Por ello hemos distinguido entre la simbología cristiana tradicional y el simbolismo propio del devoto en la ofrenda. Son éstas dos cosas muy diferentes, y nosotros nos hemos centrado en la segunda de ellas. Esto explica

que no hayamos introducido en nuestro escrito datos de carácter histórico, como, por ejemplo, el significado simbólico que la tradición otorga a la advocación de la Virgen de Gracia. Dicho significado está muy próximo al que le otorga el devoto, ya que se la considera una Virgen generosa ante el infortunio (de hecho se la representa con un manto protector). Pero una cosa es el valor simbólico tradicional que se adjudica a la Virgen y otra muy distinta el que le otorga el devoto creyente. El segundo ha sido nuestro centro de atención.

Otro tanto se puede decir de la diferencia entre el valor social de la Virgen y su valor para el individuo concreto. La Virgen de Gracia es sin duda un símbolo *religante* que tiene cierto carisma para muchos maoneses. Durante las fiestas patronales, la mayoría de los hijos de Maó intentan estar presentes en su ciudad natal para participar en los festejos civiles y religiosos. Esto puede tener algún contenido explicativo para entender cómo empiezan a relacionarse con la Virgen de Gracia los que después llegarán a ser sus fieles devotos. Sin embargo, no se puede confundir el valor social de un símbolo con el significado que adquiere para la persona concreta que cree en él. Son también éstas dos cosas diversas que conviene distinguir, y un análisis de la primera se debería efectuar de manera diferente a la que se ha seguido aquí.

ROMA Y GEORGETOWN

JOAN ENRIC VILARDELL I SANTACANA (*)

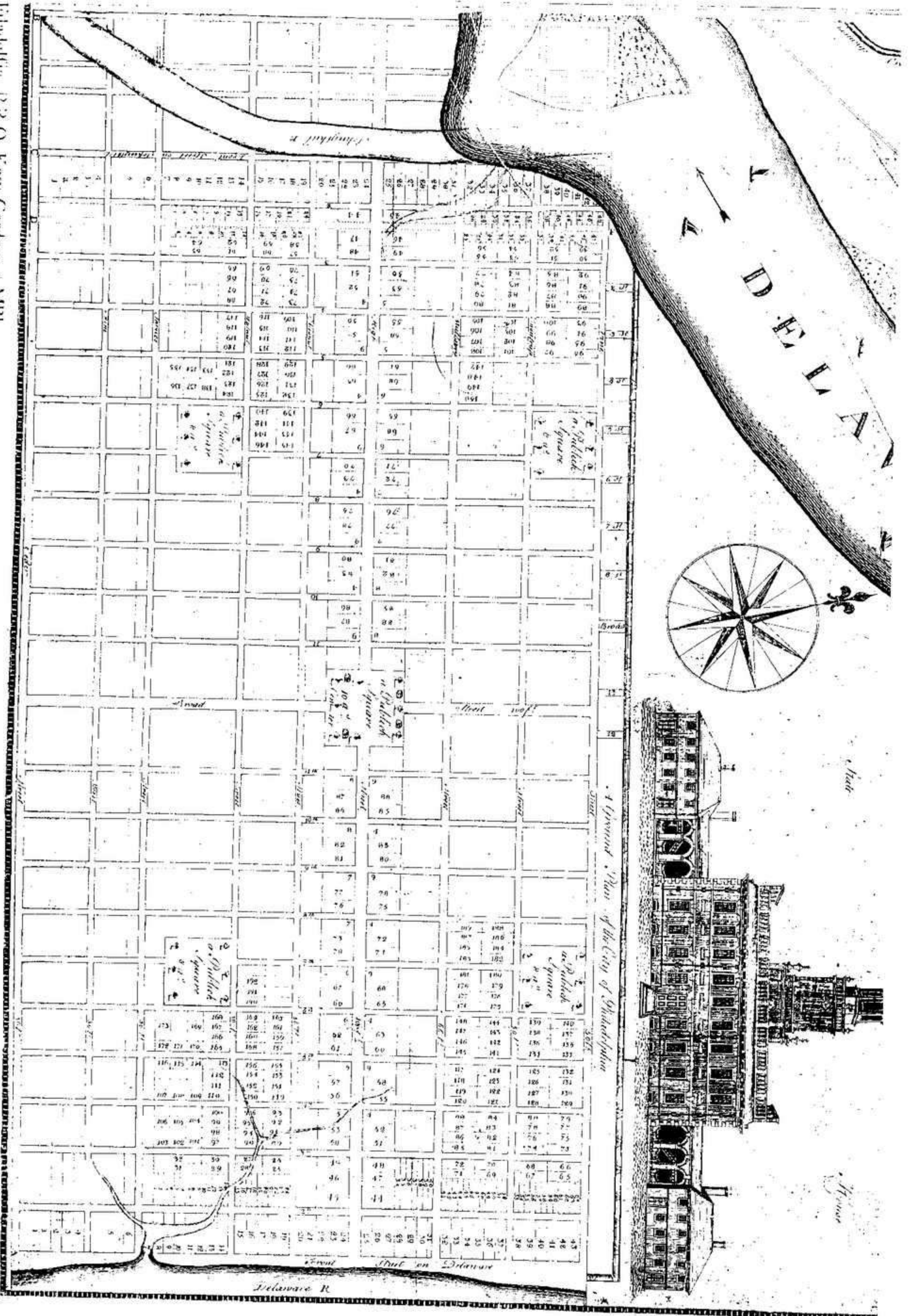
1. ANTECEDENTES. LA ANTIGÜEDAD Y EL NUEVO MUNDO

La primera invasión de Britania por Julio César en el año 55 a.C. se produjo después de un período de expansión del Imperio Romano de cinco años, durante el cual su frontera había avanzado desde los Alpes y los Cevennes hasta las costas del canal de la Mancha. En el año 43 d.C. Claudio invadió la isla y las legiones romanas llevaron a cabo la conquista metódica de Inglaterra, Gales y Escocia meridional. Siguiendo su proceso habitual, el poder romano se introdujo y consolidó gracias a la creación de ciudades, reconociéndose actualmente la fundación de cuatro colonias, tres de ellas realizadas para veteranos desmovilizados. Así, numerosas ciudades britano-romanas contienen totalmente o en parte el área de la inicial fortaleza legionaria o «CAMPUS», pues la posterior transformación del campamento militar en asentamiento civil mediante la inevitable aparición del mercado supondrá la pervivencia y extensión del núcleo fundacional. En el caso de la urbanística militar romana se dará una obsesiva y constante aplicación de un mismo esquema uniformizante basado en el trazado ortogonal de la trama viaria. Como ya había sucedido con anteriores civilizaciones, la organización territorial en damero se desarrolló allí donde existían formas elementales de autoridad que lo hacían posible y así sucedió en Britania bajo el poder de los romanos (1).

(*) Arquitecto.

(1) A.E.J. MORRIS. *Historia de la forma urbana. Desde sus orígenes hasta la revolución industrial*. Barcelona, G.G., 1984.

Howe

hat

City of Philadelphia

Delaware R.

Ya en la Edad Moderna, los ingleses iniciaron con cierto retraso la creación de un Imperio, en comparación con el proceso expansivo de España, Portugal o la misma Francia, una vez descubierto el Nuevo Mundo. América habría de ser, pues, el escenario virgen donde desarrollar un arte de fundar nuevas ciudades que permitiría la apropiación europea de tan vasto continente.

Durante el siglo XVII, la colonización inglesa se reorganizó sobre unas bases que, pasando de aventuras individuales, se convirtieron en empresas colectivas por medio de sociedades anónimas dotadas de célula real. Si en un principio se trató de una lucha incesante por mantener una economía agrícola de subsistencia, el descubrimiento del tabaco fomentó los primeros desarrollos urbanos basados en la inmigración de colonos y que conocerían su definitiva expansión a lo largo del siglo XVIII. El uso de la retícula para la formalización urbana, ya ensayado en el proyecto de Richard Newcourt para la reconstrucción de Londres (1666), fue desarrollado por Penn y Holme en su plan para Filadelfia (1683) al que seguiría la ciudad de Savannah (1734) o la *newtown* de Edimburgo (1767) diseñada por J. Craig. En todos los casos citados la economía se reveló como la causa fundacional del núcleo de población.

2. LA IDEA DE GEORGETOWN

Fue a principios del siglo XVIII cuando, en plena Guerra de Sucesión española, la Armada Británica se apoderó de la isla mediterránea de Menorca, ratificada para su corona en 1712 mediante la Paz de Utrecht (2). Rápidamente, los ingenieros militares ingleses acometieron la tarea de fortalecer el sistema defensivo de la isla, para lo cual ampliaron la fortaleza de Sant Felip, localizada en la bocana del puerto de Maó y a los pies de la cual se había establecido un núcleo de población permanente que, abasteciendo la fortaleza, llegó a alcanzar los 4.000 habitantes hacia mediados de siglo.

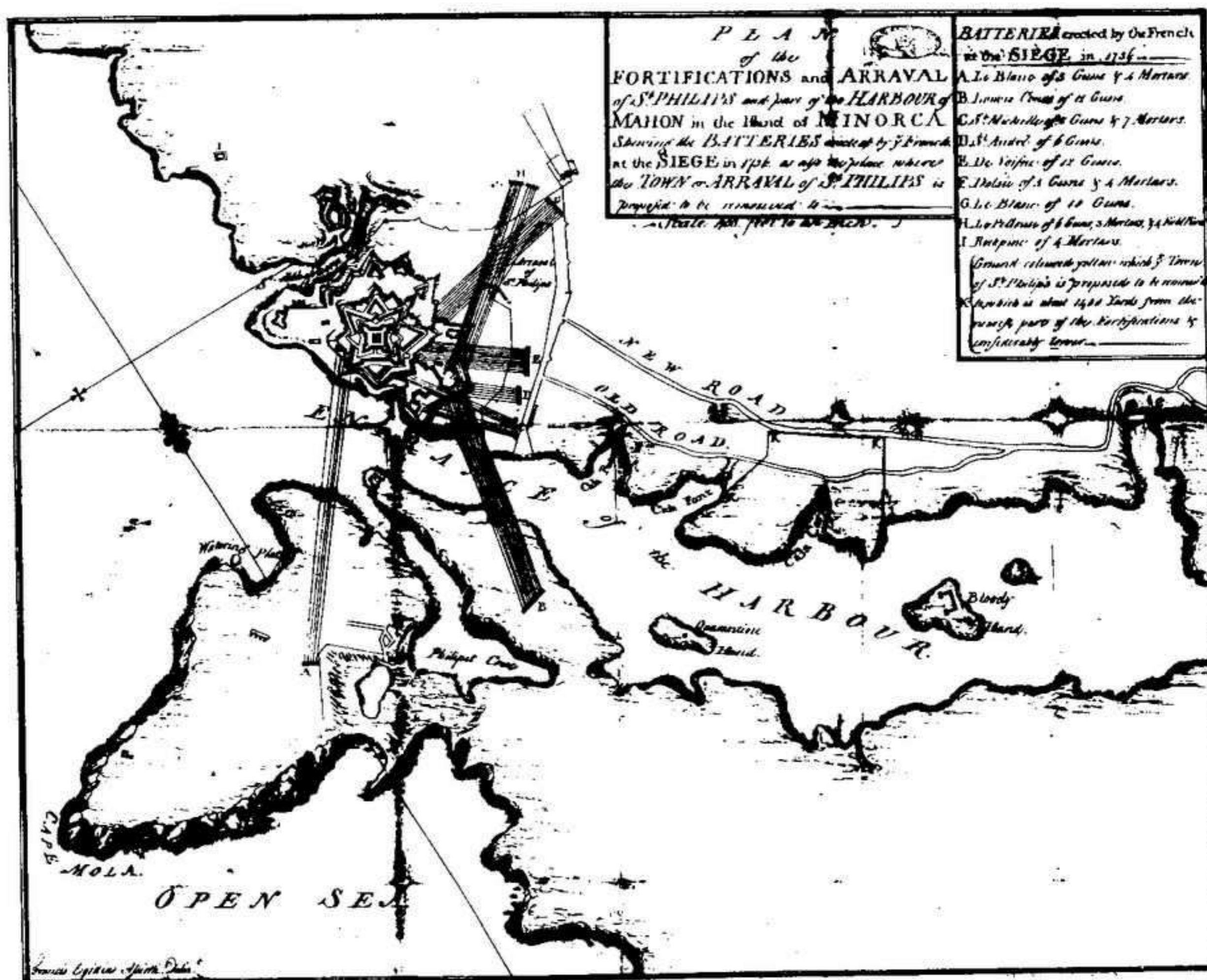
En 1756, un desembarco francés logró rendir la fortaleza tras parapetarse en el núcleo de población citado. Siete años más tarde, el Tratado de París restituía la posesión de Menorca al Rey George III de Inglaterra.

Destinado el teniente coronel Patrick Mackellar (1717-78) como ingeniero-jefe de la isla, no tardó en afrontar la cuestión clave: la seguridad y defensa del castillo de Sant Felip. Para ello debía procederse a la demolición del antiguo Arraval, parcialmente derruido por la guerra, y la creación ex-novo de

---

(2) Micaela MATA. *Menorca. Medio siglo de dominaciones extranjeras*. Maó, Institut Menorquí d'Estudis, 1991.

Propuesta de solar para Georgetown de P. MacKellar. 1764. Plano núm. 1. P.R.O. London / MPO 18.

una nueva ciudad alejada de la antigua localización. Surge, por tanto, la idea de Georgetown. Las razones para su aparición serán, pues, las de la estrategia militar priorizadas en la seguridad defensiva y en el alojamiento de la tropa, diferenciándose así de los asentamientos practicados en América, que eran de índole agrícola como hemos apuntado anteriormente. Ésta será la característica esencial que hará volver la vista de su diseñador hacia los *castrum* romanos, desarrollados siglos atrás por idénticas circunstancias: la práctica de la guerra.

Se produce, de esta manera, la reversión al área mediterránea de un modelo de asentamiento urbano iniciado en la antigüedad. Es el caso de Georgetown.

2.1. La elección del solar

En la fundación de ciudades había, según Aristóteles, varios factores para elegir su localización. La ciudad debía tener una situación saludable y su organización debía permitir el desarrollo de las actividades civiles y militares. Vitrubio, por su parte, indicaba: «Lo primero, un emplazamiento saludable que será elevado, ni húmedo ni expuesto en exceso a las escarchas. No debe

haber pantanos en sus inmediaciones. Si la ciudad se halla sobre la costa, expuesta al sur o al este, no será sana. En una palabra, cuando se trate de fundar ciudades hay que evitar lugares en que vientos cálidos soplarían sobre sus habitantes» (3).

Así pues, parece que para los teóricos de Roma el clima templado era un requisito primordial para la salud, que debía ser atendido a la hora de fundar ciudades.

Siguiendo a los maestros griegos, Vitrubio advierte a los planificadores que «si las calles discurren directamente conforme a la dirección de los vientos, las arrasa su azote constante y... se llenan las calles de una gran violencia. Las alineaciones de las casas, por consiguiente, deben orientarse contra las direcciones en que soplan los vientos, de modo que éstos choquen contra las esquinas de los bloques y se rompa y disperse su fuerza» (4).

¿Siguió estos consejos MacKellar, el planificador de Georgetown? Podemos afirmar que sí. En 1764, un año después de la devolución de Menorca a la corona inglesa de George III, nuestro ingeniero militar ya había diseñado su propuesta de localización de la nueva ciudad (5). Para este grave asunto, del que dependía el destino de un pueblo, MacKellar vino a elegir un lugar equidistante entre la fortaleza y la ciudad de Maó, pues el alojamiento de las tropas no podía realizarse a una excesiva distancia de la fortaleza que debían custodiar. En tal tesitura, MacKellar eligió unos terrenos elevados veinte metros sobre las aguas portuarias, expuesta a los vientos impetuosos del Norte pero disponiendo la orientación de las calles al modo que aconsejara Vitrubio, es decir, de forma que el viento de Tramontana golpeará las esquinas de las edificaciones y no arrasara la nueva población.

2.2. El plano de la ciudad

En sus técnicas de planificación, Roma ponía especial acento en la delimitación del perímetro donde debía asentarse la ciudad. «En consecuencia, los que se ponen a la obra de fundar una ciudad rodean y marcan primero con un arado todo el espacio y el recinto en el que piensan edificar». No había sido éste el caso de las ciudades desarrolladas en América. Allí, el núcleo urbano resultante no era más que el embrión de un deseable crecimiento posterior. El carácter expansivo de la colonización del Nuevo Mundo se plasmaba en la consolidación del territorio mediante homogéneas retículas urbanas dispuestas en parrilla y susceptibles de infinito crecimiento posterior. No convenía, pues,

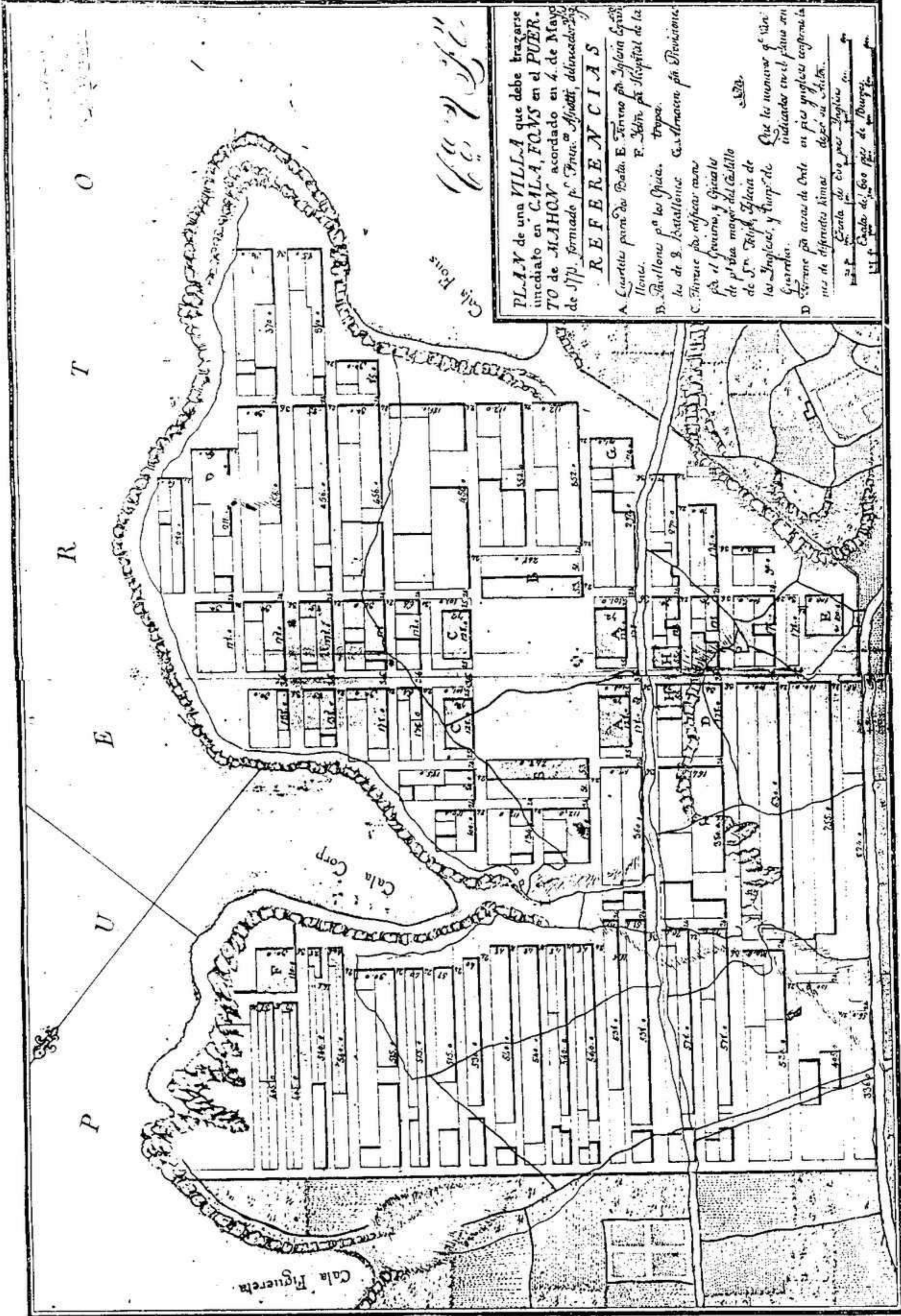
---

(3) ARISTÓTELES. *Política*.

(4) Vitrubio I, 6.

(5) Public Record Office. CO 174/4. Londres.

PLAN de una **VILLA** que debe trazarse
 unciado en **CALA, FOMAS** en el **PUER-**
TO de **MAHON** acordado en 4. de Mayo
 de 1771. formado p. Fr. **Spizetti**, delencador.

REFERENCIAS

A. Cuartel para da Bata. E. Terreno pa. Iglesia Españ.
 Henci. F. Yelín, pa. Hospital de la
 B. Batallón p. los Españ. tropa.
 la de S. Batallón. C. Almacén pa. Provisione.
 C. Terreno pa. edificios para
 pa. el Gobierno y Oficial
 de p. via mayor del Castillo
 de S. José. Iglesia de
 los Ingleses, y Turp. de
 Guardas. 1771.

Que los numeros q. van
 indicados en el plan son
 D. Terreno pa. casas de Orde en pie ingleses conforma la
 nes de diferentes kinas de p. su
 Escala de 600 p. por Inglis
 Escala de 600 p. de Burgos.

Georgetown 1771. P.R.O. Kew Gardens / WO 53.

la limitación del conjunto urbano mediante accidentes geográficos próximos o con el recurso del muro delimitador. Nada de eso sucedió en Georgetown. Si su propia localización costera ya nos indica una voluntad de acotamiento, la aparición de un muro sobre la línea perimetral trazada por MacKellar marcará los límites que han de contener la ciudad.

La Antigüedad nos habla del carácter sagrado e inviolable de los muros en la ciudad romana. Así, Plutarco en su *Vida de Rómulo* nos dice: «mientras Rómulo cavaba una zanja donde habrían de disponerse los cimientos de las murallas de la ciudad, (Remo) se mofaba del trabajo, entorpeciéndole; al final, al saltar irrespetuosamente por encima de la zanja, fue abatido por Rómulo o por uno de sus compañeros, según distintas versiones. Sin embargo, cayó... Tal parece ser la causa por la que Rómulo mató a su propio hermano: por haber osado saltar sobre un lugar sagrado e inviolable» (6).

Significaba, pues, que para Roma el muro delimitaba un recinto sagrado bendecido por los dioses. Tal era el carácter de la ciudad y su diferenciación con el espacio circundante.

¿Pensaba igual la Inglaterra de la Ilustración? Evidentemente, no. ¿Por qué, pues, el diseño de un muro delimitador en la nueva Georgetown? ¿A qué responden los precisos límites de la población? Los avances en el uso de la pólvora nos indican la inutilidad defensiva del elemento.

La declaración del General Moystin de 1771 nos arrojará luz al respecto (7). Preocupados por los aspectos financieros, los militares ingleses implicarán a la corona en la operación urbanística a realizar, de manera que los futuros habitantes de la ciudad disfrutarán de una exención de impuestos en relación al resto de los habitantes de la isla. Los pobladores de Georgetown construirán sus nuevas viviendas bajo la protección de la monarquía y sólo a ella habrán de tributar. Los muros de la ciudad serán, pues, de exclusiva utilidad administrativa y tributaria.

No será la protección de los dioses el garante de la prosperidad de Georgetown, pero sí la tutela de la monarquía británica en forma de un régimen administrativo especial para la población que abarcará los límites trazados por el fundador de la ciudad.

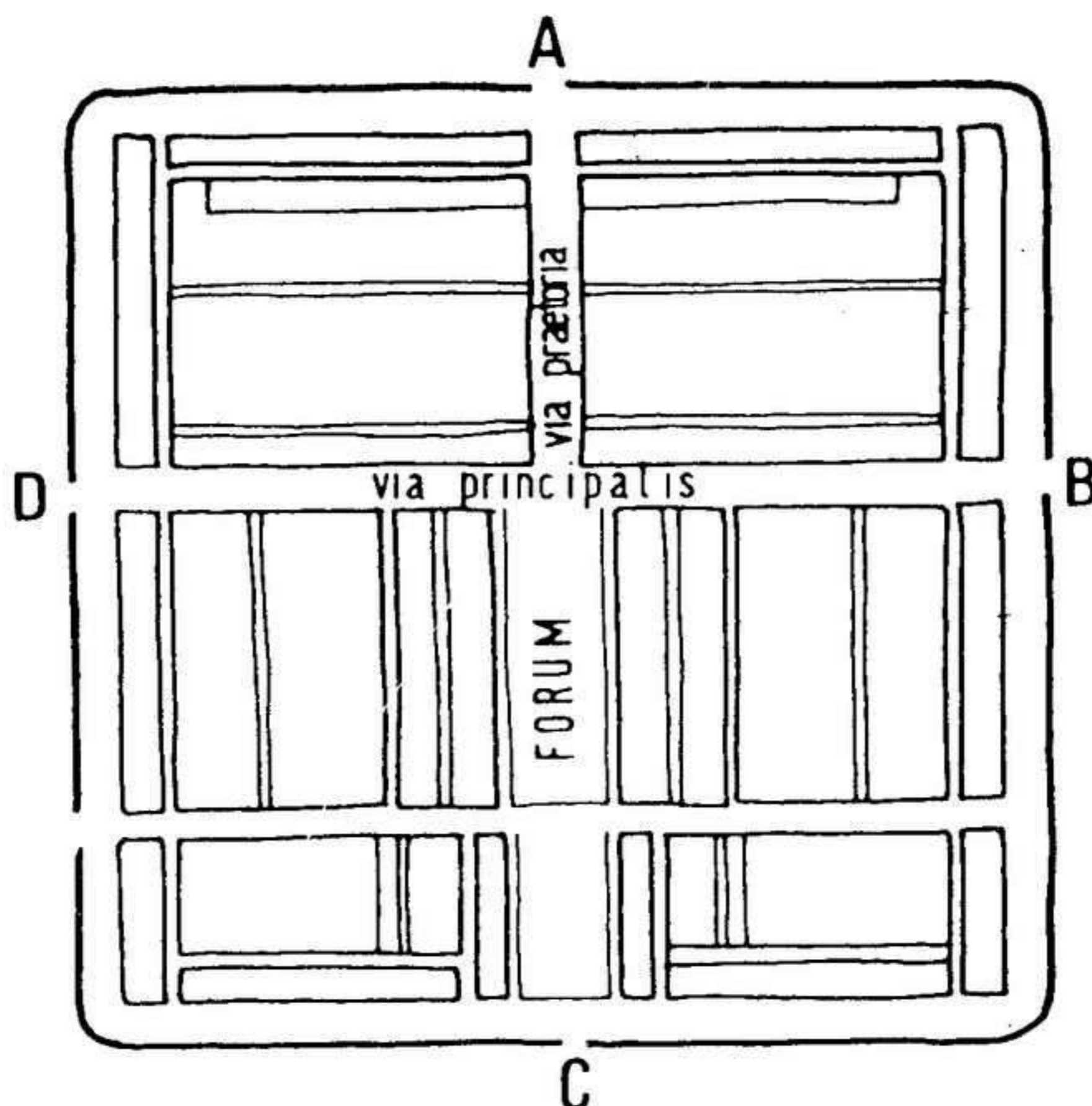
2.3. El fundador de la ciudad

Para Roma, el fundador de una nueva ciudad recibía, incluso en vida, la

---

(6) PLUTARCO. *Vida de Rómulo*. Londres, John Dryden, 1927-28.

(7) Public Record Office. CO 174/7. Londres.

Planta tipo de un CASTRUM romano.

consideración de héroe. Por consiguiente, al alcanzar tal categoría se asumían las conexiones con todas las materias inaccesibles al resto de los mortales. El héroe conectaba con las divinidades y, rompiendo con la prohibición, podía ser enterrado en el centro de la ciudad.

Incluso las ciudades que no contaban como fundador con un héroe «histórico» se inventaban uno cuya imagen se componía de diferentes retazos de mitos con que traducir el carácter sagrado de la ciudad.

¿Hubo «héroe» en Georgetown? En cierto aspecto creemos que sí, y concretamente en la persona del monarca reinante George III de Inglaterra. Al considerar la edificación de la nueva ciudad como de «realeza», la corona inglesa habilitó importantes sumas de dinero para la operación urbanística a realizar. A tal fin, a la exención de impuestos antes comentada cabe añadir la indemnización de la tercera parte del valor de las viviendas del antiguo Arrabal a demoler (8). Toda clase de recursos financieros fueron habilitados para el traslado de la población: permutas de territorios para los propietarios de los terrenos donde ubicar la ciudad, préstamos para la ejecución del derribo de la

(8) Public Record Office. CO 174/6. Londres.

vieja población, pago del traslado del material de las antiguas casas que podía ser aprovechado en las nuevas construcciones, abono de la indemnización de guerra por la destrucción de la ciudad, etc... En la antigüedad, sólo los dioses tenían tamaño poder. Para el siglo XVIII, sólo la monarquía podía acometer tan titánica empresa. El fundador quedó ligado a su ciudad de tal manera que, simbólicamente, fue bautizada con el nombre de Georgetown, en recuerdo permanente de su héroe-fundador, el monarca George III.

2.4. Los accesos y los cuadrantes

En la obra de Rykwert (9), se nos habla extensamente del simbolismo del muro y de las puertas en la ciudad romana. El carácter sagrado de la cerca se perdía en los puntos de acceso, esto es, en las puertas, pues por ellas entraban y salían toda clase de mercaderías. La inviolabilidad encontraba así, en estos puntos cruciales, su excepción correspondiente. El *castrum* o campamento militar, que daría origen a la ciudad romana, disponía de tres únicas puertas.

Dos de ellas se localizaban, por lo general, en ambos extremos del *decumanus* o vía que, en orientación este-oeste, atravesaba rectilíneamente la ciudad. Perpendicularmente a ella se disponía el *cardus*, con una sola puerta en su inicio. La localización del *decumanus* venía a reflejar el movimiento solar con los amaneceres y puestas de sol visibles a ambos extremos de la vía. El *cardus*, por su parte, simbolizaba el eje alrededor del cual giraba el universo. Con ello, se evidenciaba cómo la conformación de la ciudad venía a reflejar la idea del cosmos en la sociedad romana.

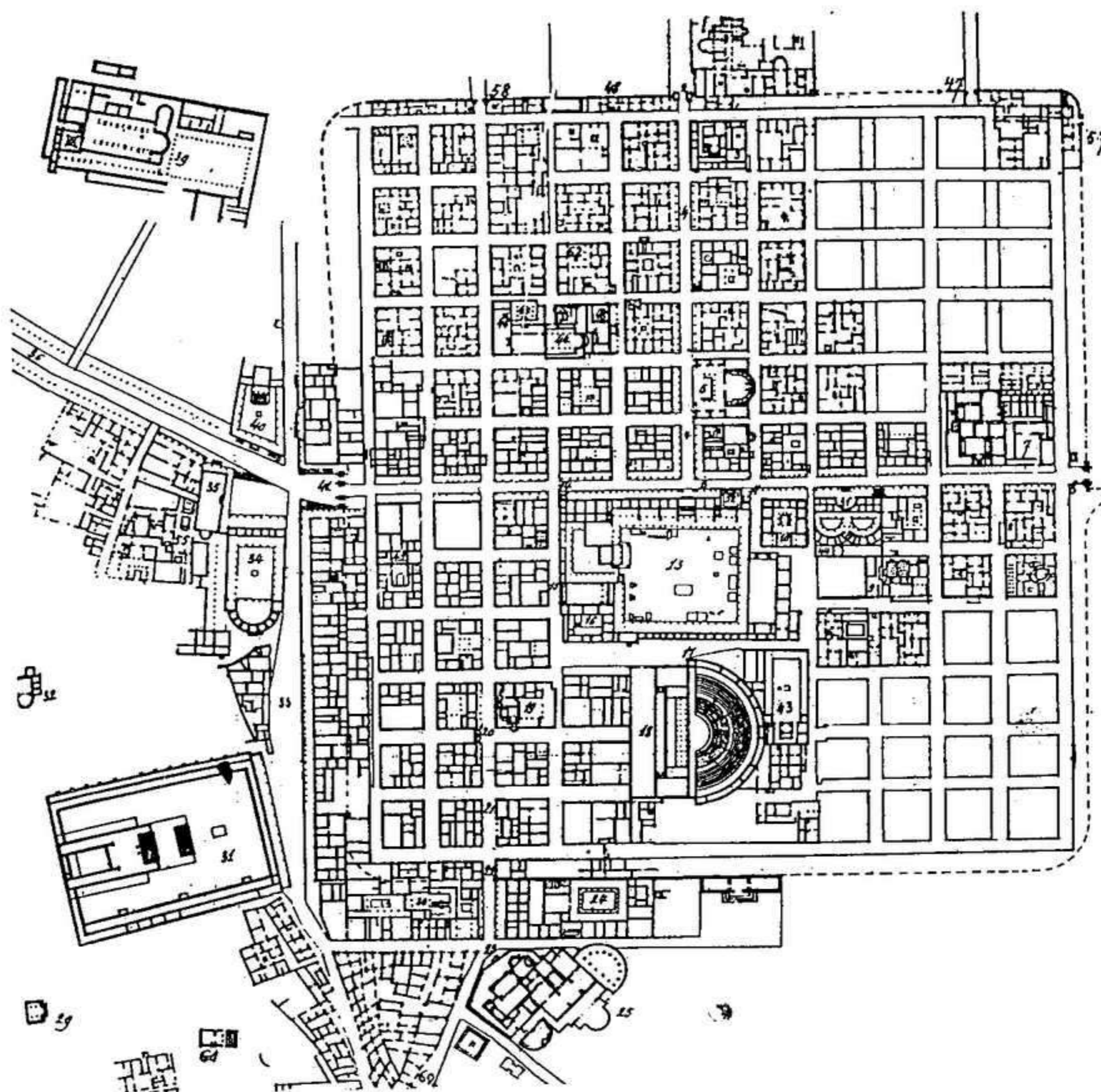
Las tres puertas y los dos ejes perpendiculares serán igualmente evidenciables en la organización de Georgetown. En efecto, en una orientación próxima al levante y poniente se dispondrá el Carrer Gran, verdadero eje transversal de la población que, al igual que los *castrum* romanos, venía a recoger la existencia de una hipotética vía anterior, la denominada *old road*. Ésta, partiendo de Maó, conducía al Castillo de Sant Felip. Como hubiera hecho Roma, el aprovechamiento de este camino, finalmente transformado en vía urbana, vino a revelarse fundamental para la disposición definitiva del conjunto. El tercer punto de acceso a Georgetown será la calle Victori en cuyo inicio se dispondrá la iglesia católica de la población.

Organizados tan similarmente, tanto el *castrum* romano como Georgetown quedarán subdivididos en cuatro cuadrantes o barrios de la población, lo cual redundará en beneficio de la claridad de la organización interna de la misma.

2.5. El *umbiculum* y el *forum*

Para los romanos, el «umbiculum» era el punto de intersección de las dos

(9) Joseph RYKWERT. *La idea de ciudad*. Madrid, Hermann Blume, 1985.

Timgad, plano general del asentamiento romano.

vías ortogonales y principales ya citadas. Y era, también, el punto a partir del cual se iniciaban las labores de replanteo del trazado de la ciudad. Pero, a diferencia del modelo posterior realizado en las ciudades americanas, los dos ejes urbanos no se encontraban en la Plaza Principal. Ésta se situaba tangencialmente al *decumanus* de manera que el *umbiculum* se mantenía al margen del *forum* que se reservaba para las actividades de la tropa. Así, el gran espacio central o representativo del *castrum* venía a conformarse mediante cuarteles para la tropa, incluyendo el *templum* y el *vexillum* o tienda del general.

Idéntica situación vamos a constatar una vez más para Georgetown. En efecto, el espacio central o Explanada, de considerables proporciones (120 x

90 m), se mantendrá tangencial al cruce de las calles Gran y Victori quedando reservado a los ejercicios castrenses. Y, de igual manera, los solares que conformarán tan vasta área se reservaran al alojamiento de las guarniciones. Los pabellones de oficiales y suboficiales, dispuestos frente a frente, conformarán dos lados de la plaza. Un tercero se delimitará mediante dos casernas para la tropa.

Finalmente, el cuarto costado de la Explanada quedará destinado al palacio del Gobernador militar y a la iglesia anglicana. Las circunstancias históricas quisieron que, habiéndose iniciado Georgetown con la construcción de los cuarteles, el levantamiento del *vexillum* y el *templum* fuera suspendido a causa del desembarco hispano-francés de 1781, con lo que jamás fue consolidado el cuarto costado según el proyecto inicial.

3. EPÍLOGO

¿Qué papel hubiera representado Georgetown en el conjunto de Menorca de haber quedado conformada según los deseos de sus fundadores? Tenemos pocas dudas al respecto. La concentración de tropas, mandos, gobernador y poder religioso alrededor de un solo espacio urbano debiera haber culminado por el traspaso de la capitalidad insular a la joya urbanística que tanto empeño financiero vino a suponer para la corona inglesa. Pero, con independencia de estas suposiciones, creemos haber testimoniado ciertos paralelismos entre la ciudad-campamento del imperio romano y su heredera Georgetown. Creemos, pues, hallarnos ante una población excepcional y ciertamente singular en la historia urbana de la modernidad. Siquiera superficialmente, hemos apuntado las relaciones formales y simbólicas que unen ambos modelos, y de cómo, en pleno siglo XVIII, Britania devolvió al Mediterráneo las enseñanzas urbanísticas de Roma, dos milenios después de la conquista de Claudio.

PROCEDENCIA DE LA INFORMACIÓN GRÁFICA

1. E.Y. GALANTAY. *Nuevas ciudades*. Barcelona, G.G.
2. MPI, London, P.R.O. Kew.
3. MP0 18, London, P.R.O. Kew.
4. WO 53, London, P.R.O. Kew.
5. y 6. A.E.J. MORRIS. *Historia de la forma urbana*. Barcelona, G.G., 1984.

EL PLA DEL MONESTIR DE MAÓ

ALBERT MARTÍNEZ (*)

INTRODUCCIÓ

L'urbanisme i la planificació urbana de les nostres viles i ciutats ocupen un lloc important en els nostres temps i són motiu de preocupació i seguiment per part d'administracions i particulars. Sorpren, no obstant, comprovar que això no ha estat sempre així i que, en el cas concret de Maó, no es va seguir cap model lògic en el creixement urbà. Fins a principis del segle XIX, la ciutat es va anar ampliant d'una forma bastant anàrquica, supeditada, en gran manera, als interessos o a les necessitats dels propietaris de les terres a urbanitzar.

Estudiant el conjunt de l'evolució urbana maonesa, des del seus primers creixements fora murades fins als eixamples planificats del 1800, podem trobar (a falta d'una investigació més definitiva) tres casos en els quals es pot demostrar la intervenció d'una administració en la planificació i promoció d'un sector del creixement de la ciutat. Aquests tres casos són: l'establiment del pla del Monestir (1680), la urbanització de la Reial Fàbrica de Hannover (sector Moreres-Sant Jordi-Cós de Gràcia, 1725) i el traçat del carrer d'Anuncivay (1795).

El primer dels tres casos, la parcel·lació i edificació posterior de l'antic pla del Monestir, presenta l'interès addicional de la seva abundant documentació:

(*) Enginyer tècnic en Topografia. Arquitecte tècnic. Inspector d'Obres de l'Ajuntament de Maó.

al registre de les vendes als llibres del Reial Patrimoni s'uneix l'existència d'uns documents gràfics excepcionals com és la de dos plànols de l'època. Conservats a la col·lecció particular del Sr. Guillermo de Olives (al qual agraïm la col·laboració i les facilitats donades per a la consulta), eren inèdits i desconeguts fins ara, i lliguen perfectament amb la documentació escrita, estudiada anteriorment, de la qual són el complement.

El sector del pla del Monestir és destacable també pel fet que es va tractar d'una «promoció» pública, feta pel Reial Patrimoni, sobre uns terrenys de la seva administració. Malgrat certes deficiències, va donar lloc a un barri relativament ben traçat i construït, sobretot si es compara amb el que s'havia fet fins llavors. El seu exemple, desafortunadament, no es va seguir en creixements posteriors.

QUÈ ERA EL PLA DEL MONESTIR

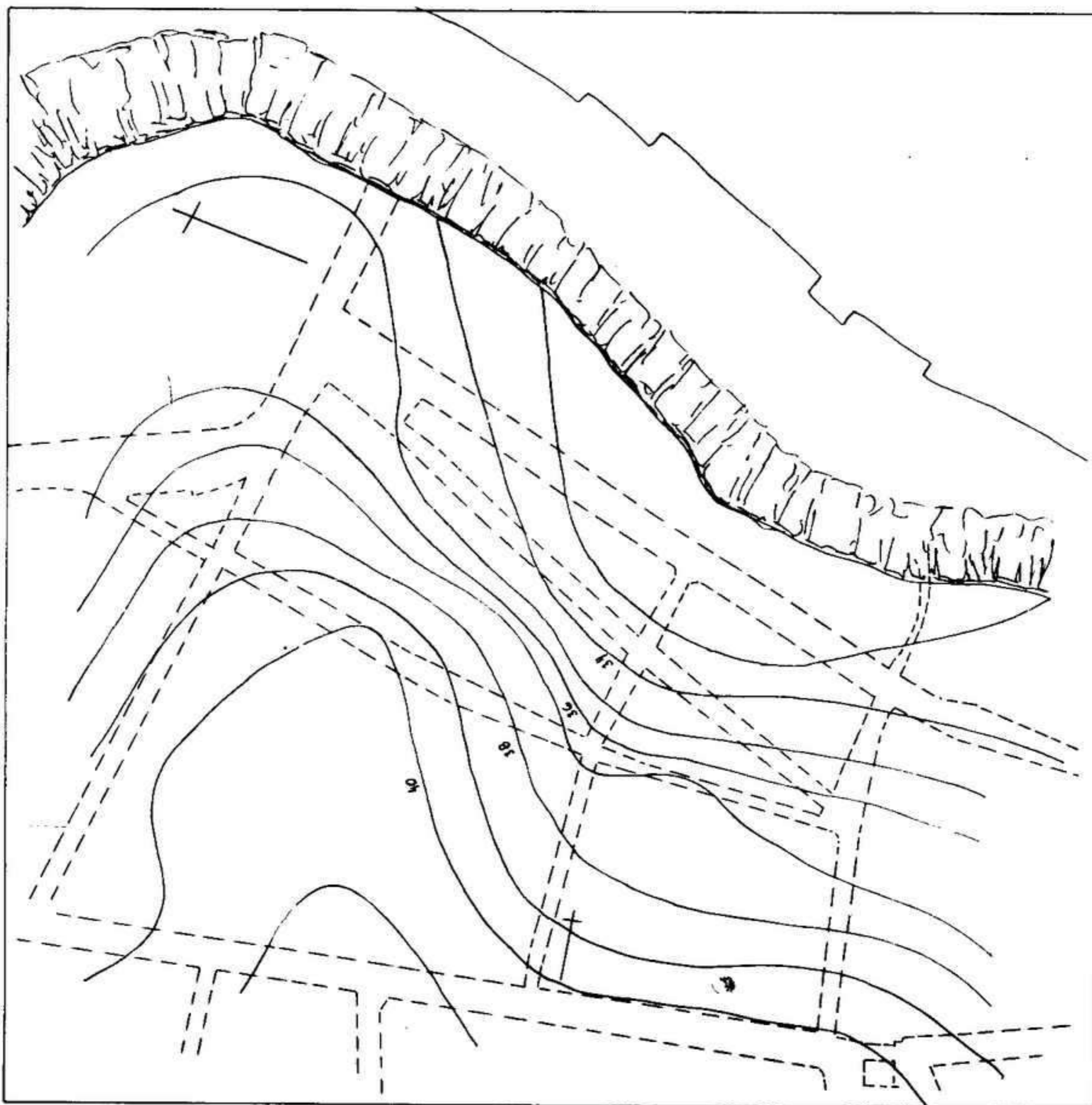
El pla del Monestir era un espai de forma rectangular situat per fora de la muralla de Maó i el seu vall. S'hi accedia pel portal de Sant Cristòfol (o de Jesús) i s'estenia fins a la propietat del monestir de Jesús de Natzaret, de l'orde franciscà. Per la banda de tramuntana, arribava a les penyes del port, i per la de migjorn, fins a unes tanques de propietat particular que el separaven del camí Reial a Ciutadella. Del seu angle nord-oest sortia el camí dels Frares, que donava comunicació directa al convent de Jesús amb el camí Reial.

També, d'aquest mateix angle, sortia un caminet, en difícil davallada, que conduïa cap a la font coneguda com l'Abeurada dels Frares, situada per davers la Clota, i que, posteriorment, continuava el seu descens cap al port. Aquest caminet separava el convent de les tanques i cases de la part de l'arreal i s'identifica amb el tram final del carrer de Sant Jaume, ara sense sortida a causa de la profunda variació que va sofrir la topografia d'aquells indrets amb la construcció de la nova costa de s'Hort Nou.

Cap a l'any 1678 es parlava de posar «en bona forma la font... per més comoditat de tots los arravalers»: és un inici clar de la importància que estava agafant el poblament de la raval de Sant Antoni.

El pla comprenia unes terres que pertanyien directament al rei, és a dir, no s'havien donat en infeudació ni s'havien establert a cap particular. Eren, per tant, d'ús públic i la seva administració corresponia al Reial Patrimoni, que tenia, no obstant, el dret de cedir a particulars aquest tipus de terrenys quan ho considerés escaient; i augmentava, així, els seus ingressos a costa de la seva propietat.

El marc natural del pla del Monestir.

Solcat per una petita depressió al seu centre, era, no obstant, relativament planer, amb pendent cap als penyals. Hi destacava un petit turó al seu límit sud, on hi havia unes coves i un tros de terra que es destinava al corral del Rei, un tancat per a guardar el bestiar que es trobava perdut i que era recuperat pel seu amo després de pagar l'anomenada «corralada». Traslladat, a partir de 1594, a l'entorn del portal de la Mar, el seu terreny, establert a particulars, es dedicà posteriorment a gerreria.

Sembla que al seu damunt s'emplaçava un calvari, que motivava la denominació de Mont Calvari, trobada ocasionalment.

A la part forana del portal de Jesús hi havia una creu. D'allà, seguint l'actual costa des General, sortia una davallada que donava accés cap al port i a diferents «caletes» de particulars. Amb aquest nom es coneixien uns horts que ocupaven la part baixa de les penyes i arribaven fins a la vorera de la mar. Van desaparèixer a finals del segle XVIII, convertides —en gran part— en magatzems portuaris, encara que en queden restes en forma de petits hortets, situats entre la costa des Muret i les cases de l'actual carrer d'Isabel II.

És una mica aventurat especular sobre l'ús que es feia del pla del Monestir. Sembla bastant probable que allà es fessin les corregudes dels dies de festa, ja que el portal de Jesús i el tram de dins murades del carrer d'Isabel II eren coneguts com portal i carrer del Cap del Cós. Com que és difícil que es fes servir de cós alguns dels carrers propers, dins del recinte emmurallat, la situació millor és la de l'espai lliure i sense obstacles que formava el pla del Monestir a la sortida del referit portal.

La fundació del convent de Jesús, l'any 1459, es va fer a partir de la cessió als franciscans d'uns terrenys que pertanyien al rei, per la qual cosa és bastant probable que el primitiu pla (amb un altre nom, és clar) arribés fins als escarpats del barranc de la Clota. Confirma això el fet que, abans de la construcció de la costa Nova de s'Hort Nou, a finals del segle XVIII, la propietat conventual arribava fins al carrer de Sant Jaume, que era també el límit, per aquella banda, del pla. L'edificació del nou convent devia produir, evidentment, la modificació del nom de l'espai que ens ocupa, que a partir de llavors es va anomenar pla del Monestir.

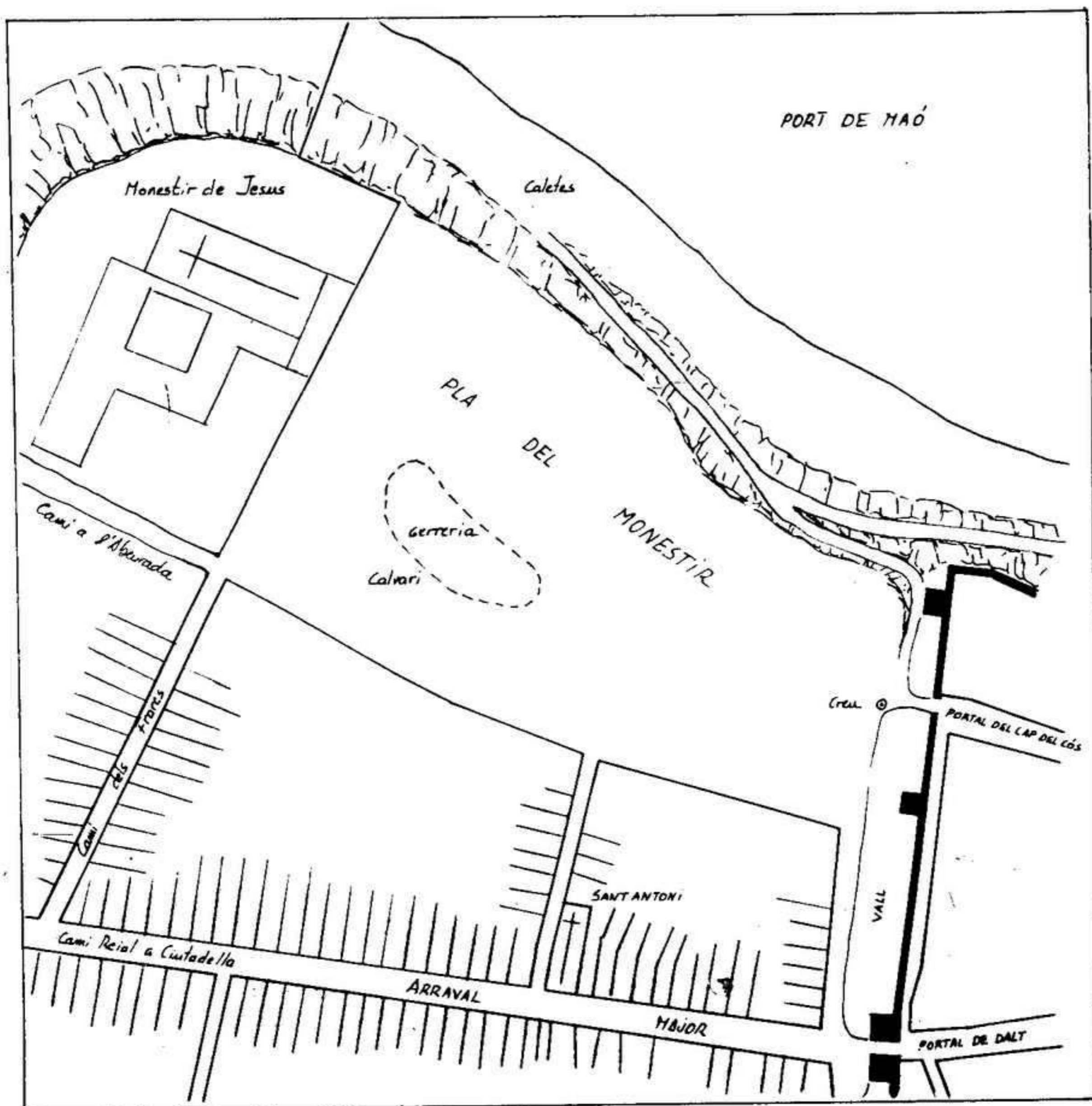
L'ESTAT DE L'ANY 1680

La petita vila voltada de murades que era Maó emprèn, a partir dels inicis del segle XVII, un procés d'expansió que encara no s'ha aturat. Per fora dels murs medievals i del portal de Dalt es construeixen, progressivament, cases a banda i banda del camí Reial a Ciutadella: s'arriba així a formar una raval al llarg de l'antic camí.

L'ermita de Sant Antoni Abat, ja principiada el 1585, propicià també aquest creixement i, a poc a poc, les construccions, una al costat de l'altra, s'allunyen del portal, sobrepassen, ja cap al 1650, el camí dels Frares i s'hi endinsen. Els antics camins es convertiren així en els carrers de l'Arraval Major o de Sant Antoni.

A part del camí dels Frares, dues vies més donaven accés al pla del Monestir des de l'Arraval (1). Una era un espai que es deixà lliure al costat del

(1) S'ha mantingut la grafia *Arraval*, tradicional a Menorca, quan s'empra com a topònim del carrer, ja que és la forma adoptada per l'Ajuntament de Maó.

Estat del pla del Monestir l'any 1860.

vall de la muralla. Edificat en principi només a una sola cara, és l'actual carrer del Rector Mort. L'altra és el carrer de Sant Antoni, obert al costat de la nova ermita a través d'unes tanques i que també donava suport a les noves edificacions.

Aquests tres carrers s'obrien cap al pla del Monestir, que formava un gran espai buit entre les cases de l'Arraval i les penyes del port. De propietat pública, fàcil topografia i ben orientat, era, per tant, totalment lògic que els oficials del Reial Patrimoni arribassin a la conclusió que l'havien d'establir a particulars, tot sacrificant l'espai públic per uns nous ingressos a la Hisenda Reial i proporcionant nous carrers a la vila en creixement.

LA PARCEL·LACIÓ I EL POSTERIOR ESTABLIMENT

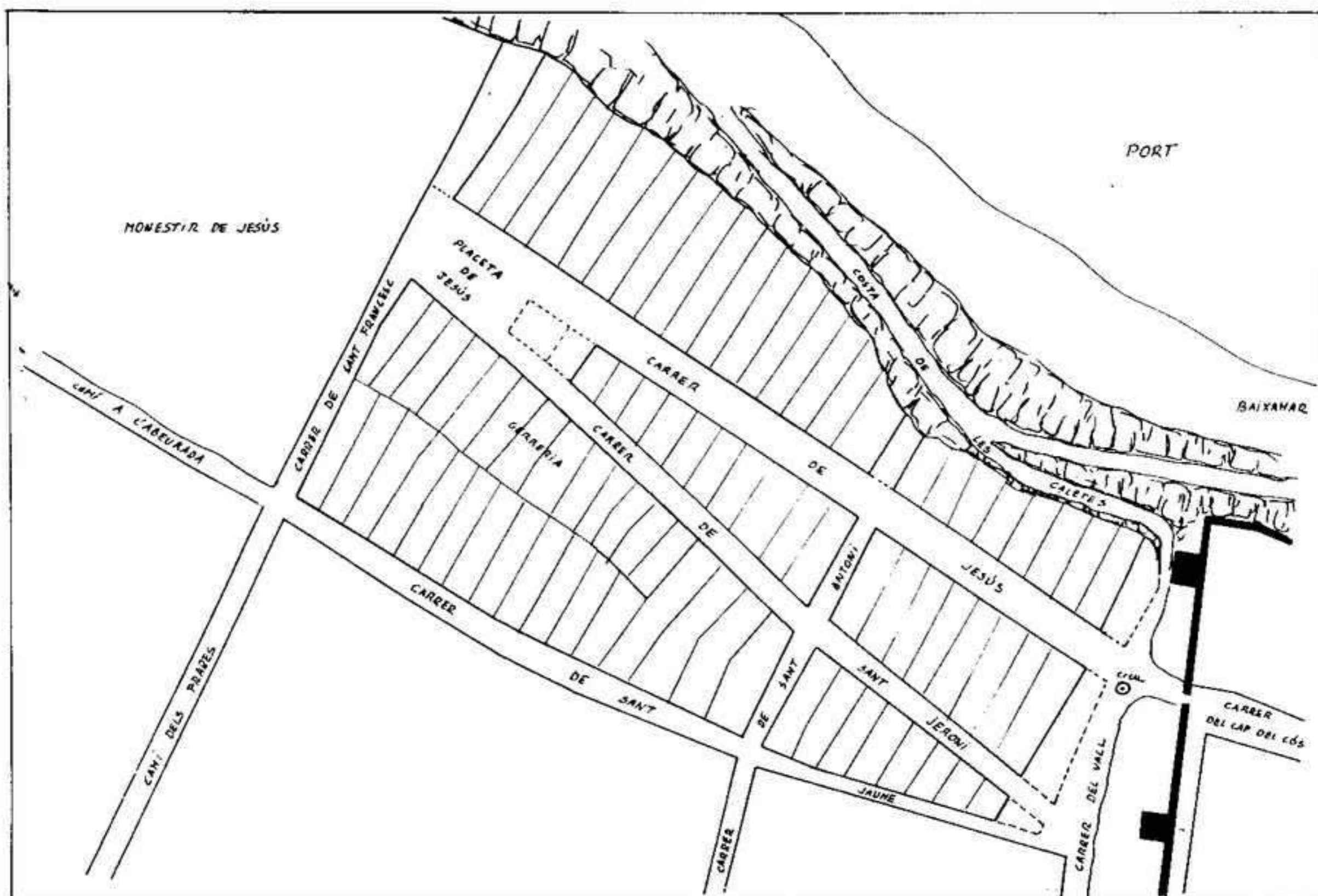
No s'han pogut localitzar documents explicatius del procés o les deliberacions prèvies als fets de la parcel·lació. Les actes consultades del Consell de la Universitat no en donen ni rastre, del tema, la qual cosa no és d'estranyar, ja que no trobam una relació directa entre la planificació urbana i l'Administració local fins a finals del segle XVIII. Les preocupacions principals dels jurats d'aquell temps eren unes altres, sobretot el continuat malson del proveïment de blat a la població d'una illa sempre deficitària de tan vital producte.

Una vegada presa la decisió d'establir el pla del Monestir als particulars, s'havia de plantejar quin seria el traçat dels seus vials. És probable que, amb aquesta finalitat, es fessin els dos plànols conservats a la col·lecció De Olives. El resultat fou una trama de carrers relativament senzilla, basada en un carrer principal, ample i representatiu, que unia el portal de Jesús amb una placeta que es deixava davant la façana del convent. Conegut com carrer Major de Jesús, popularment és encara anomenat es pla des Monestir. Oficialment forma part del carrer d'Isabel II, denominació que abasta també l'antic carrer del Cap del Cós o de Sant Cristòfol, situat intramurs i del qual és la prolongació.

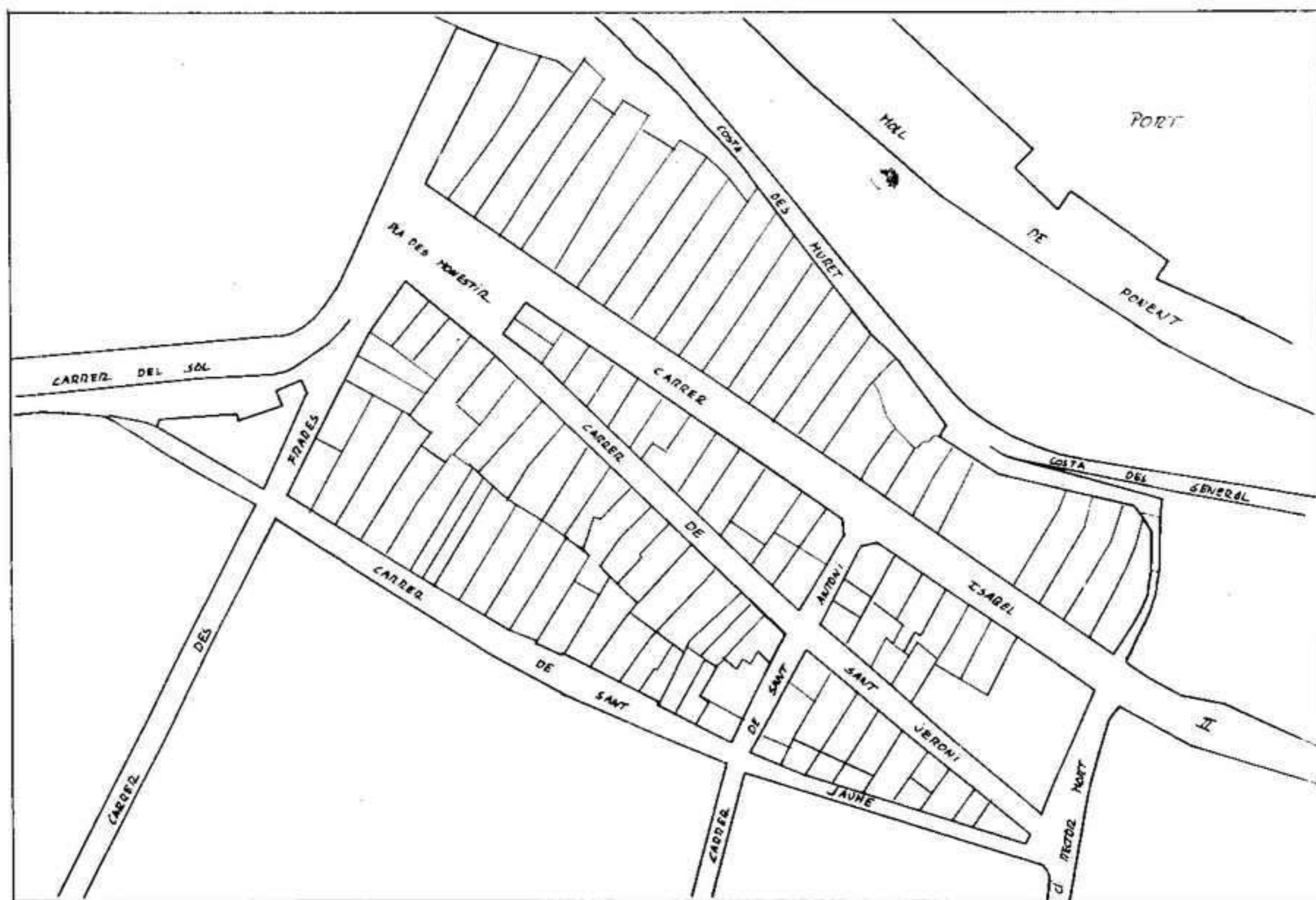
Un segon carrer creuava en diagonal el terreny des del seu angle nord-est fins a la placeta del convent. Sorpren el seu traçat, que destrueix la regularitat de la parcel·lació i crea unes illes de cases amb uns solars resultants prou irregulars. La causa probable de tal fet és el desig d'aconseguir una comunicació més directa entre l'Arraval i el convent de Jesús o bé, més probablement, la necessitat d'evitar l'obstacle natural que suposava el turonet del Calvari i el tancat de la Gerreria, que no era de propietat reial.

A aquest segon carrer, se li marcava una amplària de vint-i-quatre pams i es dedicà a Sant Jeroni en record, sens dubte, del procurador Jeroni Tello que, sembla ser, intervingué en la planificació. Popularment també rep el nom de carrer Fred, una denominació no oficialitzada mai, nascuda a partir del segle XVIII.

El tercer carrer longitudinal voreja el pla del Monestir per la seva banda sud. Tan sols formen part de la parcel·lació que ens ocupa els seus solars de la banda nord, ja que les cases de la part de s'Arraval s'edificaren a solars resultants de la divisió de terres de particulars. La curvatura i la irregularitat del carrer delaten la seva adaptació als límits preexistents. Va rebre des d'un principi el nom de carrer de Sant Jaume, sense que sapiguem el motiu de tal dedicació.

Parcel·lació teòrica.

Estat actual.

Transversalment, es prolongaren simplement els tres carrers ja existents que començaven a l'Arraval Major: el que vorejava el vall de la murada, el de Sant Antoni i el dels Frares. Amb una amplada prevista també de vint-i-quatre pams, hom volia donar al darrer el nom de Sant Francesc però, sens dubte, la denominació popular més antiga de carrer des Frares acabà imposant-se.

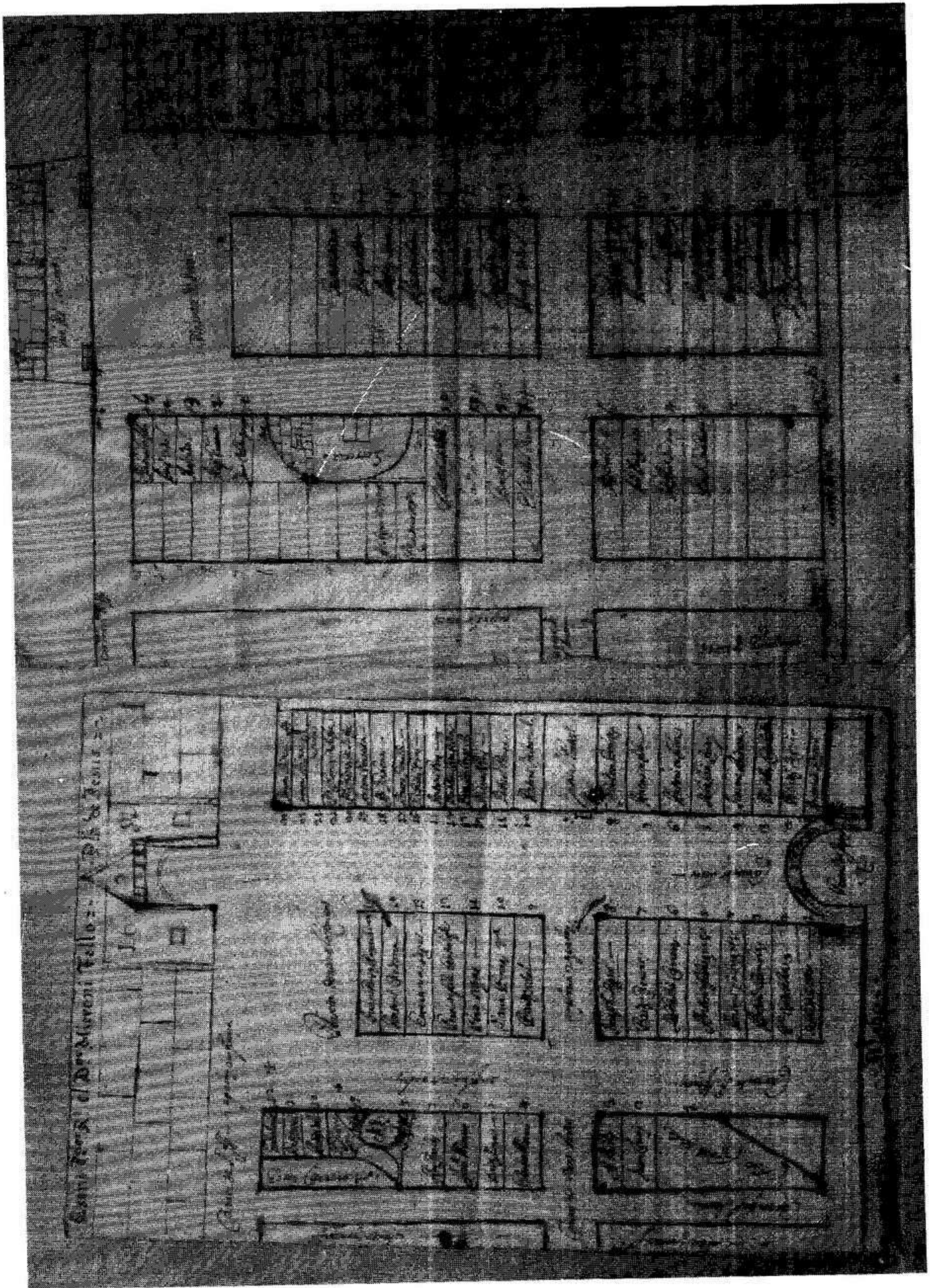
La idea primitiva era fer arribar els carrers de Sant Antoni i de Sant Francesc fins a les penyes del port i fer-los acabar en un mirador. També el carrer del vall era més ample, i la placeta de Jesús més gran. Posteriors modificacions, com es veurà, reduïren l'espai públic per obtenir nous trasts de cases.

En el llibre de lluïsmes i nous establiments del Reial Patrimoni corresponent a 1680 i anys posteriors, trobam anotades les entrades que es van fer per l'establiment als particulars dels diferents nous solars. Ordenats per illetes, correlativament, van sorgint els nous propietaris del pla del Monestir.

La divisió es va fer seguint el model tradicional del trast de vint-i-cinc pams. En una primera empenta es completà pràcticament el carrer de Jesús i el de Sant Jeroni. Entre els adquirentors no es troben personatges destacables: tan sols algunes famílies, com els Costabella, o el governador Tomás de Sufre, que comprà dos trasts de la banda de les penyes. Una tradició, recollida per l'historiador Pere Riudavets, diu que el barri, en primer, era habitat per patrons i mariners, ja que des d'ell podien accedir fàcilment als molls de Baixamar a tota hora, sense necessitat d'haver d'esperar que s'obrissin els portals de la muralla. Efectivament, a la llista dels primers establidors del barri trobam exemples de persones relacionades amb la mar, com és el cas del capità Joan Montanyés. I, posteriorment, és freqüent trobar-hi famílies d'ofici o tradició marinera.

Sembla que alguns dels primers adquirentors de solars renunciaren poc després a l'establiment, ja que podem trobar adjudicacions duplicades i es van haver de fer correccions en un dels plànols conservats. És molt possible que l'existència del segon plànol es degui a la necessitat de comptar amb una versió actualitzada del primer. Val a dir, també, que la planimetria d'aquests dos documents no és perfecta, ja que no acaba de concordar del tot amb les dades escrites: el nombre de trasts no ajusta bé amb els que es van establir realment. No obstant això, es tracta d'una documentació de gran valor i que dóna detalls no coneguts com, per exemple, el dibuix de la façana del convent de Jesús o del seu pati frontal.

La citada família Costabella actuà al seu torn de reparcel·ladora, en certs casos. Per exemple, es quedà amb un bon tros de la illeta triangular entre els carrers de Sant Jaume i Sant Jeroni, i la dividí posteriorment en trasts regu-

lars. Així, igualment, el 1692 Vicenç Carreras adquireix un gran tros de terra qualificat de roquissar, darrere la Gerreria, amb enfront al carrer de Sant Jaume, del qual posteriorment va fer dotze solars.

Com ja s'ha dit, poc temps després d'iniciar-se el procés s'establiren una sèrie de trasts addicionals als efectes d'aprofitar millor l'espai disponible. Entre 1689 i 1690 s'afegeixen dos primers solars al principi del carrer de Jesús, a banda i banda, que estrenyen el carrer del vall. El propietari de la casa construïda al trast de la part del port obtingué l'any 1760 permís per fer «una petita plataforma o galeria... feta de dos arcs, que no causarà perjudici als vesins i al passatge de la costa... per haver de confrontar amb la galeria del Real Palacio». I el 1763 obté també el dret d'emprar el «buit que hi ha baix el gabinet novament fabricat en el Palacio del Rei». Es formà així el que ara es coneix com a pont des General, un indret on, obstinadament i sense cap document provatori, s'han volgut veure vestigis de construccions «musulmanes».

L'angle entre els carrers de Sant Jaume i Sant Jeroni es formalitza, tal com està ara, cap al 1758. I la placeta de Jesús va veure com, a costa de progressius establiments, s'anava reduint la seva llargària fins que va quedar en l'estat actual.

Queda, no obstant, sense resoldre el problema de la formació del carrer del mirador de l'església de Sant Francesc, i de l'alineació de la seva façana, que no es va acabar fins al 1775. El seu retrocés respecte a la línia del carrer dels Frares fa pensar en una intervenció conventual en l'ordenació del conjunt, a costa del pati frontal que existia davant l'església. A més, els trasts establerts pel Reial Patrimoni no són suficients per completar la totalitat dels que actualment formen l'illa de cases de la banda del penyal.

Confirma això el fet que l'espai del mirador formava part de la propietat del convent. El carrer va estar tancat amb una paret fins a 1898, any en què es refà i s'alineja l'enfront de la casa de davant l'església i es forma el mirador tal com ara el tenim. En els plànols de 1680 es fa passar el carrer dels Frares fins a les penyes del port: és, per tant, molt possible que aquesta casa —la darrera de la illeta, situada bé davant l'esmentat carrer— fos un afegit posterior als primers establiments, d'una data no determinada.

Però la pèrdua d'espai públic més destacada fou, sens dubte, l'establiment fet el 1694 a Gabriel Portell: el mirador del carrer de Sant Antoni, que es correspon amb la casa núm. 42 del carrer d'Isabel II. A fi de recollir les aigües pluvials, es devien construir llavors la fibla i la conducció que passen pel subsòl de l'immoble i canalitzen les aigües cap a la costa del General.

EVOLUCIÓ POSTERIOR

La construcció de cases als nous solars degué ser bastant immediata pel que es pot deduir de les dades de transmissions de finques, posteriors als establiments. Prest es deixen de consignar com «trasts» i es passen a descriure com «cases» i «patis». Poc després de 1680 sembla que ja estava molt edificada la primera part del carrer de Jesús. Fins i tot es fa constar l'existència d'un forn, al lloc de l'actual número 21. L'edificació als solars més allunyats del portal va ser posterior, però no gaire més, ja que, per exemple, l'any 1700 es venen unes cases construïdes a l'emplaçament de l'antiga gerreria pel seu propietari, Francesc Caules. És a dir, que s'estava edificant la part final del carrer de Sant Jeroni. Es pot considerar, per tant, que dins el primer quart del segle XVIII es va consolidar totalment el barri i es va arribar a la seva completa edificació.

La tipologia constructiva predominant al barri del Pla del Monestir és la de la casa d'un trast. No obstant, es pot fer una distinció entre els edificis de l'antic carrer de Jesús i els carrers interiors del sector (Sant Jaume i Sant Jeroni). Al primer sector, la proximitat al carrer de Sant Cristòfol, intramurs, on habitaven els representants de la classe aristocràtica maonesa, va provocar la construcció (o reforma) de dues cases de tipologia més senyorial, fetes mitjançant l'agrupació de solars més petits: són les actuals cases Albertí i de Vidal. I, en general, les cases presenten una certa qualitat i generositat en la distribució dels seus espais, en especial de les entrades i les escales. Al segon sector, en canvi, els habitatges són molt més humils i senzills, de menor altura i amb elements constructius més arcaics. Estan mancats també d'un dels elements que dóna més valor a les primeres: la magnífica vista sobre el port que hi ha des de la seva part posterior.

Comparant el parcel·lari del barri tal com ara el trobam amb el teòric que sortí de la seva planificació, són destacables les segregacions i els trossejaments que s'han fet de moltes de les seves parcel·les. És pràcticament general la divisió en dues parts de les que donaven a dos carrers diferents, davant i darrera, quan l'illa de cases era prou ampla. Fins i tot, es troben casos de divisió en més parts, esmicolant el solar, a les parcel·les que donen al carrer de Sant Antoni.

L'edificació de les petites porcions resultants del procés de subdivisió ha provocat l'existència, dins el sector estudiat, d'habitatges esquifits i mancats d'espai. No és casual que alguns dels casos que es troben a Maó d'edificis en pitjors condicions d'habitabilitat s'esdevinguin a l'entorn dels carrers de Sant Jaume o de Sant Jeroni, és a dir a la part del primitiu barri del pla del Monestir, més afectada per les divisions esmentades. La solució, difícil, a aquest problema pot venir de la recuperació de la parcel·lació inicial del barri i del reagrupament dels petits edificis en unitats més espaioses.

BIBLIOGRAFIA

ARXIU HISTÒRIC DE MAÓ:

Reial Patrimoni: Llibres de lluïsmes i nous establiments.

Protocols de fadigues reials.

Universitat: Llibres d'actes del Consell.

Padrons d'habitants.

APÈNDIX DOCUMENTAL

REIAL PATRIMONI: LLUÏSMES I NOUS ESTABLIMENTS ESTABLIMENT DEL PLA DEL MONESTIR

1.5.1680.- CARRER MAJOR DE JESÚS A LA PART DE LES PENYES:

- * Bartomeu Seguí, trast de casa davant el portalet a la part de les penyes. Afronta amb altre trast de Rafel Gornès.
- * Mateu Costabella, trast entre els de Bartomeu Seguí i Jaume Andreu.
- * Jaume Andreu, trast entre els de Mateu Costabella i Sebastià Triay.
- * Sebastià Triay, trast entre els de Jaume Andreu i Miquel Seguí.
- * Miquel Seguí, trast entre els de Sebastià Triay i Bartomeu Seguí, son pare.
- * Bartomeu Seguí, trast entre els de Miquel Seguí i Jaume Andreu.
- * Jaume Andreu, trast entre el de Bartomeu Seguí i el carrer de Sant Antoni. Nota: avui de Guillem Benites.
- * Antoni Taltavull, trast a la part de les penyes entre el carrer de Sant Antoni i el trast de Gabriel Pomar.
- * Gabriel Pomar, trast entre els d'Antoni Taltavull i Miquel Pons.
- * Miquel Pons, trast entre els de Gabriel Pomar i Josep Carreras.
- * Josep Carreras, trast entre els de Miquel Pons i Joan Carreras. Nota: Pere Taltavull.
- * Joan Carreras, trast entre els de Josep Carreras i d'Antoni Pons. Nota: Mateu Costabella.
- * Antoni Pons de Bellver, trast entre els de Joan Carreras i Gabriel Pons.
- * Gabriel Pons, trast entre els d'Antoni Pons i Llorenç Gomila.
- * Llorenç Gomila, trast entre els de Gabriel Pons i de Francesc Gaona.
- * Francesc Gaona, trast entre els de Llorenç Gomila i altre trast de Gaona.
- * Francesc Gaona, trast entre els de Francesc Gaona i de Don Tomàs de Çufre.

* Don Tomàs de Çufre, trast entre els d'Antoni Portella i un altre del mateix Çufre. Nota: Francesc Mora.

* Don Tomàs de Çufre, trast entre els de Çufre i el capità Joan Montanyés. Nota: Guillem Fedelich.

* Capità Joan Montanyés, trast entre els de Çufre i un altre de Montanyés. Nota: Bernadí Guàrdia.

* Capità Joan Montanyés, trast entre els de Montanyés i Francesc Vives. Nota: lo té Francesc Ferrando.

* Francesc Vives, trast entre el de Montanyés i el carrer de Sant Francesc. Nota: establert Antoni Calbo 9.7.1693.

CARRER MAJOR DE JESÚS A LA PART QUI AFRONTA AMB EL CARRER DE SANT JERONI:

* Joan Gornès, trast davant el portal, afronta amb trast de Bartomeu Taltavull i el c/Sant Jeroni. Nota: Antoni Costabella, Antoni Llambies, Antoni Fàbregues.

* Sebastià Carreras, trast entre el de Bartomeu Carreras i el c/Sant Jeroni.

* Bartomeu Carreras, trast entre els de Sebastià Carreras i Gabriel Seguí.

* Gabriel Seguí, trast entre els de Bartomeu Carreras i el c/Sant Jeroni.

* Bartomeu Vidal, trast entre el de Maria Borràs i els c/Sant Antoni i Sant Jeroni.

* Antoni Fàbregues, trast entre el de Sebastià Carreras i els c/Major de Jesús i Sant Jeroni.

* Maria Borràs, trast entre els de Bartomeu Vidal i Antoni Andreu i el c/Sant Jeroni.

* Antoni Andreu, trast entre els de Maria Borràs i Pere Orfila.

* Pere Orfila, trast entre els d'Antoni Andreu i Alfons Caules i el c/Sant Jeroni.

* Alfons Caules, trast junt al d'Antoni Cardona.

* Antoni Cardona, trast junt al de Diego Neto i el c/Sant Jeroni.

* Diego Neto, trast entre els d'Antoni Cardona i Guillem Sanxo i el c/Sant Jeroni.

* Guillem Sanxo, trast junt al de Diego Neto i el c/Sant Jeroni.

TRASTS DEL CARRER DE SANT JERONI, ESTABLERTS DE LA MATEIXA FORMA:

* Elisabet Olives, trast junt al de Bartomeu Morro i els c/Sant Antoni i Sant Jaume.

* Bartomeu Morro, trast entre els d'Elisabet Olives i Jaume Morro i el c/Sant Jaume.

* Jaume Morro, trast entre els de Bartomeu Morro i Llorenç Tudurí.

* Llorenç Tudurí, trast entre els de Jaume Morro, el trast de la gerreria al c/Sant Jeroni i el c/Sant Jaume.

28.7.1680. Gabriel Orfila, trast de terra al c/Sant Jeroni afrontant amb el c/Sant Francesc i trast d'Antoni Vidal.

Dit dia. Antoni Vidal, trast a dit carrer, afrontant amb trast de Francesc Orfila i altre trast d'Antoni Vidal.

Dit dia. Antoni Vidal, trast a dit carrer.

9.3.1680. Joan Triay, trast de casa al c/Sant Jeroni, afrontant amb trast de Francesc Buils i Joan Pons.

Dit dia. Francesc Buils, trast al c/Sant Jeroni, afrontant amb trast de Joan Triay i el c/Sant Antoni.

19.3.1690. Francesc Caules, trast de terra de 25 pams de buit sens el gruix de les parets, afrontant amb trast de Joan Morro, amb un altre del rincó de la gerreria de Miquel Caules, amb el carrer dit de Sant Jeroni a la part de baix i amb el de Sant Jaume a la part de dalt.

Dit dia. Miquel Caules, dos trasts de terra de 23 pams de buit, afrontant amb la gerreria de dit Caules, amb açò entès que no passa de lo que té d'amplària dita gerreria. I l'altre a l'altra part i costat de dita gerreria i del Monte Calvari i té a la part de baix 10 pams d'amplària i de llarg 20. I a la part de dalt un pam més.

5.5.1690. Pere Costabella, tros de terra al pla del convent de Jesús, extramuros. Afronta amb trast del Rev. Mateu Costabella, hort de l'heretat de Francesc Ponsetí, que tira fins a la cantonada del mateix hort, dit la Ginestera, i amb el c/Sant Jeroni.

8.5.1690. Joan Pons i Reixarch, trast de terra de 35 pams d'amplària a causa que la llargària d'este en el cap de més endins ve a més..., en comparació d'altres trasts que s'han establert al Pla del Monestir. Afronta amb trast de Pere Sitges, trast de Bartomeu Vidal, c/de Jesús i c/Sant Jeroni.

Dit dia. Pere Sitges, trast en dit lloc. Afronta amb trast de Pere Orfila, trast de dit Pons, c/de Jesús i c/Sant Jeroni.

18.11.1692. Vicenç Carreras, roquissar al pla del convent de Jesús, des de l'esquina de la gerreria de Miquel Caules tirant just a la porteria de l'hort de dit convent. Afronta amb trasts d'Antoni Vidal, trast de Gabriel Orfila, carrer qui baixa dit dels Frares, c/Sant Jaume, cases i trast de Francesc Caules.

4.12.1697. Esperança Seguí, trast de casa. Afronta amb trasts d'Antoni Orfila i Antoni Cardona, c/de Jesús i Sant Antoni.

9.10.1694. Gabriel Portell, trast de terra per fer casa, al carrer de Jesús, afrontant amb cases de Pere Amorós i Rafel Pons.

10.7.1690. Sebastià Tutzó, trast de casa de 25 pams de buit, afrontant amb trast establert a Pere Costabella que avui posseeix la vda. de Bals i amb el carrer que desde el portalet del Monestir i la creu va la Ginestrera, amb el carrer qui va de la Ginestrera al convent de Jesús i amb el carrer Major que de dit convent va al portalet.

3.10.1696. Joan Pons i Reixach, trast de terra per casa, de llargària de 58 pams i afronta amb trast de Josep Hernández, c/de Jesús i Sant Jeroni i placeta del convent de Jesús.

5.8.1697. Pere Sitges, trast de casa que fa biaix, al carrer de la gerreria del Pla del Monestir, davant la placeta del convent de Jesús; afronta amb trast de Miquel Caules, gerrer, trast d'Antoni Vidal, amb la gerreria i, a la part de trast, amb trast de Vicenç Carreras.

20.10.1701. Joan Miquel Gomila, tros de terra qui té d'ample 11 pams; afronta amb casa de dit Gomila, carrer Major de Jesús i camí que va a la caleta del capità Joan Montanyés.

21.3.1712. Pere Palós, tros de terra de 28 pams i trast de casa, afrontant amb la placeta del convent de Jesús, amb el c/de Jesús i el de Sant Jaume i amb cases de dit Palós.

14.5.1715. Pere Amorós, trast de casa de 22 pams d'ample, procedit de lo que s'ha deixat de los altres trasts que s'han establert, afrontant amb cases de son fill Pere i de Mtre. Joan Grau, al c/de Sant Jeroni de l'Arraval del Pla del Monestir.

5.3.1717. Francesc Seguí, trast de 32 pams d'ample i 41,5 de llarg, afrontant amb cases de Pere Palós, plaça de Sant Francesc i c/Sant Jeroni.

11.4.1725. Rev. Miquel Caules, trast afrontant amb cases de Pau Reinés, carrers major i menor que van a Sant Francesc i la placeta.

13.9.1728. Pere Amorós, trast de 24 pams d'enfront i de llarg fins a la cantonada de l'enfront de la casa de Jordi Batle; afronta amb cases de Pere Amorós i amb el carrer qui de la part d'amunt davalla a la placeta.

6.10.1758. ...., tros de terra vesí a les cases del c./Sant Jeroni, d'ample 8 pams i de llarg 18, estretant-se fins a l'última extremitat, confrontant en la llargària amb dit carrer i amb el de Sant Jaume en l'amplària.

ELS EVANGELIS PETITS DE LA SAVIESA POPULAR (1)

MARGARIDA BASSOLS (*)

Açò vol dir que hi havia uns homes fa molt de temps que tenien por de canviar i seguien la màxima de:

«No deixis ses carreres velles per ses novelles» [859] (2)

No és pas que, aleshores, la gent no fos capaç d'imaginar-se formes de vida alternatives —que evidentment ho era— sinó que no estava disposada a seguir un camí desconegut, no fressat per la pròpia experiència.

«Més val boig conegut que savi per conèixer»

I és que els nostres avantpassats tenien —ras i curt— por. I no és pas que fossin més porucs que tots nosaltres —que no ho eren pas— sinó que el seu món oferia molts trets que justificaven el temor que sentien. La mort es passejava sovint pels seus verals, havien de conviure amb una taxa de mortalitat que trobava aliment en les plagues i la fam, i que es rabejava en els infants i els malalts. Les nostres àvies i besàvies esmerçaven temps i salut parint força fills per poder-ne salvar uns quants, la vida dels éssers humans era considerablement més curta que no pas ara. I les malalties i les guerres —tan les grans (dels soldats) com les petites (dels bandolers dels camins o els pirates de la mar)— delmaven les poblacions.

(*) Doctora en Filologia catalana.

(1) Aquest article és la transcripció d'una conferència que vaig fer al Cercle Artístic de Ciutadella l'abril de 1993, convidada pel Col·lectiu Folkloric de Ciutadella.

(2) Els refranys que pertanyen al recull de J. Pons i Lluch (1993) *Refranyer Menorquí*, presentat com a número 50 dels Quaderns de Folklore en l'acte suara esmentat, els indicaré entre claudàtors amb els números que hi tenen.

No ens ha d'estranyar, doncs, que tot aquest panorama generés en aquells homes i dones un sentiment d'inseguretat constant. Potser comparable al que senten les mares d'avui dia, els divendres al vespre, quan veuen sortir els fills damunt d'artefactes potents i perillosos; potser comparable però molt més constant. I aquesta manera de viure i de veure la vida —com una carrera d'obstacles insalvables i sovint incomprensibles—, la podem copsar perfectament si escoltem les seves paraules. Però com en podem sentir els mots si ja fa temps que no són entre nosaltres? Doncs, és ben senzill, encara que no puguem escoltar-ne el so ni la tessitura de la veu, sí que podem recordar-ne les rondalles, les cançons, les oracions, les dites, les endevinalles... Tan sols així en podrem imaginar els dubtes, les certeses i les pors. Alguns, malgrat el pas del temps, ens semblaran ben nostres.

Per a ells, a més, el món era molt més inexplicable que no ho és pas ara. En tenien un coneixement pre-científic. Les coses eren descrites tal com es manifestaven, però sense entretenir-se massa a esbrinar-ne el perquè. Com que tot era d'aquella manera, deduien que sempre havia estat així, i el que és més definitiu: que ho seria sempre. Necessitaven creure-s'ho per trobar un terra segur sobre el qual trepitjar. Calia que dominessin el seu microcosmos particular (la climatologia, el mas, el poble, la família...), i tan sols les paraules els ajudaven a engabiar aquella realitat que se'ls escapava sovint de les mans.

Des de molt antic la paraula ha tingut entre els homes un valor màgic. Un mot servia per cridar la presència d'allò desitjat: l'animal que volien caçar, el bé cobejat, la salut perduda. Una oració repetida a cor què vols any rere any assegurava la protecció del patró Sant Sebastià davant les plagues o la pesta (3), o un rís a la mare de Déu reforçava les defenses davant d'un part imminent. Una rondalla explicada a la vora del foc refermava la cohesió del grup de persones que l'escoltava, totes elles partícips i reconeixedores dels fets narrats. Una dita encertada podia resoldre una situació compromesa i demostrar-los que eren capaços de controlar-la. La paraula compartida, reconeguda, sabuda, estimada era valorada com un signe d'identitat, com un aval de la continuïtat del grup. «Mentre compartim els mots —les idees—, controlarem el món i sobreviurem», pensaven. Mentre compartissin els mots.

Les veritats havien, doncs, de ser inamovibles, úniques i certes. I es trobaven tancades, resumides, dins de les dites o refranys populars. Sentenciaven:

«No hi ha refrany que menti»

---

(3) Com la bubònica de 1652 que reduí en un terç la població de Ciutadella i que, tot i ser la més coneguda, no fou pas l'única del segle.

Però, que és exactament un refrany? Allò que ens recorden els mots de Francesc Camps i Mercadal (4):

«Refrany vol dir pensament, sentència, veritat. Transmesos de boca en boca pel poble [...] Per al poble el refrany li és fita alta, farola llambrejant, posada per l'experiència secular en el camp de la vida, de la intel·lectualitat, del dret, de la moral [...] per això, perquè representa la veu de les centúries, el poble l'anomena 'dita de vella'».

Els refranys són, doncs, d'autor anònim. Tot un poble els crea, els avala; perquè entre tots els hem polits des de fa segles. Un refrany que fa fortuna travessa el temps a gambades. Parèmies que es deien fins fa quatre dies ja es trobaven en el llibre de Salomó i eren emprades pels pobles antics: grecs, egipcis, romans...

Els refranyers de les diverses cultures eren —i potser encara ho són— uns compendis de filosofia vulgar, en el sentit de filosofia del poble. Per això els anomenaven «els evangelis petits». I tot i que sorgien dels estaments més populars de la societat, suraven sovint en les obres més cultes, —que aprofitaven les fonts orals i espontànies. En la nostra cultura els trobem en Llull, que al *Llibre dels proverbis* (5) dedicà tot un capítol a les màximes paremiològiques.

«Prudència vetlla en lo temps que imprudència dorm».

També els trobadors bastiren poesies amatòries amb un enfilall de refranys, com Guillem de Cervera (6):

«Per savis es tenguts lo foll, can van callan»

I Anselm Turmeda —monjo de Poblet, del segle XIV— en una obra anomenada *Llibre de bons amonestaments*, que fou llibre de lectura dels infants durant més d'un segle, sentencià paremiològicament (7):

«Qui bé farà bé trobarà, qui mal farà semblant haurà»

i

«Qui bé està mai no es moga»

Entre els reis, el mateix Jaume I digué al *Llibre dels feits* (8):

«qui no da ço que dol, no pren ço que vol»

(4) F. Camps i Mercadal (1918): *Folklore menorquí de la pagesia*. Maó.

(5) R. Llull (s. XIII): *Llibre dels proverbis*. Extret de L. Faraudo de Saint-Germain (1954): «El texto de los Mil proverbios de Ramon Llull, atribuido a Salomón en un códice valenciano del siglo XIV». A *Homenaje a Millàs-Vallcrosa*. Vol. I. Barcelona. CSIC.

(6) Guillem de Cervera (s. XIII): *Proverbis*. Citat a Conca (1989), pàg. 118.

(7) A. Turmeda (s. XIV): *Llibre de bons amonestaments*. Palma de Mallorca, Moll, 1987, pàg. 69-85.

(8) Jaume I (s. XIII): *Llibre dels feits*. V. 244 de l'editorial *Selecta*, a cura de Ferran Soldevila, Barcelona, 1971. El mateix Jaume I en diu que és «un exemple antic». Reconeix, doncs, el temps allunyat del seu en el qual es confegí.

I per donar-ne encara un altre exemple paradigmàtic només cal que recordem el Tirant, que n'era tan bon conreador com el Sanxo castellà.

«Illa va la llengua on lo cor dol» (9)

Ell mateix n'explica el significat a la infanta Ricomana: la llengua, multiplicant les paraules, dóna remei a molts mals de l'ànima i el cos.

O aquest altre (10):

«Tard és vist que de foll navegar
se puga atènyer segur viatge»

I finalment un del filòsof (11):

«Qui primer és en temps és primer en dret»

És difícil de dir quants refranys pot encloure una llengua, però sí que sabem que Sebastià Farnés assegurava al 1913 que en tenia 12.000, i Amades, uns anys després, al 1951, després de confessar que n'havia desestimats molts, en documentava 24.000. El recull menorquí d'en Bep Pons n'arreglega més de tres mil (12).

N'hi pot haver tants, però, com paraules, resumia Amades. Qualsevol idea pot ser posada en solfa i adaptada a l'estructura i els recursos d'una parèmia. Per això, de vegades, en trobem de contradictoris que mostren les dues cares d'una mateixa moneda, fent certa la màxima de:

«Tants caps, tants barrets»

Per bé que en general els refranys eren anònims, alguns ens han arribat, a través del temps, associats a un personatge concret, com:

«Caixa o faixa»

assignat al General Prim o

«Les amigues són les renyines»

de Mossèn Cinto Verdager.

Aquest tipus de parèmies, a més de col·lectives, són orals —dites de viva veu—; els homes que les feren no coneixien de lletra, no sabien què era una universitat ni un convent però comprenien molt bé què era la vida. No eren lletraferits i tanmateix eren savis. L'antiga saviesa es basava gairebé en el coneixement d'un bon doll de proverbis i en el fet de saber-los aplicar a temps. Amades diu (13): «Per emetre l'essència d'un refrany cal una bona visió i un sentit clar de l'art de viure o observació aguda, finor de perspiciàcia i enginy

(9) J. Martorell (s. XV): *Tirant lo Blanc*. Barcelona. Barcino, 1928. Vol. II, pàg. 234.

(10) Ibídem: vol. IV, pàg. 242.

(11) Ibídem: vol. II, pàg. 237.

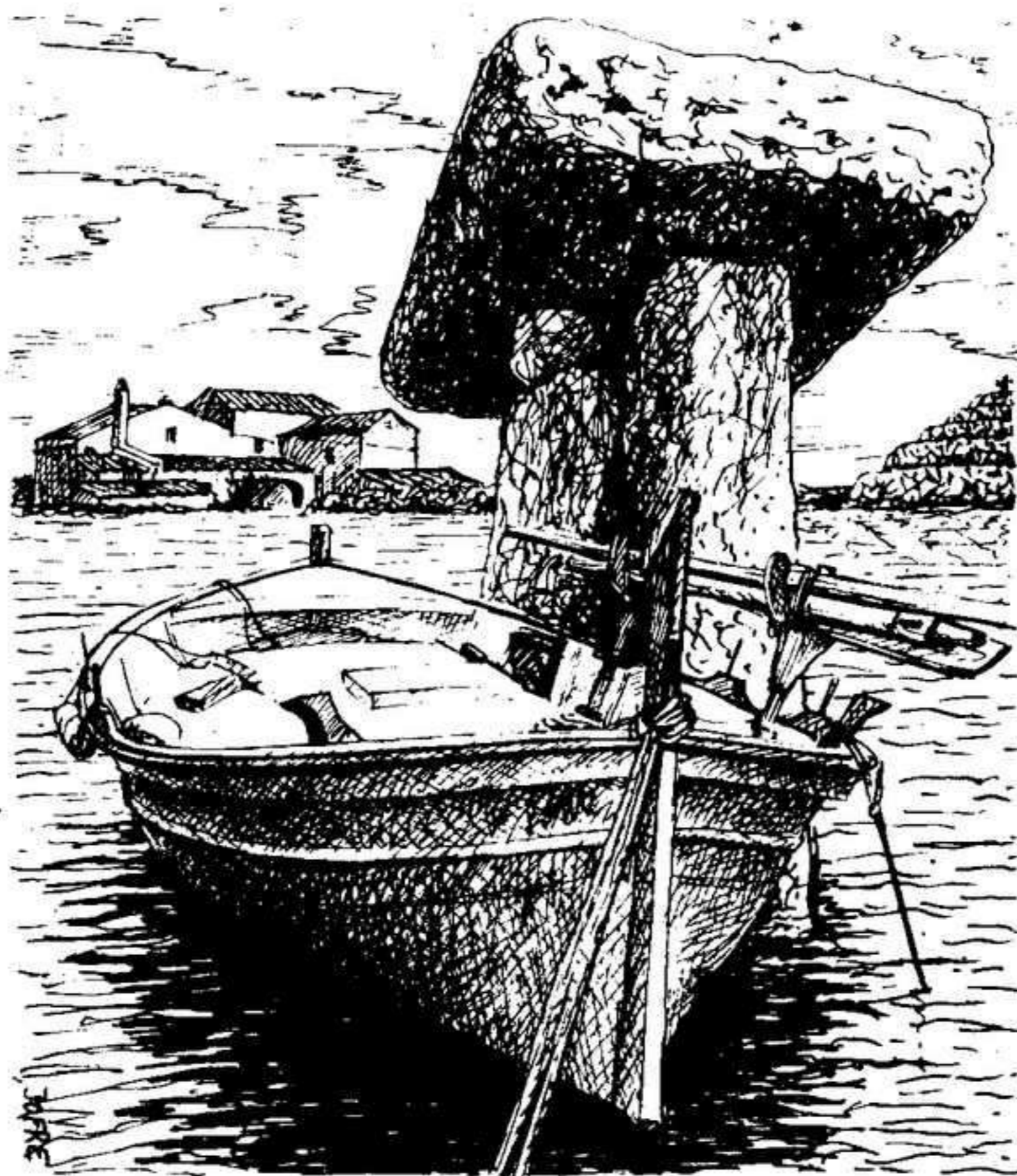
(12) Aquest recull, tot i ser d'una sola part de l'àmbit lingüístic del català, reuneix més de tres mil refranys, la qual cosa demostra l'esforç del seu autor a l'hora de cercar-ne les fonts entre els seus coetanis. La proximitat dels comentaris personals, al seu torn, en manifesta el caire didàctic i divulgatiu.

(13) J. Amades (1951): *Folklore de Catalunya*. Barcelona, Selecta, pàg. 104.

QUADERNS DE FOLKLORE

Núm. 50

REFRANYER MENORQUÍ

JOSEP PONS LLUCH

EDITEN

INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS i
COLLECTIU FOLKLORIC CIUTADELLA

en la dienda per saber parlar clar, just, i sobretot concessió i brevetat per a llençar la idea que constitueix l'essència anímica del refrany...».

En ser espontanis, orals, en alguns casos afavorien veritables reptes o debats paremiològics entre els interlocutors:

«No diguis blat que no sigui al sac» —deia un—
 «I encara ben lligat» —afegia un altre—
 «I més segur si és pastat» —sentenciava un tercer—
 «Encara hi va haver un pagès que se li va emportar la riuada»
 —tancava un quart.

Per Camps i Mercadal eren «faroles llambrejants», fanals de llum enmig de la foscor d'un món hostil. Servien per orientar les actuacions, els sentiments dels éssers humans. Eren i són —per aquells que encara els volen sentir— la veu de l'experiència:

«Sis coses hi ha en el món:
 fer i desfer, anar i venir, buidar i omplir».

La manera de veure la realitat:

«Comptes llargs i mort present» [732]

«Qui no roba no és d'Espanya»

Mostren la lluita diària per la supervivència:

«Ves-te'n Anton que el qui es queda ja es compon» [2815]

Indiquen el sotmetiment a uns lleis ètiques:

«Es costum fa llei» [784]

Però ho fan amb un cert regust de desencís:

«A qui diu sa veritat el pengen» [2811]

i d'incredulitat:

«Amb la mort, tot s'acaba»

Mostren la riquesa de la llengua, assolint fites altament poètiques:

«Amor de donzella, aigua en cistella» (14)

I fan palesa la mirada sorneguera d'uns éssers que tocaven de peus a terra:

«Qui renta es cap a s'ase perd es temps i es lleixiu» [271]

Les dites populars permeten, a més, una gran economia d'esforços, perquè per dir allò que el refrany fa entendre necessitaríem tot un discurs, i sovint no seria tan efectiu. La saviesa popular n'ha anat esporgant, esporgant el significat fins deixar-lo ben condensat. «La parèmia —diu Farnés— valora el llenguatge, el neteja, el fixa, el guarda de la ignorància» (15). Hi esquematitzem la realitat mitjançant una frase versificada, que gràcies a un ritme i una rima

(14) Unes variants, que diuen: «Amor de senyor, aigua de paner/aigua de cistella», demostren com es pot perdre fàcilment el temps poètic originari.

(15) S. Farnés (1913): *Paremiologia catalana*. Vol. I. Il·lustració Catalana. Pàg. 6.

n'afavoreix la memorització. Han de ser estructures fàcils de recordar, que ens vinguin a la ment en el mateix moment que les necessitem.

Una expressió verbal d'aquesta mena no va mai tota sola, sempre s'interpreta després d'haver copsat la situació en què s'ha dit.

«Qui no vol pols que no vagi a s'era» [2280]

pot ser una amenaça per a un treballador que vol fer vaga, l'explicació d'una desgràcia profetitzada, una crítica per una mala inversió... Tot dependrà de la situació en què el parlant l'enuncii.

Els estudiosos de la paremiologia han classificat els refranys en dos grans grups. Un de prescriptius, que són com una mena d'instruccions per anar per la vida, i aplicats fonamentalment al món de la pagesia:

«Any de magranes, any de blat» [173]

«Eixarcola bé els sembrats i els veuràs multiplicats» [1135]

o de la mar:

«Lluna ajeguda, mariner dret» [1655]

«Si vols vaixell, vés amb ell»

I uns altres de descriptius, que allò que fan és narrar esquemàticament els fets de l'entorn. Fixem-nos, a tall d'exemple, en la manera com veu la saviesa popular la qüestió de l'amor i el matrimoni, i comparem-la amb la nostra visió actual:

«Una bona cara és un bon dot»

No cal pas que en donem exemples, tots en coneixem un munt.

«Hi ha ulls que s'enamoren de lleganyes»

Això és i serà, ja sabem que «l'amor és cec».

Però, per molt cec que sigui, no ens oblidem de ser pràctics:

«El brou i el casament, en calent»

Contradit per:

«Abans que et casis pensa-hi cent vegades» [641]

I a vigilar, perquè:

«Les olives i les dones, a les altres cases, són més bones»

Els refranys, vistos des dels nostres dies, ens poden mostrar com ha canviat el món, quines han estat les variacions a l'hora de valorar les actuacions dels altres, o quines les modificacions reals de la manera de viure. Una de les qüestions que més ho ha fet ha estat, sens dubte, la situació de la dona. Fixeu-vos quina resposta rebia una filla en fer una pregunta innocent:

«Mare, què vol dir casar? Parir, rentar i plorar»

Trist destí per a una jove. No és pas estrany que alguns s'hi repensessin. O fixeu-vos quin era l'ideal femení dels homes, poc exigents pel que feia a les qualitats intel·lectuals de les seves parelles:

«Dona que parla en llatí, no la vull jo per a mi»

«En la vida, ta muller tres sortides ha de fer:
pel naixement, pel casament i per l'enterrament»

«L'home vol la dona nècia, neta i bona»

De francs, sí que ho eren. Gaire llestes no les volien, però boniques del tot tampoc:

«La dona bonica, Blai, et farà viure en un ai»

Però tampoc cal ser gaire exagerat:

«Ni tan formosa que mati, ni tan lletja que espanti»

Entre els homes, els més sentenciats són els baixets i els pèl-rojos:

«Home petit, llengua llarga» [1511]

«Home xicotet, raboseret»

«Home petit, molt atrevit»

«Home petit, carregat de punyetes» [1510]

Per compensar-ho, però, també hi trobem:

«Dins es pots petits hi ha ses bones confitures» [2304]

El cas dels rojos és definitiu:

«Home roig no et faci goig» [1513]

Entre els valors que han romàs immutables hi ha el desig de posseir una casa:

«Caseta mia per pobra que sia»

«Casa per estar i terra per manejar» [619]

I el valor de la salut i els diners:

«Els diners sempre tenen raó»

«Diners fan més diners» [1014]

«Qui té salut és ric»

Pel que fa a l'amistat, eren un xic escèptics:

«Amic, prova'l primer, ans no l'hagis de menester»

I hi ha oficis que hi queden retratats:

«Notaris, advocats i procuradors a l'infern de dos en dos»

Encara no hi havia inspectors d'hisenda.

De resultes de l'anàlisi de la paremiologia comparada podem afirmar que tot aquest gavadal de sabiduria és completament universal, aplicable gairebé a qualsevol cultura, perquè qualsevol home del món pot trobar-se en un moment determinat de la vida davant d'unes tals situacions. Per això comprovem que els refranys es repeteixen amb variacions dins d'una mateixa llengua:

«Qui molt abarca poc estreny»

«Qui molt abraça pot estreny» [5]

«Qui molt abriga por estreny» [5]

«Qui molt abarca poc apreta»

«Qui molt agafa poc estreny»

A vegades fins i tot arrodonits, com en aquest:

«Qui molt abraça i poc estreny és senyal de molt poc seny»

on, tot i les variacions, les idees de base són semblants per no dir idèntiques.

Però si dins d'una llengua hi ha formes diverses, també trobem aquesta mena de versions d'una mateixa sentència en llengües diferents, a vegades veïnes però a vegades allunyades. I no és pas que les hàgim traduïdes, el que passa és que els conceptes, les situacions, els problemes dels humans són molt poc originals, es repeteixen ara i adés, ací i allà. Comparant els refranys d'una contrada i d'una altra podem deduir la continuïtat i els parentius de les cultures:

«Dum omnia volumus scire nihil scimus»

que del llatí passa a ser en castellà:

«Quien mucho abarca poco aprieta»

en italià:

«Chi molto abbraccia nulla stringe»

i en francès:

«Qui trop embrasse mal etreint»

«Els adagis tal vegada ens diran que l'esperit llatí viu, que l'ànima íbera és quelcom real i positiu...» resumeix Farnés (16). Faran que ens adonem que Salomó és ben actual (17):

«La tua paraula sia tots jorns verdadera e acordant a ta vida»

La comprovació de la continuïtat de les formes de la paremiologia ens fa sentir, és ben cert, com l'anella d'una cadena que ve de molt lluny, i que potser s'ha trencat irremissiblement.

Amades constatava, fa quaranta anys, que els refranys encara eren vius, i com a exemple n'esmentava un que havia d'haver estat confegit per primera vegada durant la guerra de Crimea, al 1870, guerra que va impressionar els nostres avantpassats a causa de la duresa del setge i la presa de Sebastopol:

«Que aquí faci bon sol i guerra a Sebastopol»

I un altre, que feia referència a la confiança que generava el tren en els esperits dels nostres avis:

«Quan hakis d'agafar el tren, primer has de fer testament»

Però nosaltres, homes i dones de 1993, ens podem demanar on són les dites i els refranys que fan referència a la nostra vida quotidiana: el cotxe, la

---

(16) *Ibidem*, pàg. 8.

(17) G. Llabrés (1880): Edició crítica. Palma de Mallorca: Impremta de Joan Colomar, pàgs. 1-78.

penicilina o la guerra de l'antiga Iugoslàvia. Si ho fem, hem de reconèixer que la saviesa dels refranys s'ha quedat a les portes del nostre segle, que ja no ens serveixen per decidir si hem de pagar impostos, si és lícit divorciar-se o si cal fer un màster en enginyeria electrònica per guanyar més diners. I per què ha passat això? És que ja no hi ha homes savis entre nosaltres? Amades ens deia (18):

«L'experiència i la pràctica ens ha fet veure que el refrany és tant més viu com més escassos són els coneixements de caràcter erudit i escolar, i que va minvant en intensitat tant com es va elevat el nivell cultural, per la senzilla raó que augmenta la personalitat i no resulta necessari emprar valors de la cultura del fons tradicional i comú». Ras i curt, que quan més ens pensem que sabem —o sabem— més volem dir-hi la nostra.

Amades, però, tot i ser d'aquest segle, ja no és del nostre món. No va viure l'esclat dels mitjans de comunicació de massa, l'eina més uniformitzadora que hagi pogut crear l'home. Els mitjans orals i escrits —ràdio, premsa, televisió, publicitat— són ara la veu del poble, o això ens volen fer creure. A hores d'ara ja no coneixem les coses per l'experiència que en tenim sinó perquè aquell que les fabrica o les distribueix ens diu que són meravelloses:

«Quan tots hi van, Volvo ja en torna»

«Si tal fas amb Schweppes tal trobaràs» (19)

Ens creiem a ulls clucs que les coses s'esdevenen realment perquè alguns bons professionals ens asseguren que ells han vist allò que ha passat. Molts de nosaltres estem segurs que existeix Cambodja però n'hem tingut menys experiències directes que un home de l'edat mitjana en va tenir d'un coet de l'espai.

Ara fem individus que si els dius *llibertat* pensen en un cotxe, i si els anomenes la bona sort cerquen una cervesa Estrella Dorada. I és que, tal i com ens diu Gabriel Janer Manila, la llengua s'empobreix perquè s'empobreix la relació de l'home amb la realitat. De mica en mica els nostres esperits i les nostres paraules són objecte d'una colonització subtil. Un grup petit de gent decideix què hem de saber i conèixer, tots els altres. «Desconeixem les coses, desconeixem el nom que les anomena, trenquem l'enllaç amb la tradició»

(18) J. Amades (1951): *Folklore de Catalunya*. Barcelona, Selecta, pàg. 117.

(19) El primer canvia totalment el sentit originari de la dita, que aplicada directament ens diria que podem ser més savis que els altres, que podem copsar més ràpidament la realitat si tenim un Volvo. Aquest sentit, però, és substituït completament per la idea que si tenim Volvo arribarem abans que els altres als llocs. El segon es refereix al fet que la nostra vida serà més o menys bona en funció de la quantitat de tònica d'aquesta marca que prenguem.

—rebla Janer Manila (20). Ens sentim ciutadans del món però ignorem el nom i el comportament del vent que bressa l'arbre del nostre jardí. És un destí curiós el de l'home postmodern: vol controlar l'univers i hi esmerça tant d'esforç que no té temps per construir els versos que defineixen el seu món, vol controlar el futur i ha perdut el fil dels seus orígens. Potser hauria de recordar allò que ens deia Raimon de bell nou fa uns quants dies: qui perd els orígens perd la identitat.

BIBLIOGRAFIA

- AMADES, J. (1951), *Folklore de Catalunya*. Vol. 2. Barcelona, Selecta.
- AMADES, J. (1981), *Llibre segons el poble*. Diàfora.
- BASSOLS, M. (1990), *Anàlisi pragmàtica de les endevinalles catalanes*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BURKE, P. (1978), *La cultura popular en la Europa moderna*. Madrid, Alianza Universidad.
- CAMPS i MERCADAL, F. (1921), *Folklore menorquí*. Maó.
- CONCA, M. (1987), *Paremiologia*. Biblioteca Lingüística Catalana. Universitat de València.
- CONCA, M. (1988), *Els refranys catalans*. Col. l'Estel. Tres i Quatre.
- CONCA, M. (1989), «Una aproximació pragmàtica als llitres proverbials catalans». *Caplletra*, 7, pàgs. 117-127.
- FARNÉS, S. (1913), *Paremiologia catalana*. Vol. I. Il·lustració catalana. Barcelona. Editat com a *Assaig de paremiologia catalana*. Barcelona, Ed. 62, 1992.
- FIGUERES, I. (1980), *Recull de dites catalanes*. Barcelona.
- FUSTER, M. (1981), *Refranyer popular de l'illa de Mallorca*. Mallorca.
- GIMENO, I. (1989), *Llibre de refranys catalans*. Barcelona, Graó.
- JANER MANILA, G. (1982), *Cultura popular i ecologia del llenguatge*. Barcelona, CEAC.
- PONS, P. i al. (1983), *Folklore menorquí. Un recull per a les primeres edats*. Maó, Consell Insular de Menorca.
- SANCHÍS GUARNER, M. (1951), *Calendari de refranys*. Barcino.

---

(20) G. Janer Manila (1982): *Cultura popular i ecologia del llenguatge*. Barcelona, CEAC, pàg. 18.

PERE GOMILA: TEMPS. VEU. EQUILIBRI.

ANTONI CATALÀ CAMPINS (*)

Em propós de fer un comentari d'un poema del llibre *Els colors de l'edat* de Pere Gomila, que em sembla especialment interessant per les raons que veurem després. Heu-lo ací:

*«Viure en oblit eixut, però, qui gosa?
Estrany combat feixuc, maror d'espills,
maror de mar en dies de perills
aquest sotrac i aquesta porta closa.*

*Un buit, potser. L'ocell estrany reposa
lluny de l'entorn i, en fer moure el cordills,
només gargots, només els mots senzills
per dir l'encant perdut de cada cosa.*

*Com s'ha esvanit el cant fuig el poema,
i són senyals sense el signe discret
el tedi fosc que gronxa l'esborrany*

*i el dia llarg i l'esqueixat fonema
que surt del crit, i el goig desfet, contret,
també el parany i la basca i l'afany».*

(*) Llicenciat en Literatura hispànica.

Val a dir, en primer lloc, que hi ha diverses maneres de realitzar un comentari, però ací s'intentarà seguir un mètode, esper que vàlid, que entén el poema com una unitat, global en si mateixa, però desglossable en nivells íntimament relacionats. Com es pot comprovar, es tracta d'un poema en vers que consta de 14 versos decasíl·labs (de 10 síl·labes), isosíl·làbics, que resulten de fer la reducció a una sola síl·laba per sinalefa (que comporta una diftongació) i per elisió (desaparició d'un so vocàlic) en alguns casos. Són, per tant, versos d'art major, combinant els masculins (aquells acabats en mot agut), els 2, 3, 6, 7, 10, 11, 13, 14 i versos femenins (aquells acabats amb un mot pla o esdrúixol), els 1, 4, 5, 8, 9, 12. Tots els versos tenen rima consonant, distribuïda com segueix: ABBA ABBA CDE CDE, repartits en quatre estrofes, les dues primeres de les quals consten de quatre versos cada una (per tant, dos quartets) i les altres dues consten de tres versos cada una (per tant, dos tercets). Podem dir, doncs, que aquest poema és un sonet.

En relació als accents dels versos, mirant la relació de síl·labes tòniques (T) i àtones (A) i en especial els anomenats accents d'intensitat (variables segons el context on apareixen), podem analitzar els versos com decasíl·labs cesurats en dos hemistiquis, en la modalitat de 4 + 6. Les característiques que presenten són:

- el primer és sempre masculí, i
- la quarta posició està ocupada per un accent màxim o irrenunciable, seguit de frontera de mot. Per exemple:

«Viure en oblit eixut, però, qui gosa?»
1 2 3 4 / 1 2 3 4 5 6 (7)

Seria com ajuntar un tetrasíl·lab masculí i un hexasíl·lab masculí o femení. Ni l'un ni l'altre no necessiten cap distribució accentual, sinó simplement la quarta i la sisena tòniques respectivament (1), necessitats que es compleixen sempre en aquest sonet.

També podríem analitzar els versos decasíl·labs com versos d'art major sense cesura. Així serien seqüències indivisibles en hemistiquis i per tant la distribució accentual ja no seria lliure, sinó que vindria imposada a base d'originar subseqüències binàries (del tipus AT) o bé la combinació d'aquestes amb les ternàries (tipus AAT). Un vers que es correspon amb la primera possibilitat és el vers 2:

«Estrany combat feixuc, maror d'espills»
A T A T A T A T A T

(1) OLIVA, S. *Introducció a la mètrica*. Quaderns Crema, «Assaig Minor». Barcelona, 1988.

(2) Idem.

i també els versos 4, 5, 7, 8 i 13. Altres versos, però, no es corresponen amb aquest «model» i presenten alguna desviació, com que AT es converteix en TA. Per exemple el vers 1:

«Viure en oblit eixut, però, qui gosa?»

T	A	A	T	A	T	A	T	A	T	(A)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

on 1 és tònica i 2 àtona (el que dóna tensió al verb «Viure» i li confereix un major relleu en relació amb el tema que estudiarem després). També trobam desviacions en els versos 3, 11 i 12, els quals necessiten un accent de recolzament. Per exemple:

«Maror de mar en dies de perills»

A	T	A	T	A	T	A	A	A	T
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

on tenim tres síl·labes àtones (les 7, 8 i 9) entre dues síl·labes tòniques (la 6 i la 10), el que fa que l'àtona del mig (la 8) sigui susceptible d'acceptar un accent de recolzament i mostrar així un ritme binari.

En altres versos, com els 6, 9 i 10, també es produeixen desviacions tenint en compte les possibilitats binàries i/o ternàries; tot i amb açò hi ha una sèrie de condicions necessàries, com que la síl·laba 10 ha de ser obligatòriament un accent igual que la 4, condicions que ací es compleixen. Es pot comprovar així la semblança d'aquestes restriccions amb les del decasíl·lab cesurat esmentat anteriorment. Només així poden ser accents màxims les síl·labes primera, cinquena i setena (2). De totes maneres, aquestes possibilitats no fan, sinó, donar tensió als versos, posant-los de relleu en relació amb l'eix temàtic.

Quant al timbre, efecte «musical» o rítmic produït per unes pautes de recurrència de determinats sons, són de destacar la rima consonant, anteriorment vista, i al·literació de (s), (r) especialment, que impliquen una sonoritat, moviment amb les consegüents absències, que s'avenen perfectament amb el sentit del poema.

Totes aquestes observacions permeten dir que la columna vertebral de la mètrica d'aquest poema és sil·làbica i accentual.

D'altra banda, a l'organització mètrica s'ha d'afegir la gramatical, la superposició de les quals permet la relació dels signes i un joc de correspondències i tensions, o sigui, esticomítia (coincidència de fronteres sintàctiques i mètriques) o encavallament (no coincidència), bé de versos o bé de frases.

En aquest poema predomina l'encavallament. Exemple d'encavallament sintàctic sobre la cesura és el primer vers: «eixut» pertany mètricament al segon hemistiqui, però sintàcticament és un complement del substantiu «oblit». El mateix passa al segon vers amb «feixuc». Un altre encavallament es produeix en el primer i el segon versos del segon quartet, on la fi de vers talla el predicat tot separant el nucli verbal i el complement. Finalment, en els dos tercets es produeix l'encavallament del subjecte al llarg dels darrers quatre versos.

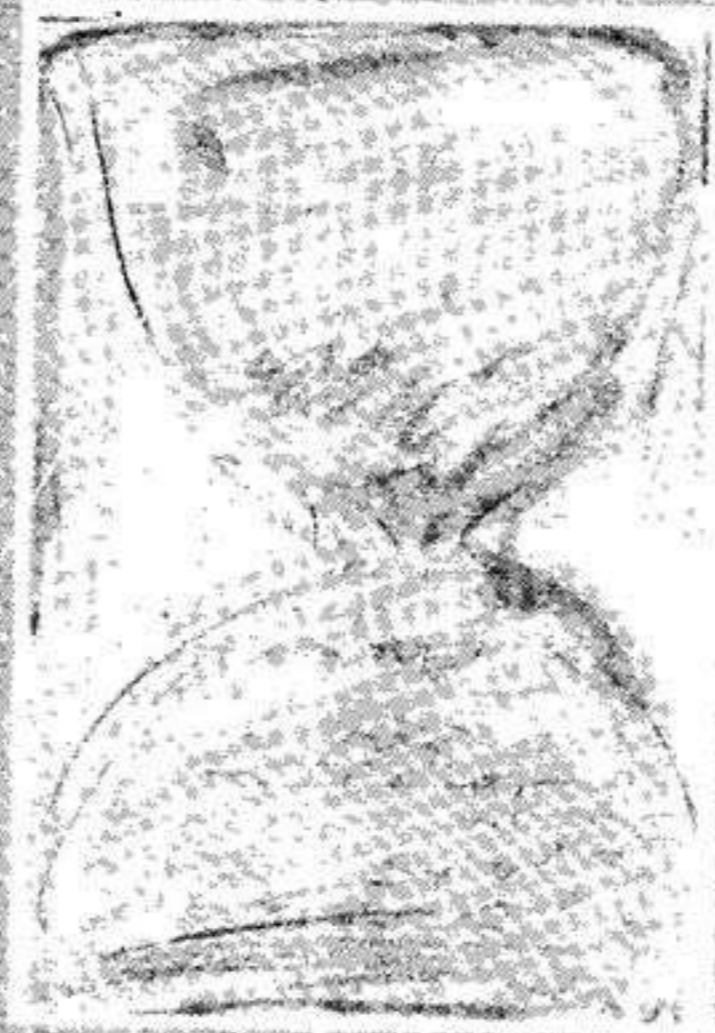
Aquesta sèrie d'encavallaments mètrics i sintàctics dóna tensió al poema i aquesta tensió potencia la tensió del sentit de les paraules com «viure», «combat», «perills», «sotrac», «tedi», «esqueixat», «basca» i «afany» especialment, a la vegada que agilita la lectura del poema en alguns moments, com si el temps passés més ràpidament en algunes ocasions i més lentament en altres.

Aquesta sensació ve recolzada a nivell fònic, amb les sinalefes i elisions citades anteriorment, i també a nivell sintàctic, amb l'ús de frases coordinades i l'absència de verbs, elíptics, que es donen per suposats. Són destacables també els hipèrbatons, tant en el primer quartet com el que abasta els dos tercets, on els versos 11, 12, 13 i 14 funcionen com a subjecte del predicat «són senyals sense el signe discret». L'hipèrbaton, que per una banda dóna confusió i pot dificultar la lectura, per l'altra demostra consciència a l'hora de l'elaboració poètica.

Quant a l'eix temàtic, principal unitat de sentit del poema (3), el fil conductor pot venir donat per les paraules clau i la seva distribució al llarg del sonet. El primer vers comença amb una interrogació, demanant-se (i demanant-nos) el poeta sobre la possibilitat de «viure en oblit», d'una vida d'aïllament, de silenci improductiu, «eixut», de manca de comunicació; però qui gosa viure en oblit? La vida és vista com una lluita difícil, «combat feixuc», mitjançant les imatges del vaixell i l'ocell a la mar que s'ha convertit en mirall, «maror d'espills, / maror de mar» i tot aquest tràfec, balanceig vital, «aquest sotrac i aquesta porta closa» que implica la vida i que porta a la immensitat desconeguda de la mort, com el fons marí, o a «Un buit, potser». Mentrestant, el poeta, com un «ocell», viu en solitud, «lluny de l'entorn», i es dedica a «cantar», amb les paraules, tota la bellesa perduda, «l'encant perdut de cada cosa». Aquestes sensacions de pas del temps, de lluita, seran ara referides al mateix procés creatiu en els dos tercets, «Com s'ha esvanit el cant fuig el poema». Una vegada acabada l'obra, l'artista experimenta sentiments contrastats, «el tedi» o avorriment, malenconia de l'esbós, el dia es fa llarg, s'ha perdut el goig del poema fet, creat, i sent l'ànsia neguitosa, que són se-

(3) ESPÍ, A.; LLOPIS, T. *Curs de Poesia*. Laertes. Barcelona, 1989.

IME
Institut Menorquí d'Estudis

PERE GOMILA

Els colors de l'edat

Quaderns **5** XIBAU
segona època

nyals no del poema, «el signe discret», sinó del temps que va d'un poema a l'altre.

Es podria dir que, a la funció bàsicament comunicativa, s'hi afegeix la funció metapoètica de reflexionar sobre el mateix procés creatiu, amb maduresa, amb un lèxic selecte, ric en matisos (encara que la polisèmia suposa ambigüïtat en alguns casos), el qual resulta ser un instrument ètic i una millora anímica.

L'actitud lírica del poeta és de distanciament (la majoria dels verbs estan en infinitiu, «viure», «fer», «moure», «dir», o en la tercera persona del present d'indicatiu, «gosa», «reposa», «fuig», «són» o en pretèrit indefinit, «esvanit»), encoberta rera el joc de contrast (treball-repòs, lluita-descans, goig-malenconia, llarg-curt, moviment-quietud, rapidesa-lentitud, solitud-companyia, veritat-mentida), i l'afany d'un altre ordre, la creació poètica, més autèntic i de bellesa. Així s'observa, en el poema, el trànsit d'unes sensacions a unes altres, un dinamisme expressiu amb l'ús, principalment, de substantius, verbs (alguns elíptics, recordem-ho), proposicions coordinades i les imatges al·legòriques (de la mateixa tradició literària, que fan recordar *L'Albatros* de Baudelaire o *Cántico* de J. Guillén) abastant un valor quasi metafísic de la realitat de l'entorn del poeta i del lector-receptor, que juga un paper fonamental perquè el poema surt del creador, que deixa regnar, en principi, una certa llibertat interpretativa (encara que no exactament com «un repte personal i lliure, enfora de camins traçats prèviament» com diu Francesc Florit al pròleg, perquè així l'obra podria desbandar-se), fins a la fi en què es dona la clau i la creació perfeta pertany al lector.

És significatiu que aquest poema sigui l'únic sonet de tot el recull. Però açò no fa pensar que aquest sonet estigui deslligat de la resta de poemes, ans al contrari, una anàlisi mètrico-temàtica ens descobreix una sèrie de característiques recurrents:

El vers primordialment utilitzat és l'endecasíl·lab (combinat amb l'alexandrí i l'octosíl·lab), el ritme és binari, combinat amb el ternari, i el desenvolupament d'imatges metafòriques i al·legòriques combinades, amb una estructura imatgística que produeix un efecte sinestètic.

A nivell morfo-sintàctic, predominen les oracions compostes, coordinades i subordinades, algunes repeticions anafòriques, els encavallaments i l'hipèrbaton que palesen el treball d'elaboració, l'ofici conscient, la base del qual és la reflexió discursiva.

A nivell lèxico-semàntic, el poeta tria les paraules precises per intentar transmetre un determinat estat d'ànim, uns sentiments: substantius com «temps», «record», «oblit», «cos», «desig», «amor», «goig», «nit», «solitud»,

«mot», «cant», «silenci», «queixa», «dolor», «cadència»; i adjectius com «feixuc», «buit», «erm», «breu», «encès», «càlid», «clar», «amarg», «trist», «neulit», «difós», «solitari» i alguns sinònims són recurrents en l'obra del poeta encara que les connotacions sentimentals es presenten suavitzades, sense arribar a apoderar-se de la rel expressiva.

Quant als verbs, predominen els temps de pretèrit, referits al passat, les experiències viscudes, les persones i llocs coneguts, juntament amb els temps de present, el moment actual, especialment el de la creació artística, i algunes referències al futur, que traspuen el neguit per una banda i l'esperança per l'altra. Utilitza la primera persona del singular, amb la qual el subjecte líric expressa els seus sentiments i estats d'ànim i el tema evocat forma part de l'esfera íntima del locutor, o també la primera persona del plural, quan el poeta s'insereix en la col·lectivitat o està en complicitat amb un «tu» que apareix sota la forma «nosaltres».

*«Passen els anys i combatem el temps
i ja la mort ens fa present sa solidesa».*

És el principi i ja s'introdueix la idea del pas del temps, la lluita de viure, però irremediablement perduda davant la mort segura, a la fi, per a tots nosaltres. En el poema *Capvespre* es llegeix:

*«Mentre tot sembla clos, company, bevem el vi
i conversam de dones i belleses clares».*

O també,

*«De tots aquells misteris que estimàrem
quan l'amistat inundava les hores
arredossats als cafès entranyables
—aquells matins feixucs que oblidàvem les classes—,
o als noctàmbuls licors que embellien vetllades,
o vora el mar a una cala perfecta
en desig vergonyós de saber-nos els cossos,
o en el nèctar primer dels llavis que estimàrem».*

versos del poema *Insomni*, on es pot veure clarament la referència al passat personal del poeta i del lector (confident actiu en el to conversacional d'ahir i

d'avui), el judici sobre la realitat circumdant, el paisatge illenc, i el neguit i la crítica per la pèrdua, l'enderrocament sofert, humanament i cultural:

*«he viscut la suor d'aquelles hores
quan recorriem l'illa per descobrir l'essència
del viure illenc i la natura,
a l'escalf pur i amable de foguerons encesos a la sorra,
profanades avui, desfetes de brutícia...».*

És el tracte del poeta amb el món, la representació d'aquest i la força d'imposició del món sobre nosaltres. És el contrast entre dos mons: el món urbà, ciutadà, de les nostres vides quotidianes, i el món mític del desig, del somni, del record i l'amor, de la natura (degradada per l'acció de l'home). Però no hi ha oposició entre una visió i l'altra, sinó síntesi d'experiències diverses en una única figura literària.

Pas del temps en el poeta, les persones, les coses, que crea un buit entre dos moments:

*«... Hi ha un bot immens de temps,
hi ha un munt feixuc de vida en altres braços
entre aquests dos instants».*

I que també es reflecteix en la creació artística, absència-presència, anant del buit a l'esborrany que portarà al poema acabat, el qual es nodreix tant de la mateixa experiència viscuda, com també de la tradició poètica:

*«... Ara el teu cos
és un espai magnífic d'abundor
i és expert el plaer que hi descobresc
quan m'hi enfonso poruc com en el mar
de cantaires antics». (PRESENCIA).*

Però sempre es deixa sentir la por, la queixa per la pèrdua, la caiguda, el buit, el silenci, la mort inexorable davant la qual, tot, fins i tot la poesia, és estèril,

«com tants de versos que t'he escrit, inútils».

encara que, potser, sigui l'única manera de guardar la bellesa i la memòria (la immortalitat?),

Pere Gomila Bassa (Arxiu diari «Menorca»).

*«Mai no sabrem si el temps podrà esborrar-les,
les figures superbes del plaer,
la melodia plàcida dels cossos»,*

i el tema amorós, vist amb una amplitud transcendental que supera el simplement eròtico-sensual per convertir-se en ideal d'elevació anímica, de fe, d'esperança. Tanmateix, el triomf final de la mort és inqüestionable i la creació artística es revela com un simple bell final,

*«Ara tant fa que el salze dels sentits
redreci fugaçment les seves fulles,
tant fa que el vent porti presagis nous
o fins que el goig torni algun cop, golafre,
i s'emmiralli tot en l'esplendor
del paisatge més bell a l'hora lenta
d'un crepuscle magnífic sobre el mar». (CREPUSCLE).*

Tot açò fa més intens el dolor de la consciència i la sensació de fracàs, de desengany,

*«el sol cruixia l'ombra de l'estança perfecta,
daurava el pensament,
perfeta l'hora de sentir el dolor,
d'abeure's del record en el possible.
.....
.....
.....sola presència
feixuga del fracàs». (ESTANÇA)*

D'ací la necessitat de la creació artística, el desig i la lluita de viure, de gaudir dels breus moments del present,

*«Per ell sabem de tot l'esforç
a redreçar el combat feixuc
contra el bec subtil del silenci.
Per ell, encara, el tremolor,
batec de vida en el desert,
difós misteri entre les ombres
d'un vent eixorc al pas sencer
dels dies breus i l'indolent
desfici en el deixar-se anar».*

del poema *Records*, que recorda el tòpic literari del «Carpe Diem» present en Horaci i en molts poetes posteriors,

*«gaudir d'allò tan breu, que a penes,
podrà deixar algun solc amarg
per al dolor dels altres dies
que vindran a l'engròs».*

encara que, tal vegada, el to trist final s'eleva excessivament per damunt de la resta del poema, però són característiques comunes la nostàlgia, la malenconia, que acaben per impregnar tot el poemari.

D'ací, també, la llibertat i l'engany de la creació, la mentida de fer possible el somni. La veritat real i la veritat poètica, el que és versemblant,

*«... el delit,
— com un bàlsam allò lluny de l'abast—
únic poder i únic guany del desig». (SILENCI DINS EL ROIG)*

o també,

*«... Les nostres mans, encara
tenen la força exacta i ens esperen,
cantonades del somni,
els enigmes dels vents inconeguts
i les paraules noves que aprendran de ser dites». (COLORS)*

És el conflicte, (incert i noble de trobar una essència de la poesia que ens justifiqui), al qual, crec jo, el poeta s'enfronta amb serenitat, equilibri, que provenen del bagatge cultural. És la idea que la veritable cultura és immortal i, per tant, ens sobreviu. La voluntat de perpetuació del cant, açò no obstant, es revela, de manera freqüent, com una feina dolorosa, inútil, plena de sofrències, de gaudi efímer, tant que el poeta es veu temptat pel silenci total, la mort, presència temuda, «l'última raó», l'ombra immensa que sotja des de tots els racons del mirall, dels somnis, de la «mar»:

*«Poguéis viure en el blat infinit de la mar
acaronat pel silenci del capvespre lentíssim,
exaltat per la posta de foc, abraçat per la mort solitària...».*

a vegades desitjada, com un repòs, descans, oblit, vista míticament com espai d'antigues aventures de corsaris, herois, que convida al silenci,

«als camins oblidats de viatges eterns, d'itineraris mítics.
La mar. La sensació d'espai en un àmbit immens,
la peresa en el temps, la deixadesa plena».

per concloure,

«Anhel de mar, desig de mar,
desig de perdre's com un silenci enllà,
com un oblit de tot en l'espai incansable».

Però, sortosament, el poeta ha decidit apostar per la vida i especialment per la vida de la creació poètica, i l'exemple més clar i precís és el sonet comentat anteriorment.

Com es pot veure, s'ha intentat analitzar una sèrie d'elements, característiques, sentiments, idees, que són recurrents en els diferents poemes del recull, que, lluny de fer pensar en «la desconcertant varietat de formes» i que «per aquest camí igualment s'arriba a la profunditat del pensament» com es diu al pròleg, es revela com un tot unitari, a tots nivells, de forma i contingut (serviran encara aquests termes?), de cos i esperit, concebut per un poeta capaç de crear i d'abastar mons diversos i d'assumir un nombre variable de veus en harmonia.

BIBLIOGRAFIA

- RIQUER, M. de; VALDERDE J.M. *Historia de la Literatura Universal (del Romanticismo a nuestros días)*. Planeta. Barcelona, 1979.
- ALTAIÓ I SALA VALLDAURA. *Les darreres tendències de la poesia catalana*. Laia. Barcelona, 1980.
- MARCO, J.; PONT, J. *La Nova Poesia Catalana (estudi i antologia)*. Ed. 62. «Llibres a l'abast», 155. Barcelona, 1980.
- FUSTER, J. *Literatura Catalana Contemporània*. Curial. Barcelona, 1985.
- TRIADÚ, J. *La Poesia Catalana de Postguerra*. Ed. 62. «Llibres a l'abast», 205. Barcelona, 1985.
- CASTILLO, D. *Ser del segle (Antologia dels nous poetes catalans)*. Empúries. Barcelona, 1989.

DOS POBLES PRODUCTORS DE SABATES: INCA I ALAIOR. PRIMERES COMPARACIONS

MIQUEL PIERAS VILLALONGA
MIQUEL A. MARQUÈS SINTES (*)

INTRODUCCIÓ

Hem cregut interessant realitzar un estudi comparatiu entre Inca i Alaior, dues ciutats amb una tradició manufacturera fonamental. Les dades que cadascun de nosaltres aportarem seran una breu introducció sobre l'estat de la indústria en el període 1852-1936, les conseqüències del reforçament del subsector del calçat, i, en tercer lloc, com es dona el possible procés d'industrialització i les seves conseqüències socials. Ambdues ciutats les podem considerar representatives quant a la manufactura, la qual cosa no vol dir que representessin el major pes en el secundari, a cada illa respectiva. Intentarem analitzar, mitjançant aquests dos exemples concrets, si el procés industrialitzador a les Balears va ser tan homogeni i regular com s'ha dit, ja que són dues zones que, per la seva producció especialitzada en calçat fi, poden ser comparades. Veurem l'evolució dels diferents modes de producció i quines semblances i diferències van existir entre ambdues zones. Des del punt de vista social, es veurà quin pes tenien el col·lectiu sabater i les associacions que van aconseguir reunir els obrers sabaters. En el cas d'Inca, la diversitat d'organitzacions sociopolítiques duria com a conseqüència una manca de polarització que sí que notarem en el cas alaiorenc.

Quant a les fonts utilitzades en els nostres estudis, en ambdós casos hem treballat les contribucions industrials, tot tenint en compte les insuficiències

---

(*) Llicenciats en Geografia i Història, UIB.

que aquestes presenten, però com va dir Martínez Carrión (1992, pàg. 36): «Y habida cuenta de la penuria de fuentes, la ECI y su base local que son las Matrículas Industriales, se convierten en una pieza de incalculable valor para el estudioso de los procesos de crecimiento local y de la industrialización en general». A més, s'han comparat amb les xifres que ens proporcionen els padrons d'habitants.

D'altra banda, hem notat en ambdós casos com es dona una coexistència entre les velles i les noves formes de produir (MANERA, 1988). Així i tot, es veu clarament com la mecanització es va donar molt més ràpidament a Inca (primer en el cas dels telers, i després també es donaria en el calçat), mentre que a Alaior la mecanització seria molt més lenta i tardana.

SITUACIÓ D'INCA A FINALS DEL SEGLE XIX

Inca viu, des de mitjans del s. XIX, unes modificacions i uns canvis considerables dins el món artesà i manufacturer, els sectors més importants i rellevants del qual són el tèxtil i el del cuir. El panorama general seria el següent: per una part, la manufactura tradicional del sector tèxtil fonamentat en una producció de tipus artesanal entra en clara decadència i, per l'altra, el sector del calçat creix d'una forma imparable, igual que la indústria tèxtil, ja mecanitzada i concentrada en pocs fabricants.

Fins al 1888 la producció tèxtil estava basada únicament en una indústria de caire tradicional. Aquesta indústria utilitzava matèries primeres com el lli, el cànnyom, la llana i, en menor mesura, el cotó. Quant a la manufactura del cànnyom (1), hem de dir que la seva tecnologia era molt arcaica, ja que es treballava amb telers amb «lanzadera de mano» i es fabricaven teles «ordinarias y caseras» (2); la producció es trobava molt dispersa i organitzada a partir del treball dels components del grup familiar, car la majoria de teixidors inserits dins les matrícules industrials tenien un sol teler (3). A més, Inca disposava de certa producció de cànnyom (4) i, a la vegada, els responsables del poder

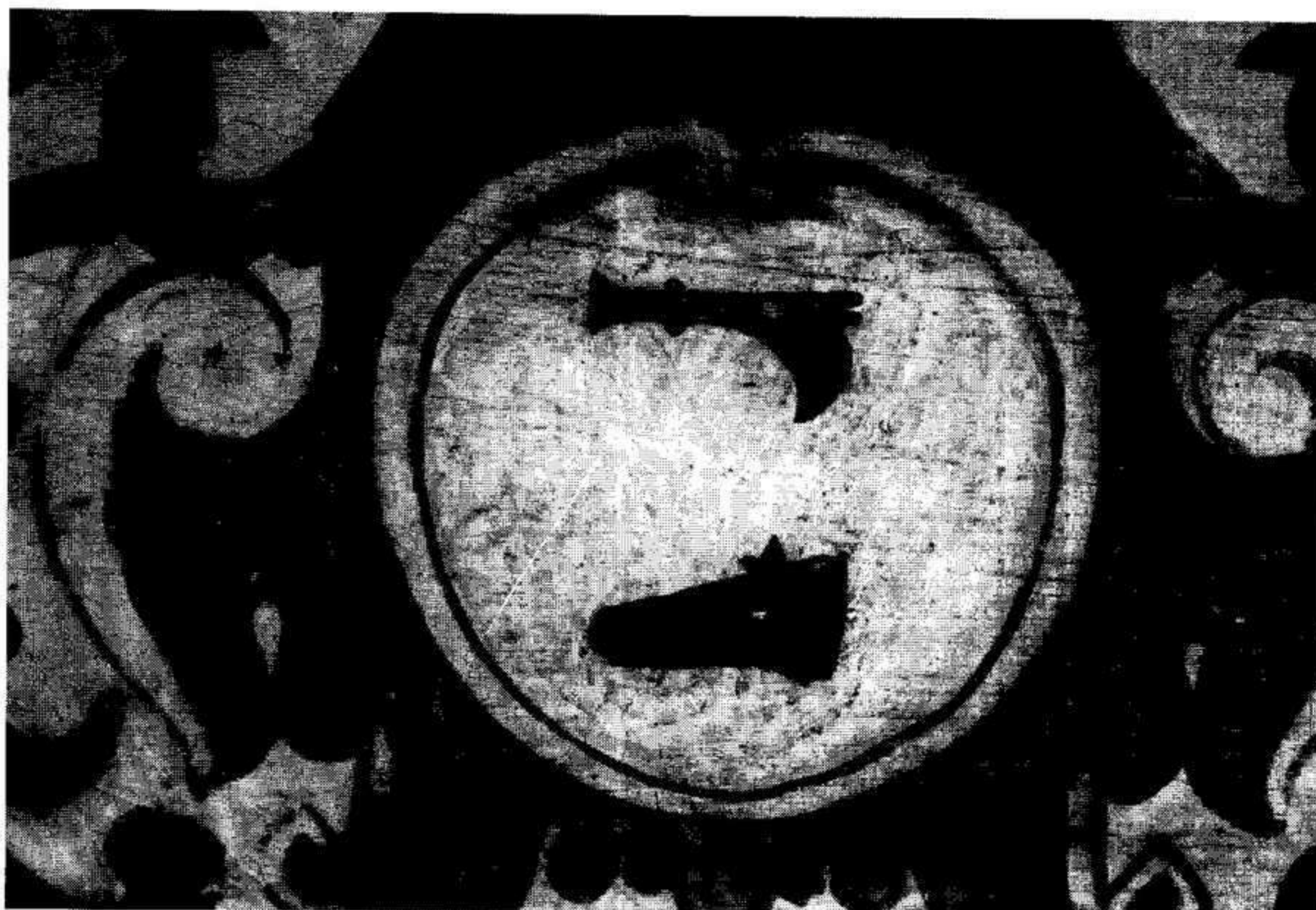
(1) Per saber el vertader pes que tenia la manufactura del cànnyom dins el sector tèxtil, les dades més fiables que podem obtenir apareixen en les matrícules industrials a partir de 1854. Des d'aquesta data fins a la dècada dels 90, el percentatge de teixidors de cànnyom és sempre superior als de cotó, però el percentatge de telers de cànnyom comença a ser inferior al de telers de cotó a partir de finals de la dècada dels 70.

(2) AHMI. Tributació. Matrícula industrial 1861. Lligall 756 Prov.

(3) La relació entre telers i teixidors, resultat de dividir el nombre de telers de cànnyom entre el nombre de teixidors de cànnyom, estarà, des de 1854 fins a 1902 en què desapareix la manufactura del cànnyom, entre 1 i 1,16.

(4) Segons Barceló (1958) Inca produïa, cap al 1784, 10 Qm de cànnyom.

Escut dels sabaters d'Inca en el retaule de Sant Pere a la parròquia de Santa Maria d'Inca.

local, a causa del gran nombre de teixidors, disposaven nombroses ordres relatives a la manipulació del cànyom (5) i a la seva distribució i venda dins els mercats públics (*Pes del Cànyom*), ja que l'Ajuntament intentava controlar la seva venda amb la creació d'uns punts de distribució mitjançant els quals l'Administració local cobrava uns drets (6). Vora els teixidors de cànyom, apareixen un altre grup d'artesans molt relacionats amb ells, els pentinadors, que es dedicaven a fer passar el cànyom pel puat per desembullar-lo i netejar-lo de la borra i les impureses. L'evolució del nombre de teixidors de cànyom

(5) «El señor alcalde propuso construir junto al pozo de Valella, un lavadero para batir el hilo los tejedores» AHMI. Actes de 1869, sessió 24 abril. Lligall 72 Prov.

(6) *Plá de condicions baix las cuals se arrenda el pes del cañom i lli per termini de un año (any 1850).*

- *Tot el cañom y lli que se introduesca en esta Vila per vendrer los dijous y firas se apostará al trast o puesto que per plaza de dits generos te destinat el Ajuntament baix la pena de vint sous.*

- *El conductor de este arbitri pora cobrar tres dinés per cada arrova de cañom y lli que pesarà... a mes de los drets indicats cobrerà del dueño del cañom y lli que se dugue en dit puesto cuatro dinés per cada feix per raho del trast...*

AHMI. Abastaments i mercats. Lligall 846 Prov.

Façana i torre de l'església de Santa Maria d'Inca.

s'observa clarament en les matrícules industrials que, malgrat no tinguin una fiabilitat absoluta, ens mostren, en molts casos, les tendències i evolucions generals. Així, veiem com entre 1854 i 1868 el nombre de teixidors és sempre superior a 100, però a partir del 1868 s'inicia un descens molt ràpid, passant de 85 teixidors el 1871 a només 40 el 1876. Els teixidors de cànnyom no desapareixen fins al 1902, quan a Inca ja fa més d'una dècada que hi ha telers mecanitzats.

La decadència dels teixidors de cànnyom és, com hem dit, un fet a la dècada dels 80. El descens de la manufactura del cànnyom donarà pas al creixement de la del cotó, que cap al 1888 iniciarà un procés de mecanització i, a la vegada, un procés de concentració en pocs industrials. Aquest procés de mecanització no es dona d'una forma ràpida, sinó ben al contrari; des de 1888 en què Vicenç Ensenyat (7) instal·la els primers telers moguts a vapor, fins a 1916 en què desapareixen els telers manuals de cotó, es dona un ampli període en el qual conviuen dos sistemes de producció que es podrien considerar excloents, però a Inca, i en general a Mallorca, aquesta coexistència de velles i noves formes de produir és un fet abundant i clarament constatat (MANERA, 1990).

L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL I LA PRODUCCIÓ A INCA

Com hem dit en la introducció, el subsector sabater, des de mitjan segle XIX, inicia un procés de creixement i canvi que convertirà Inca, ja ben entrat el segle XX, en una ciutat especialitzada en la fabricació de calçat de pell. Aquest procés es dona de forma molt semblant a altres pobles i ciutats de l'illa com Lluçmajor, Alaró, Lloseta, i com podreu veure, a l'illa de Menorca als pobles d'Alaior, Maó i Ciutadella. La pregunta que es comencen a fer els historiadors d'aquest procés és per què es dona aquesta especialització en determinats centres. Per exemple, a Lluçmajor, es considera com a factor molt destacable les dificultats cròniques de desocupació de la mà d'obra pagesa, de manera que el treball manufacturer del calçat esdevé una activitat complementària a les tasques agrícoles (VIDAL, 1992).

El creixement del sector sabater no es produeix de forma regular en el temps i per igual entre tots els integrants del sector (quadre 1). Així, tenim

---

(7) Vicenç Ensenyat era natural de Sóller i tenim referències que el 1884 exercia com a comerciant a França, mentre que la seva dona i els seus fills vivien a Inca, al carrer de na Muntanera. Ésser de Sóller el posaria amb contacte amb les innovacions que es duïen a terme en aquell poble quant a la mecanització del sector tèxtil, i haver mantingut contactes comercials amb França li hauria proporcionat cert capital que invertiria en la compra i instal·lació d'uns telers mecànics de cotó.

QUADRE 1.
RELACIÓ ENTRE PATRONS I OBRERS A INCA (1868-1920)

Anys	A	B	C	D	F
1868	67	38	29	1,31	14,92
1885	149	126	23	5,48	18,12
1904	204	190	14	13,57	11,76
1920	511	484	27	17,93	33,60

Font: Elaboració de M. Pieras segons els padrons de població i les matrícules industrials d'Inca (1).

(1) A: SABATERS TOTAL

B: SABATERS «OBRERS»

C: SABATERS «PATRONS»

D: ÍNDEX DE RELACIÓ DE «PATRONS» I «OBRERS» ($D=B/C$)

F: PERCENTATGE DE SABATERS MENORS DE 20 ANYS

com entre 1868 i 1885 es dona un considerable augment del nombre total de sabaters, car el seu nombre es duplica. En canvi, entre 1885 i 1904 el creixement, encara que continua, és menor, ja que només es creix un 36%. Finalment, entre 1904 i 1920 tenim un creixement espectacular, i el nombre de sabaters augmenta en un 150%. Al mateix temps, hi ha diferències entre sabaters patrons i sabaters obrers (quadre 1), per la qual cosa es pot veure com el nombre de patrons no augmenta entre 1868 i 1920 i, contràriament, els obrers obtenen creixements força destacables. A més a més, hem pogut comprovar que el creixement del nombre de sabaters es dona de forma més important i constant (8) dins el grup de població de menors de 20 anys (quadre 1), en el qual es passa del 14,92% de sabaters menors de 20 anys l'any 1868 al 33,65% el 1920. Aquesta dada ens podria mostrar que el procés d'industrialització demanda una mà d'obra diferent a la que s'estava utilitzant fins llavors, possiblement, perquè les ofertes de treball són tan fortes que només poden ser absorbides per aquests grups de població jove, o bé perquè aquesta mà d'obra té uns costos salarials més baixos. Els canvis dins el sector sabater no s'ob-

(8) Aquest creixement només s'interromp els primers anys del s. XX, en què els sabaters menors de 20 anys tan sols representen un 11,76%, sobre el total, segurament, per culpa de la crisi que travessava la sabata inquera i mallorquina en general després de la pèrdua dels mercats colonials.

Eixample d'Inca. Zona industrial.

serven únicament quant al nombre de sabaters, sinó també pel que fa al sistema de producció. Primerament es veu com des de 1868 a 1920 l'augment dels obrers i el manteniment del nombre de patrons indica, de forma clara, un creixement de l'índex de relació entre obrers i patrons, és a dir, des de 1868 el nombre d'obers que treballen per a un patró creix de forma considerable (quadre 1).

La producció sabatera, cap a 1868, es trobaria dins un *sistema gremial* on l'índex de relació d'obers per patró és, tan sols, d'1,31, on la producció està molt limitada i respon a les exigències d'un mercat intern que demanda una sabata de qualitat, on les relacions dins el taller segueixen el model *mestre-fadrí-mosso* (9), i on el sabater comença i acaba tota la fabricació de la sabata. Però, a partir de la dècada dels 70 i 80 del s. XIX, s'iniciarà un procés de concentració i creixement del nombre de sabaters per taller, observable amb les dades numèriques que aportam, i que Barceló (1958) ja havia avançat en afirmar, segurament a partir de tradicions orals, que Antoni Fluxà, el 1870, havia reunit als millors sabaters en un gran taller. Aquest procés de concentració, que s'inicia al darrer quart del s. XIX, no desemboca d'una manera rà-

---

(9) Inca tenia un gremi de sabaters amb unes ordinacions pròpies i independents del de Ciutat des del 1458 (QUETGLAS, 1939).

Molins d'Inca.

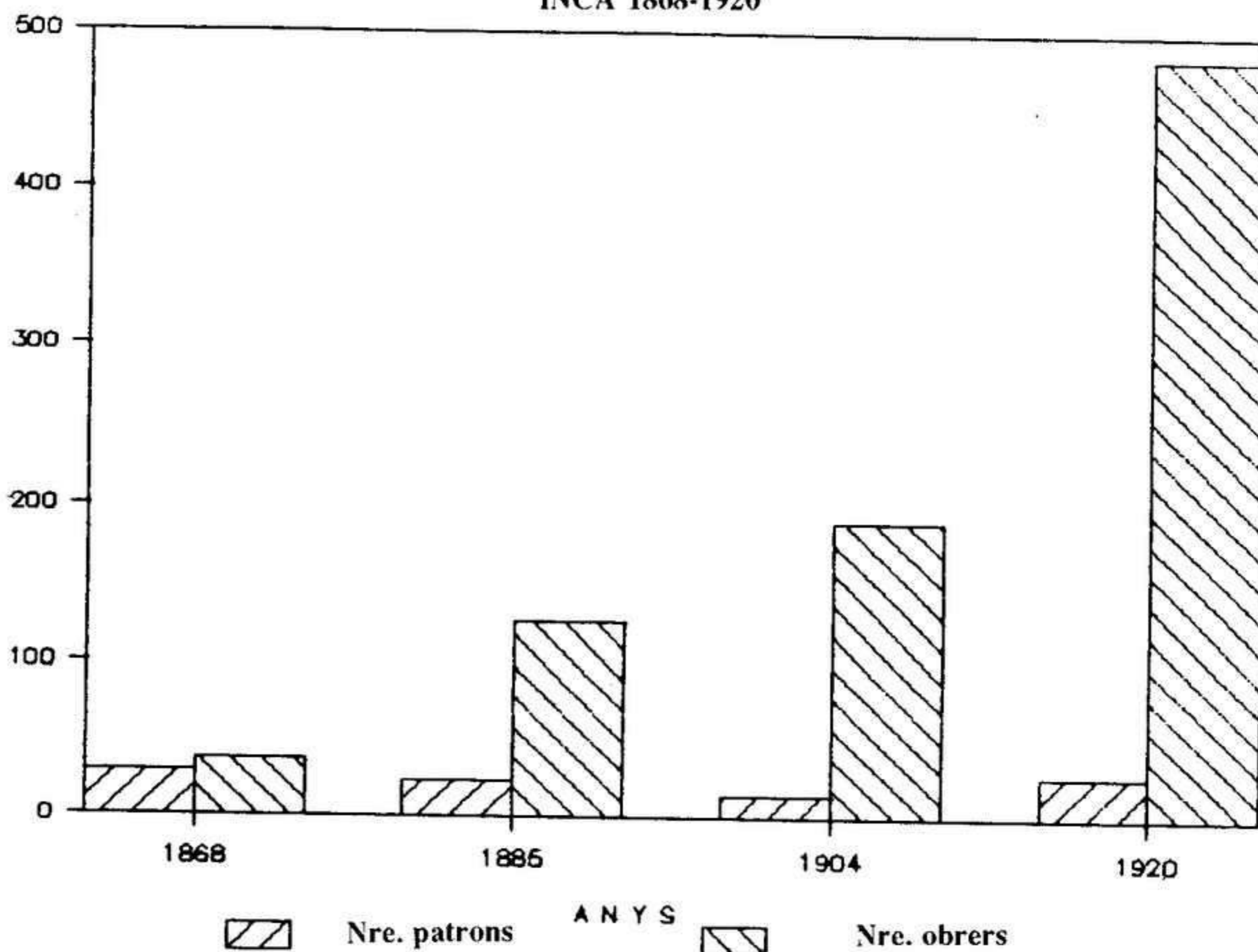
pida en la creació de grans fàbriques com a únic sistema per produir sabates, tot imitant la concentració de telers de cotó que fa Vicenç Ensenyat. El que passa és que la concentració en grans fàbriques, que suposa per a Inca una mecanització més o manco important des de 1915-18 i l'especialització dels sabaters en unes feines determinades, es va combinar amb el sistema de treball domiciliari (10) i no va poder desplaçar de forma absoluta el vell sistema de mitjan segle XIX, que sobreviu fins ben entrat el segle XX com es pot veure en el següent text de l'any 1915:

«SOBRE SABATERIA.- Algunes fàbriques de calçat d'Inca tenen l'empresa de fer polseguins per l'exèrcit francès, que paguen an est obrers a 10 reials es pereí, poguent guanyar, aquests, un bon jornalet. Com hi ha molta demanda i qui'n vol fer no n'hi manca, els fadrins de casi totes les botigues de par-ròquia han entimat en es seus mestres que volen fer polseguins, els mestres que molts d'ells tenen parroquia de vint i trenta anys, a pobles determinats de Mallorca, se veven obligats abandonar la seva clientela per no dispondre de treballadors que vulguen fer calçat fi. D'axó resultarà dos mals: un pel públic mallorquí i s'altra pel mateix treballador. En primera, el calçat ha de pujar per

(10) «El día 13, lunes, no se presentaron los obreros al taller ni recogieron el *aparaíat* los que trabajan en sus casas: la huelga estaba declarada». *Ca Nostra. Inca Obrera. Boletín de cuestiones sociales*, núm. 323, 1914.

EVOLUCIÓ DEL NOMBRE DE SABATERS

INCA 1868-1920

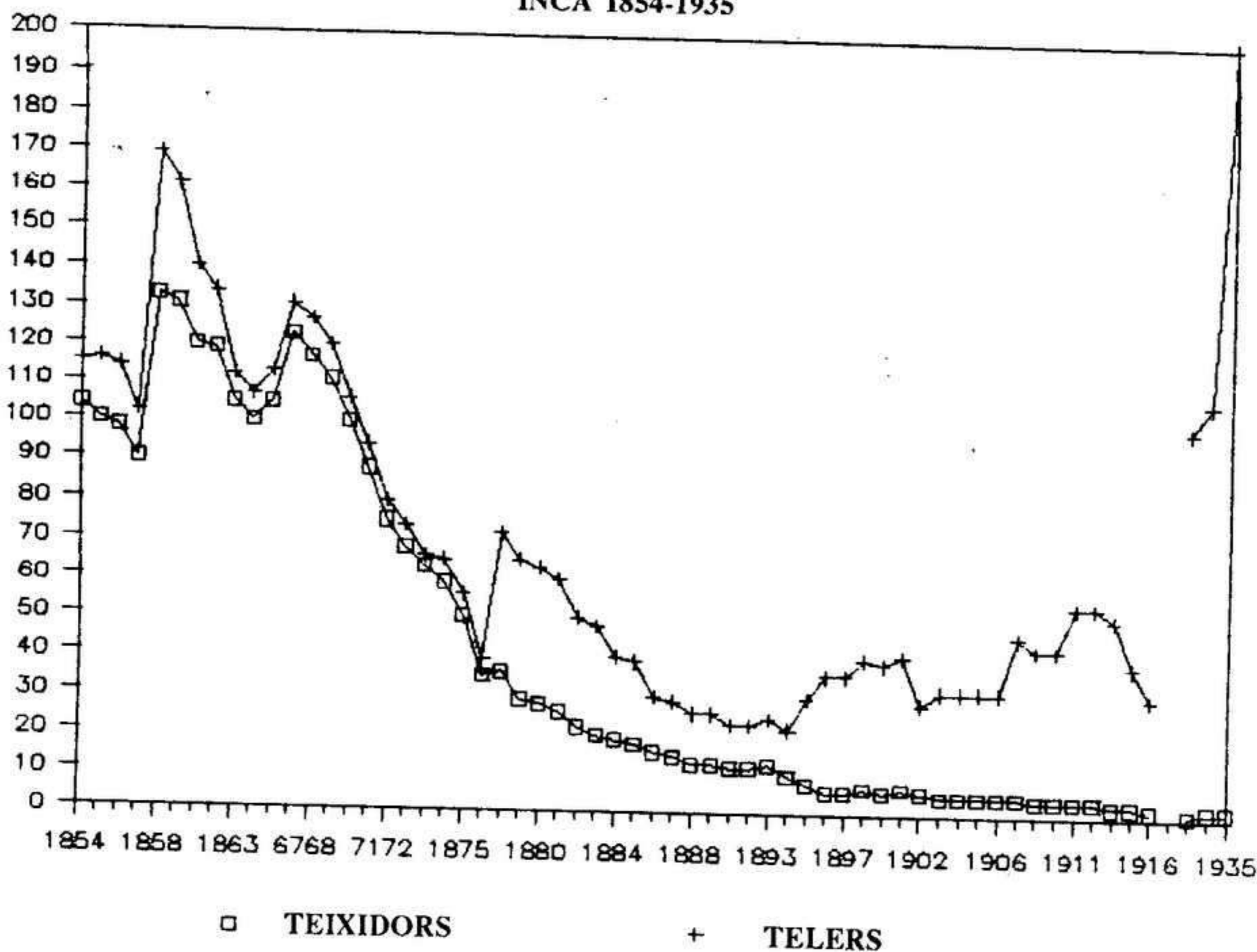
forsa,... En segona, quan s'acabarà la demanda de polseguins, que faran aquests treballadors? els amos qui hauran perduda la parroquia no tendran feina per ells, venguent a complicar la crisi venidera. Es fet que tres fabricants importants d'Inca, dins breus temps ja hauran instalades maquinària de fer sabates». (11). La mecanització dels tallers on la mà d'obra es trobava concentrada, no es dugué a terme d'una manera ràpida car hi havia una sèrie de factors que no ho feien recomanable, la qual cosa va permetre la presència d'un molt important treball dispers a domicili que es mantindrà fins a l'actualitat. Aquest procés de concentració paulatina es pot comprovar als plànols de les fàbriques de sabates. Per exemple, hom pot observar com el 1910 el taller que construeix el patró Antoni Fluxà té unes dimensions d'uns 100 metres quadrats (12), i a més està construït just al costat de casa seva, mentre que després de 30 anys, el 1940, Matias Pujadas construeix una fàbrica d'uns 1.300 metres quadrats als afores de la ciutat, amb uns espais dedicats a ofici-

(11) *La Veu d'Inca*, 20 febrer 1915.

(12) OBRES PARTICULARS 1910. AHMI. Lligall Prov. sense numerar.

EVOLUCIÓ NOMBRE DE TEIXIDORS I TELERS

INCA 1854-1935

nes, magatzems i serveis (13), en un moment en què la gran majoria de fàbriques han mecanitzat part dels processos de producció i la mà d'obra està treballant, en gran mesura, dins les fàbriques.

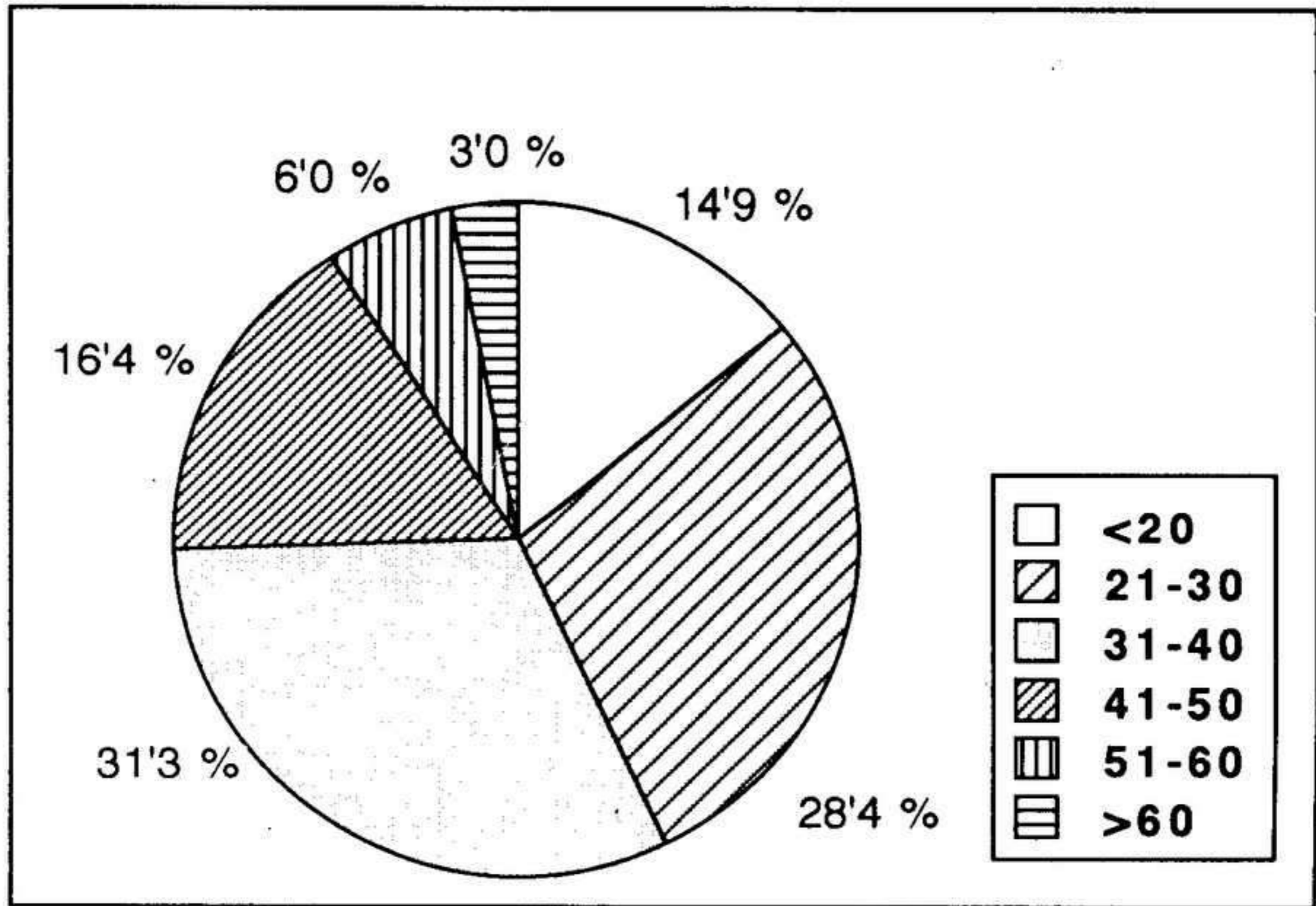
A tota aquesta superposició de diferents formes de produir sabates hem d'afegir, finalment, els tallers col·lectius. Aquests tallers estaven formats per un conjunt de sabaters-obrers (socis), que exposaven un capital i tenien una «direcció» en comú que organitzava els treballs, per la qual cosa s'eliminava tot intermediari entre l'obrer i el consumidor. D'aquest tipus de tallers, en tenim molt poca informació, però sabem que cap al 1914 la premsa inquera posava en dubte la seva funcionalitat: «... creemos que pueden ser viables y provechosos los talleres colectivos cuando se tenga una dirección inteligente, instruida, sacrificada y gratuita; y unos empleados y obreros que en último término reconozcan siempre la autoridad de esta dirección, aunque en la marcha ordinaria impulsan ellos mismos el taller» (14).

(13) OBRES PARTICULARS 1940. AHMI. Lligall Prov. sense numerar.

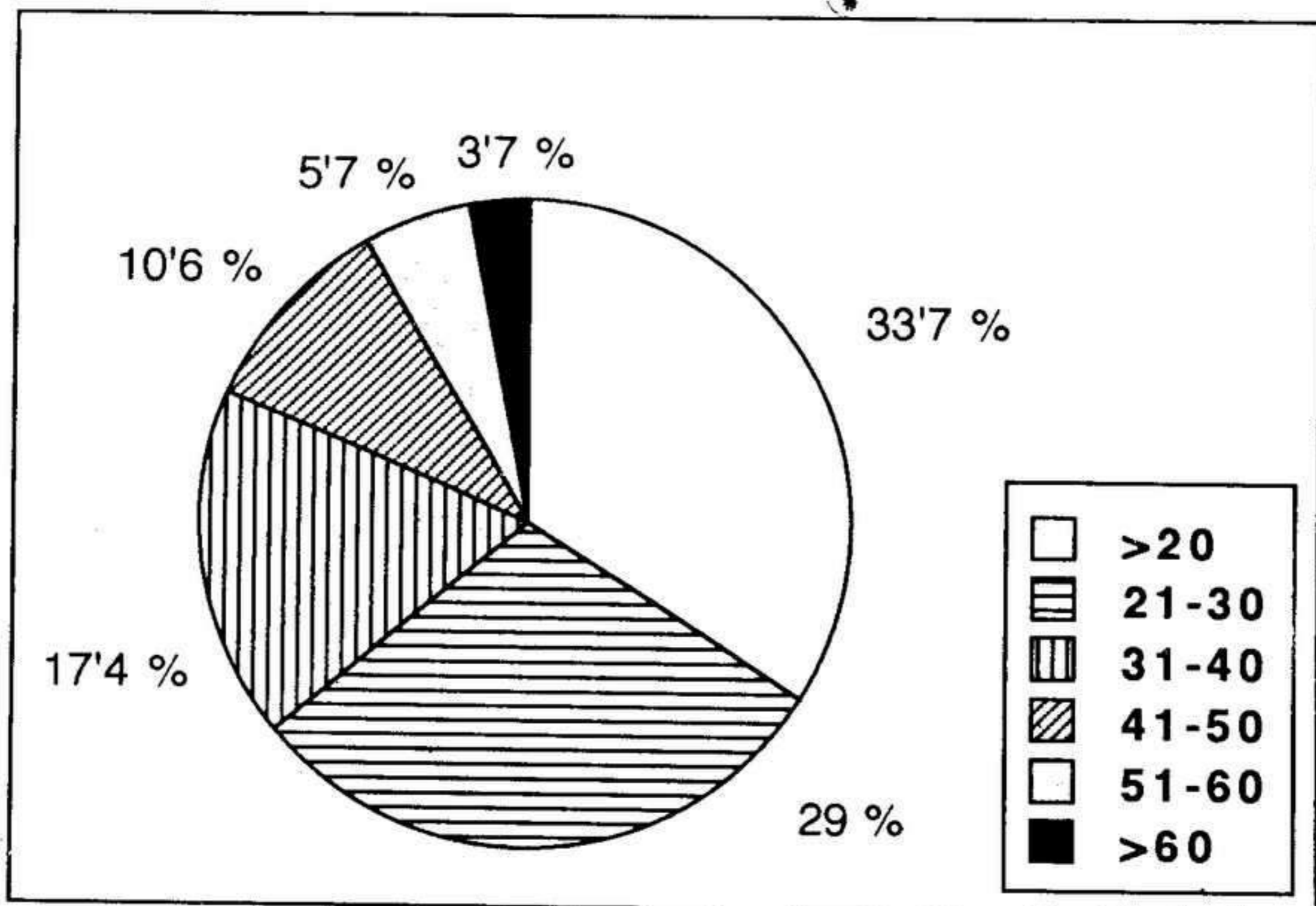
(14) *Ca Nostra. Inca Obrera. Boletín de cuestiones sociales*, 10 octubre 1914.

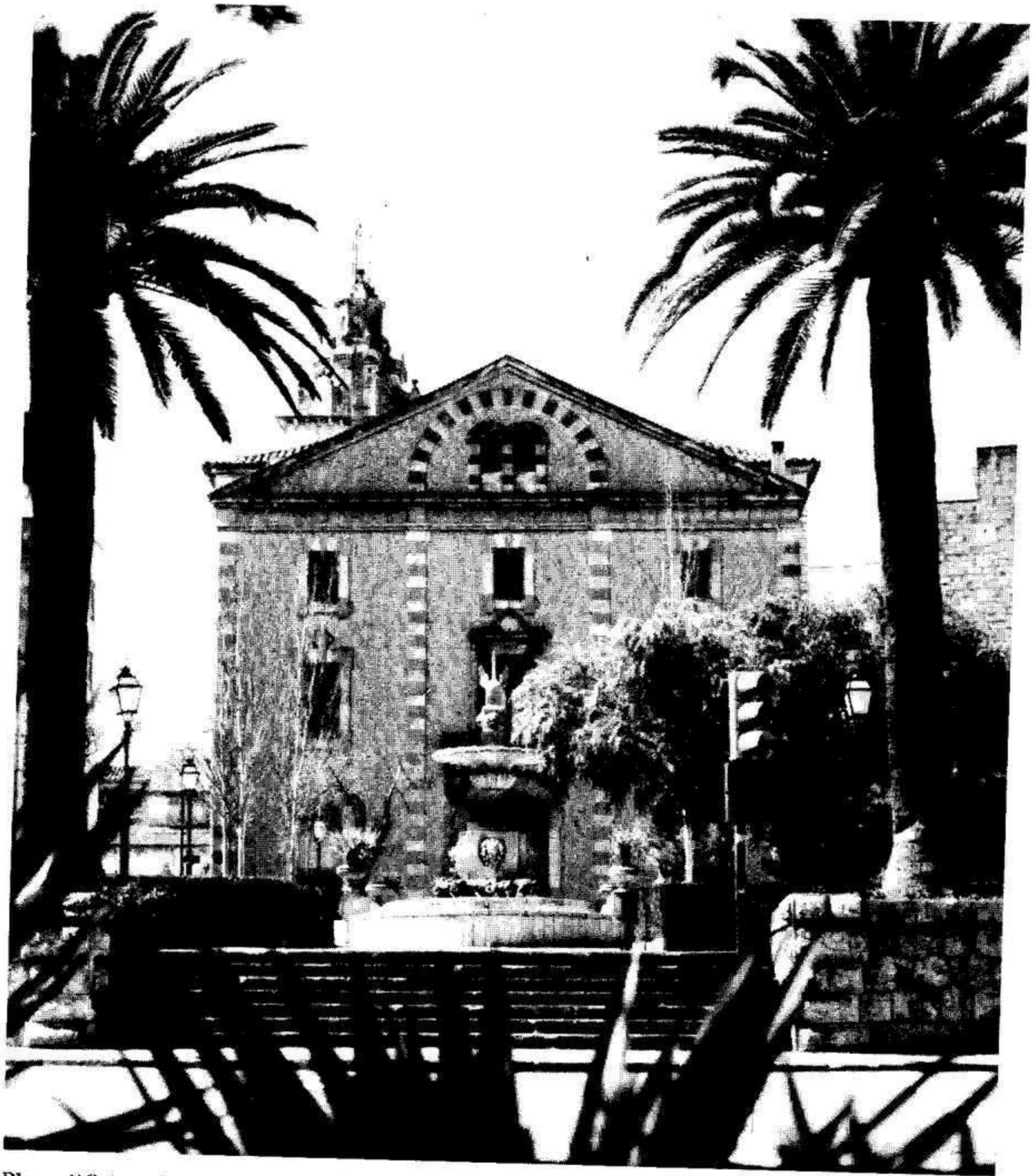

SABATERS PER GRUPS D'EDAT INCA 1868

SABATERS PER GRUPS D'EDAT INCA 1920

Plaça d'Orient. Inca.

REPERCUSSIONS DEL CREIXEMENT DE L'ACTIVITAT MANUFACTURERA

Una de les repercussions més destacables d'aquest procés d'industrialització és l'aparició d'una classe obrera nombrosa i, per tant, d'unes manifestacions pròpies. Ja a principis de segle es pot sentir, en paraules d'un prevere inquer, la presència de reivindicacions i propostes obreres: «... dins Inca ja s'es co-

mensada per alguns oficis la lluyta entre el treball i el capital; nos trobam ja en el principi de les ferestes conseqüències del Socialisme (Encara no fa un any que tots els fusters se declararen en folga; s'hi volien declara més tart els sabaters d'algunes botigues, y existeix una societat pels treballadors d'aquest ofici regida per un reglament sense mica d'esperit cristiá y amb un sabor ver-taderament socialista)... els nostros obrers, seguidament vos atropellaran (dirigint-se als patrons), robantvos la pau al cor y destruint les vostres propietats més lligitimament adquirides» (15). L'existència d'una classe obrera nombrosa i amb iniciativa es veu reflectida en la creació, des del darrer quart del s. XIX, de diverses associacions i grups de caràcter molt divers: societats de caire lúdic com La Juventud, La Maravilla, Unión Inquense, El Centro, La Verdad, La Baleárica, La Penya, Filarmónica Inquense; altres grups formats per obrers que no arribaren a conformar-se amb reglaments ni amb infraestructures completes (16); i societats de caire mutualista i d'assistència mèdica com La Constancia, Círculo de Beneficiencia de Inca, Unión Obrera de Inca. A principis del s. XX, les associacions es multiplicaran de forma considerable: apareix un club velocipedista, un triquet de bolla, una hípica, la plaça de toros, equips de futbol, el Círculo de Obreros Católicos, el Sindicato Obrero la Paz, El Desarrollo del Arte, La Justicia... (17). El Círculo de Obreros Católicos d'Inca fou fundat el 1900 i responia, com tots els *cercles*, a una funció de recristianització i com a lloc de trobada entre els patrons i els obrers. Les principals funcions del cercle d'Inca eren l'econòmica, car comptava amb socors mutuels, de malaltia i amb una Caixa Rural, i l'educativa (FULLANA, 1991). El sindicat obrer La Paz es fundà el 1914, però ja amb un caire únicament obrer, sobretot nodrit amb treballadors del sector sabater i pròxim als sectors catòlics. En canvi, El Desarrollo del Arte i La Justicia tenien un marcat caire socialista. Per una part, El Desarrollo del Arte defensava els interessos dels treballadors del sector de la fusta; entre els seus objectius estatutaris, es trobava el de «ingressar en la Unión General de Trabajadores (18). Dins el sector sabater, la societat que tingué més rellevància fou La Justicia, els di-

(15) *Heraldo de Inca*. 7 diciembre 1901.

(16) Aquest és el cas de la Banda de Música d'en Rotger, que estava formada per «pobres artesanos que viven de su trabajo, sin auxilio ni subvenciones de ninguna clase» i «unos cuantos honrados artesanos cuyo mayor delito consiste en dedicar sus ratos de ocio al estudio de la música» (*Revista de Inca*, 26 juny 1886).

(17) De totes aquestes associacions tenim, sols, un lleu coneixement. Seria necessari conèixer-les amb més profunditat. Hi ha petits estudis sobre temes inquers: Pieras S. (1986) i Pieras M. (1992).

(18) *Reglamento de la Sociedad El Desarrollo del Arte, Sucursal en Inca*. Tipografía de Sastre y Pieras. 1900.

rectius de la qual «eran los principales directores de todos los movimientos sindicales desde hace unos veinte años»; ideològicament, la majoria dels seus components eren de tendència anarquista, per la qual cosa el seu local fou clausurat per ordre del governador civil el setembre de 1925 (19). Una altra societat formada per sabaters i que tenia una clara ideologia socialista era la Unión de Cortadores de Calzado, que fou durament represaliada durant la Guerra Civil (20). Finalment, quant a les vagues i a les activitats que aquestes associacions dugueren a terme, la llista podria ser interminable, però són suficients aquestes paraules d'un directiu del cercle, Miquel Durán, aparegudes a la premsa inquera, per descriure la situació que es vivia a Inca a principis del s. XX: «... an el Teatre se fa un miti (...) el tema es llamatiu i fa acudí molt de concurs (...) els oradors, venguts de ciutat i altres d'Inca, fan l'apologia del bolschivikisme rus, i ataquen la religió, l'exèrcit i els senyors, i exciten en el saqueig, dient que la propietat es un robo i altres coses farestes ferm...» (21) i un mes més tard va afegir: «... la inmensa onada del bolxeviquisme que ha invadit totes les nacions, ha fet més maig en els centres fabril de les grans industries (...) Però a Inca, població relativament petita i eminentment cristiana, ha causat horrorosa impresió que les doctrines del socialisme hagin feta tan fonda acció entre nostros honrats obrers, i que en aquest sentit ens puguin comparar en les gran urbs...» (22). Per tant, queda demostrat que, malgrat no es creïn uns grans centres fabrils on els obrers treballin concentrats, en una ciutat on perviuen i apareixen formes de produir diferents a les típicament establertes, pot sorgir un moviment obrer considerable i amb uns trets clarament observables (23).

SITUACIÓ SÒCIO-ECONÒMICA D'ALAIOR A FINALS DEL SEGLE XIX

Fent una breu ullada de la situació per sectors, veim com va evolucionant durant tot el segle XIX. Així, per exemple, es passarà en el sector primari de representar un 69,63% el 1787, a un 74,84% l'any 1818, mentre que el sector secundari, durant aquest mateix període, disminuirà mínimament (passant

(19) *Actes i notificacions sobre la clausura de «La Justicia», 1925.* AHMI. Lligall Prov. 1300-1301.

(20) *Relació de partits i directius detinguts, octubre 1936.* AHMI, Lligall Prov. 1300-1301.

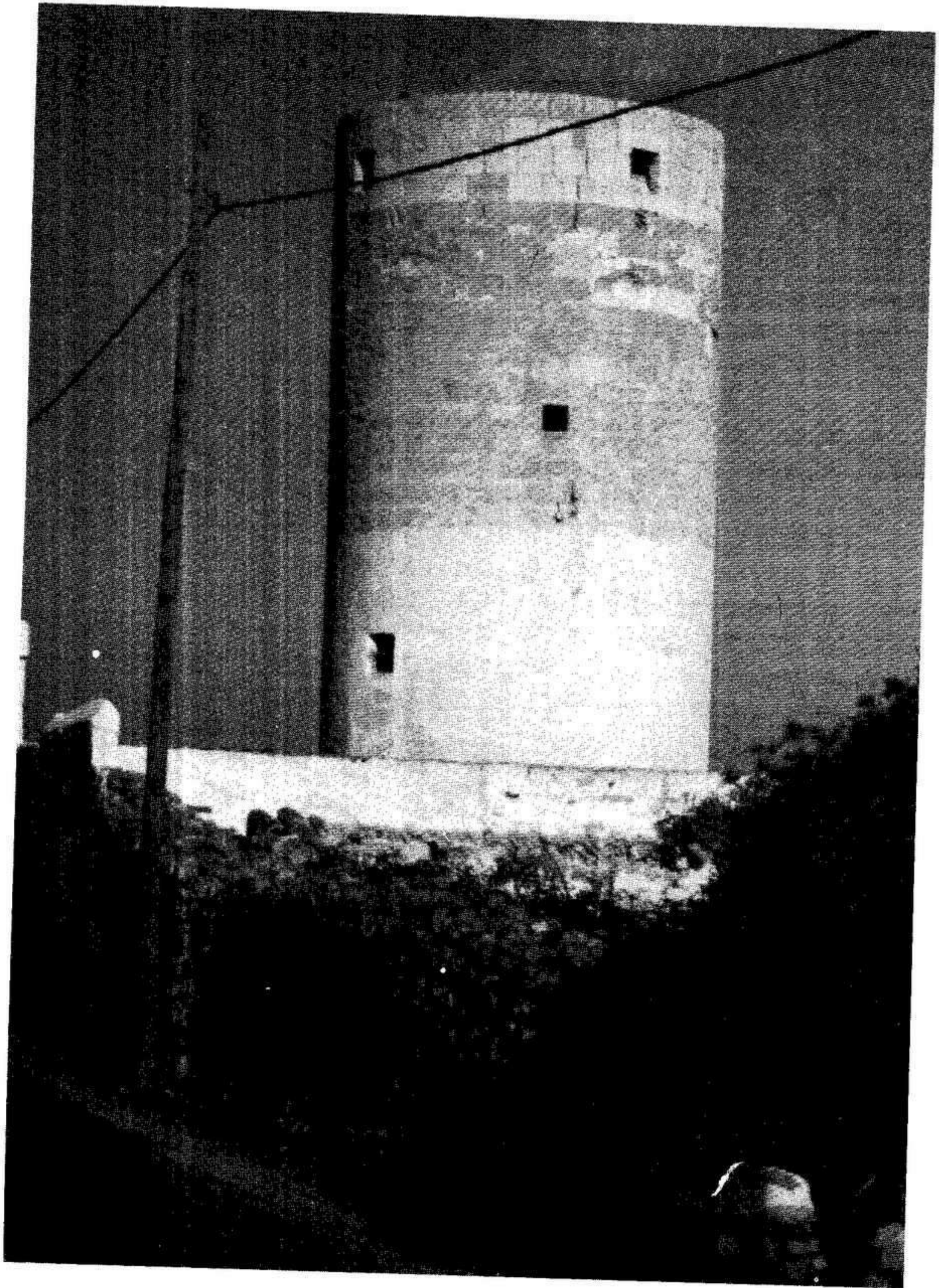
(21) *Ca Nostra.* Març 1919.

(22) *Ca Nostra.* Abril 1919.

(23) En aquest aspecte quedarien confirmades les propostes realitzades per R. Molinas (1991).

d'un 17,06% el 1787 a un 16,29% el 1818). De totes maneres, serà el sector terciari el que notarà una major davallada, passant del 13,31% el 1787 a un 8,87% el 1818. Però si aquestes dades ens confirmen la consolidació del primari i un sosteniment del secundari, no tenim referències sobre l'evolució dels distints sectors fins al 1874. El nostre interès raurà, doncs, a veure l'evolució dels sectors en els tres padrons d'habitants treballats (1874, 1907 i 1940). Creim que és interessant el repàs que fem sobre la manufactura, perquè serà en aquests moments quan es produirà un bot quantitatiu. Així, veim com si el sector primari descendeix mínimament entre 1874 i 1907 (es passarà d'una ocupació activa d'un 50,85% a un 47,47%), en canvi el sector secundari, en el mateix període, augmenta d'un 32,27% a un 41,66%. I si el primari descendeix lleument, serà el terciari el que ens mostrarà la major davallada, passant d'un 16,88% a un 10,87%. Però la cosa no acaba aquí. Aquest lleu augment del secundari dins el món laboral alaiorenc no és una cortina de fum, ans ben al contrari. Així, arribant l'any 1940 (ja han passat 30 anys), els percentatges ens donen la resposta: mentre el primari representa un 40,47%, el secundari (per primera vegada, des de l'existència de la societat alaiorenc, supera el primari) representarà un 47,73%, i el terciari se situa en un 11,8%. Així, el primer salt quantitatiu es donà a finals del s. XIX per unes causes concretes. Per una banda, l'obertura del mercat cubà va crear una demanda de calçat, mentre que, per l'altra, ens trobam que a Menorca neix una fabricació que durant les dues primeres dècades del s. XX donaria unes sucoses entrades: la fabricació de les bosses de plata. Alaior no quedà al marge d'aquests avanços, com ja veurem més endavant.

Si els percentatges ens ajuden a veure d'una manera globalitzadora l'avanç o el retrocés d'una activitat, farem una breu ullada de les distintes ocupacions per destriar quines activitats es donen a finals del s. XIX, quines seran les impulsores d'aquest augment quantitatiu del secundari i quines minvaran. Començarem aquest repàs pels gerrers. Si bé en temps d'en primer treballaven i vivien en el mateix habitatge, dins el poble, serà durant la segona meitat del s. XIX, quan traslladaran els seus tallers als afores, com ens comenta l'arxiduc Lluís Salvador (1980, pàg. 520): «Cerca de Alaior hay dos alfarerías. En la más antigua, sita antes en el pueblo y trasladada luego a las afueras, cerca del cementerio, por el humo que producía...»; els gerrers fabricaven ribells, tines, teules i rajoles. A més, en una d'elles es feien tot tipus d'objectes casolans. A principis de segle, trobarem treballant en aquesta ocupació cinc gerrers i un mosso. Aquest sector de fabricació té la seva importància, ja que serà d'aquí d'on sorgirà el capital i la idea que donarà pas al naixement de l'actual fabricació de materials de construcció, de gran importància econòmica per a la població.

Molí de vent situat en el cós d'Alaior.

L'electricitat no arribarà al poble fins al 1908, de la mà d'Antonio Mayol Carbonell. Fins a aquells moments, els nostres avantpassats anaven passant amb les espelmes, encara que a la segona meitat del s. XIX ja s'usarà, per fer llum, el gas d'acetilè o bé els llums de petroli.

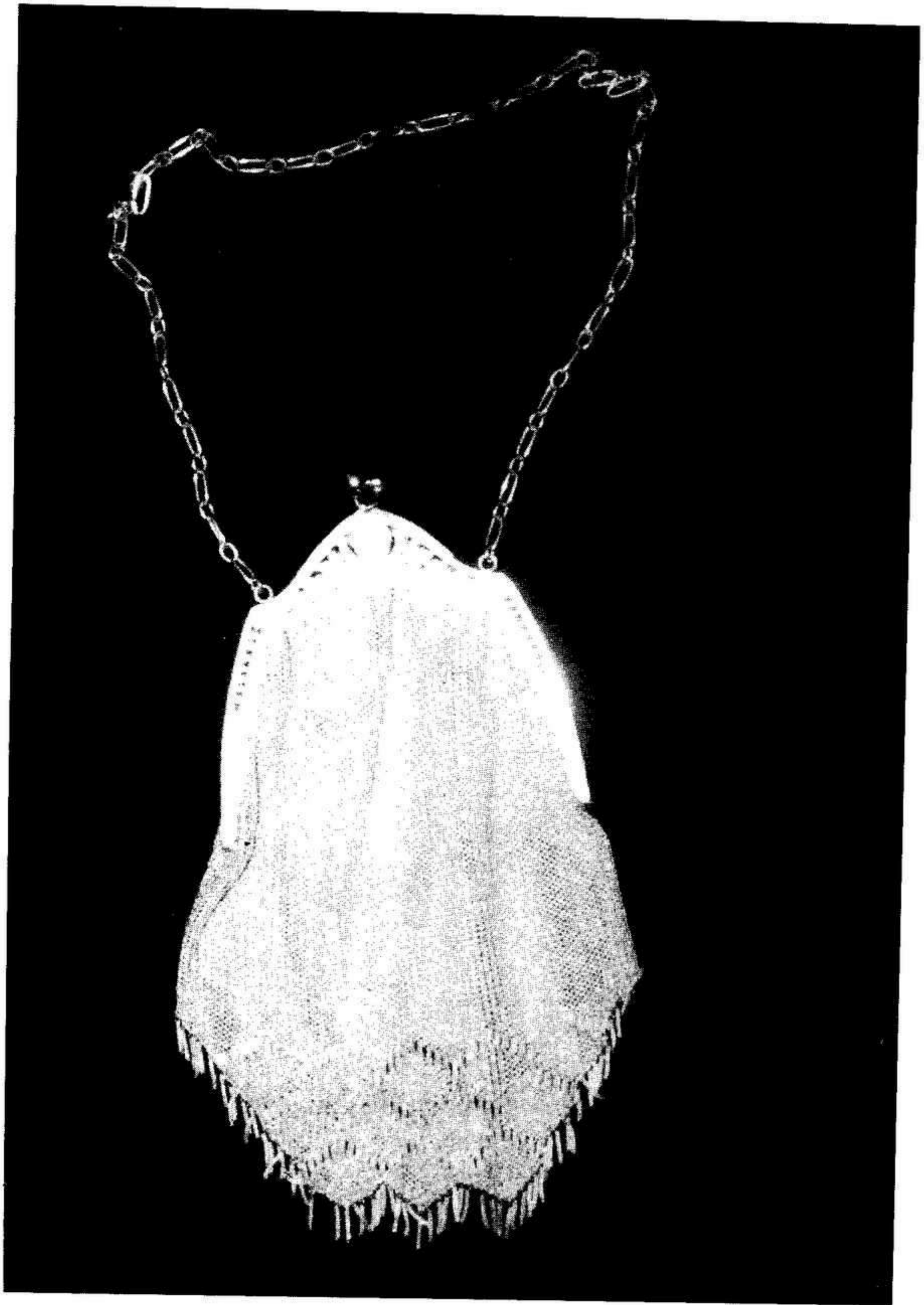
Un altre col·lectiu són els teixidors, tot i que amb el pas del temps va ser un grup que va anar minvant. D'aquesta manera, el 1786 n'hi havia 76, a Alaior; però el 1818 ja tan sols en trobam 53. Sembla que era una ocupació que anava perdent força amb el pas dels anys. Així, quan arribam a l'any 1874, tan sols en quedaven 16, i 6 el 1907, (encara que cap d'aquests apareixien en la matrícula industrial, sinó en el padró d'habitants). En aquest cas, tal vegada s'hauria de veure quina influència va tenir la «Industrial Fabril Mahonesa», una autèntica fàbrica de teixits que funcionà durant tota la segona meitat del s. XIX. Dóna la sensació que l'entrada en funcionament d'una fàbrica mecanitzada de teixits, com va ser aquella, va fer baixar la producció artesanal del moment. Així, amb aquestes dades, es pot veure com aquest treball va minvant fins que desapareix, entre finals del s. XIX i principis del XX.

La fabricació d'aiguardent serà una altra producció destacable. En la segona meitat del s. XIX, trobam la família Caules que en produeix; i ja no serà fins al darrer quart de segle, que se'n comptabilitzin d'altres. Tots aquests productors tenen en comú que elaboren el producte a ca seva. La producció sembla que no devia ser molt important, tenint en compte la capacitat dels alambins, i no serà fins a principis del s. XX que es fabricaran les primeres begudes gasoses.

Un altre subsector, avui en dia de gran importància però del qual, a finals del XIX, no tenim cap notícia, és el de la curació i la venda del formatge. Haurem d'esperar a la primera dècada del s. XX per trobar-ne les primeres referències.

Els molins de vent, importants per moldre el blat i altres cereals, els trobarem treballant fins a principis del s. XX. D'aquesta manera, fins al 1908 en trobarem set en funcionament a Alaior. Després, la cosa aniria de minvant i, amb el pas del temps, serien substituïts pels molins de vapor (el primer ja havia començat a funcionar el 1895). Finalment, ambdós tipus de molins serien substituïts per les farineres, allà pels anys trenta. Així ens adonam de la constant mecanització d'aquesta ocupació en poc més de trenta anys, passant dels molins de vent als de vapor, llavors a les farineres i, després, a la importació de farina mòlta (BINIMELIS, 1989).

Una ocupació que no tenim enregistrada, si no és ben a principis del s. XX, és la producció de bosses de plata. Aquesta, serà una ocupació que donarà

Un tipus de bossa de plata fabricat a Alaior.

treball a un gran nombre de persones, sobretot dins el grup femení (mà d'obra barata per al muntatge de la malla), però no duraria molt, ja que desaparegué entre els anys 1919 i 1923; tot i que d'aquí naixeria l'actual bijuteria, a principis dels anys 20.

Unes altres manufactures no tan significatives, però d'interès per la seva singularitat, són: la fabricació de gorres, de Joan Moll Cànovas; la fabricació de pólvora que es donà entre els anys 1870 i 1875; o bé la fabricació de sabó. Ja més endavant, ens trobam amb la fabricació de conserves i fruita, la fabricació de pastes i sopes, i els fabricants de xocolata i lleixiu.

No volem acabar de fer aquest breu repàs sense fer una referència sobre el capital i la seva importància per al desenrotllament de la manufactura. A finals del s. XIX, no hi havia cap banc a Alaior; però el que sí hi havia eren els anomenats homes benestants, que eren persones que es dedicaven a deixar diners a un rèdit determinat. El temps aniria passant i hauríem d'esperar fins al 1902 per veure fundar el Banco de Alaior (en forma de societat anònima). Però aquella experiència no va tenir una vida llarga, ja que el 1911 es va dissoldre. Amb aquests precedents, veim que si algú estava interessat a obtenir diners tenia poques sortides: o bé anava a demanar-los als homes benestants, o bé s'havia de dirigir als bancs de Maó i Ciutadella (Banco de Mahón i Banco de Crédito Mercantil, ambdós de Maó; o Banco de Ciudadela). No serà fins al 1909 quan s'instal·larà una sucursal del Banco de Ferrerías a Alaior, el qual, passant els anys, esdevindria un dels principals bancs de la població. Després de la Guerra Civil, aquest va ser comprat pel Banco Comercial de Menorca i, finalment, pel Banesto.

Intencionadament, deixam el subsector sabater en darrer lloc, ja que consideram que és el principal grup que trobarem dins el grup manufacturer. El 1782 hi havia 37 mestres i 18 mossos, però aquestes xifres es reduïrien un poc, i el 1818 es van comptabilitzar 44 sabaters. Si abans ja hem destacat l'augment del sector secundari en el període 1874-1907, ara estudiarem amb més deteniment aquestes dades. Veurem en el 1874, dins la producció manufacturera, quin percentatge representava el subsector del calçat i es farà el mateix per a l'any 1907. Així, el 1874, si el sector manufacturer representava un 32,27% del total de la població activa dins aquest grup, els sabaters i les feines complementàries (fabricants de sabates i assaonadors) representen un 83,5% del total; mentre que el 1907, la manufactura ocupava un 41,66% de la població activa i, sumant els sabaters, les fàbriques de caps de cartró, els fabricants de sabates i els assaonadors, veim com aquest subsector representava un 88%. L'any 1874 hi havia en el padró 138 sabaters, 3 fabricants de sabates i un assaonador, mentre que el 1907 hi trobam 2 fàbriques de sabates,

426 sabaters, 2 fàbriques de capsas de cartró i 4 assaonadors. Veim, doncs, com en aquest període de 33 anys hi hagué un augment quantitatiu del subsector del calçat, la qual cosa va significar que aquest subsector tingués un major pes específic dins la manufactura. Aquest predomini del subsector del calçat donarà peu, segons el nostre parer, a un monocultiu del calçat, el qual vindrà acompanyat de nous problemes socials. Sembla que es va donar el pas d'una societat primària a una altra, on els sectors primari i secundari estaran més equilibrats. Però aquest avenç serà més aparent que real, perquè davant les crisis consecutives provocades per la manca de la demanda, la solució seria anar a treballar al camp. Creim que no exageram gens quan afirmam que, des d'un punt de vista econòmic, estam sortint d'una de les darreres fases de l'antic règim, per entrar, de manera paulatina i lenta, dins la producció capitalista (tot i tenint present que ens trobam davant una manca de capital i se segueix treballant manualment). Per tots els aspectes assenyalats, no es pot rallar, almanco en el cas d'Alaior, d'una vertadera revolució industrial, sinó més tost de canvis conjunturals.

L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL I LA PRODUCCIÓ

Així com a Ciutadella primer, i a Maó després, trobarem alguna fàbrica de sabates que acollia els sabaters, a Alaior, en principi, no trobarem aquesta situació. Qui ens confirma aquest extrem és l'Arxiduc (1980, pàg. 537), que ens diu al respecte: «Hemos preferido hablar de fabricantes más que de propietarios de talleres, pues esta última calificación sólo sería aplicable, y aún limitadamente, en Ciudadela, ya que en Alayor y Mahón, la mayoría de los oficiales trabajan en sus propias casas, sea solos o en grupos de cuatro o cinco, amén del número de aprendices que estimen necesarios. Lo mismo hacen las mujeres, guiadas por lo común por una trabajadora conocedora del oficio». Quant a l'organització del treball, acudirem a un parell de cites redactades per persones coneixedores de la qüestió i que varen viure la situació del moment. Tornant a l'Arxiduc (1980, pàg. 536), destaca que: «Un sentido de independencia mal entendido hizo que cada artesano se llevara a casa, para acabar el producto, las pieles cortadas por el maestro». I si aquesta era la realitat que va viure aquell viatger a finals del s. XIX a Menorca, Arcadi Gomila (1982) ens comenta que aquest tipus de fer feina: «... donava gran independència als productors que podien escollir l'horari que més desitjaven i disposar de la jornada segons les necessitats i gustos. Allò feia que era una condició de treball molt liberal, que moltes vegades es gastaven bromes (no sempre

Forn per coure teules abandonat (devora el cementiri d'Alaior).

de bon gust), que es treballés i a la vegada s'organitzassin coros entre els grups que feien junts...». Introduïda la manera de treballar de la gent, ara ens intentarem apropar al mode de producció vigent. Temps enrere, per poder vendre sabates, s'havia de ser mestre, categoria a la qual s'arribava després de superar un examen, i a partir d'aquell moment ja es podia obrir una botiga. A finals del s. XIX i principis del XX, els sabaters, a més de treballar a ca seva, ho feien bàsicament a dos llocs:

a) En primer lloc destacam els anomenats *fabricons*. Si, com ja s'ha vist en les cites anteriors, els sabaters podien endur-se el treball a ca seva, en un moment determinat es donà que, aquells oficials que treballaven dins el soterrani o bé en una habitació de ca seva amb el seu mosso, per no fer la jornada avorrida, volien treballar en grup. D'aquesta manera, tres o quatre sabaters es posaven d'acord i llogaven una habitació o cambra en algun indret del poble. Aquell seria des d'aleshores el seu lloc habitual de treball. El que quatre sabaters treballassin en un fabricó no volia dir que fessin feina per a un mateix mestre, sinó que normalment solien treballar per a mestres distints. Fins i tot, hi havia casos en què alguns sabaters feien feina, simultàniament, per a dos mestres. Al poble d'Alaior n'hi havia pertot, de fabricons, i alguns eren coneguts per la xauxa que hi regnava. Així, dos dels fabricons més coneguts són

Cotxeria on s'hi va ubicar la primera fàbrica d'electricitat a Alaior (actual carrer Dr. Llansó).

el *des tercio* (situat al carrer de Sant Antoni) i el fabricó de *sa Punta* (localitzat a la carretera general). Com que els seus components eren sabaters joves, sempre estaven disposats a fer-ne alguna de bona.

b) El segon concepte que hem de veure és el de *fàbrica* respecte al qual s'han de fer dues matisacions. A un mestre li deien fàbrica, ja que era aquell el que s'encarregava de tallar la pell al seu taller, repartir els talls, anar a recollir la feina realitzada pels sabaters que treballaven per a ell, i ja en el seu taller (que normalment solia ser al seu propi habitatge, amb una o dues habitacions preparades), s'acabaven de retocar els parells que després s'encapsaven i s'embalaven. També feien lloc en un racó, perquè hi pogués treballar, al comptable. Si bé el concepte de fabricó no variarà durant anys (quant a la seva funció), sí que haurem de matisar el de fàbrica. Així, a mida que avançam en el període 1900-1936, ens adonam que, si bé seguiran les fàbriques tal com les hem descrites, conviuran amb un altre tipus de fàbriques. Aquestes segones, en essència, seran el mateix: el mestre s'encarregarà de tallar els parells, tindran una sala per embalar el treball i també hi treballarà el comptable. Però, ara, el mestre tindrà la majoria dels sabaters que treballen per a ell a la mateixa fàbrica o prop d'aquella, tot i que cada un d'ells seguirà fent a mà el seu parell sencer. Un dels exemples clars, a Alaior, va ser la fàbrica de

Miquel Juanico Palliser (o popularment coneguda com la fàbrica de *Cals Aliats*). Tot i aquest avenç, les juntadores seguiren treballant cadascuna a casa seva i el mestre continuà anant a les diverses cases a portar-los el treball. Apropant-nos al 1936, alguna fàbrica introduirà modificacions tècniques, però constatarem que la producció encara no està mecanitzada. Així, podem dir que predomina el treball domiciliari sobre la concentració de la mà d'obra.

Fins ara ens hem centrat en les activitats que desenrotllaven els homes (sabaters, talladors, fabricants de caps de cartró), però no hem d'oblidar el treball que ocupaven les dones. Aquest tema és més complex a l'hora del seu estudi, ja que en els padrons d'habitants les dones surten censades, en l'apartat d'ocupació, com a «Sus Labores». A més, el treball d'aquestes dones, en bastants casos, serà una entrada complementària per a la unitat familiar, ja que la seva principal missió era la de fer-se càrrec de la casa.

REPERCUSSIONS DEL CREIXEMENT DEL SECTOR SABATER

Com hem vist abans, en el període 1874-1907 es dona un augment de producció i de mà d'obra. Durant el període abans esmentat, sobretot fins al 1898, es donaria un creixement a causa de l'augment de la demanda del mercat cubà (el qual havia estat encetat pel ciutadellenc Jeroni Cabrisas Caymaris). Aquell mercat fou decisiu, ja que seria la causa primera de l'augment de la producció manufacturera menorquina (com ens³ confirmen les fonts del moment). La nostra hipòtesi de treball és que Alaior, població amb una arrelada tradició sabatera, no fou aliena a aquest nou mercat i també participà en aquest projecte. D'aquesta manera vendria el seu producte al nou mercat obert. El que manca saber, però, és si els mestres alaiorencs tractaven directament amb els seus representants, si els mestres treballaven per a mestres maonesos i ciutadellencs (per la manca de finançació), o bé si es varen donar ambdues situacions al mateix temps. En aquest sentit, manquen treballs al respecte per resoldre aquesta qüestió.

Com hem vist, l'obertura d'un nou mercat provocà l'augment de producció. Com si fos una reacció en cadena, aquesta nova situació laboral provocarà la demanda de mans expertes en la fabricació del calçat i, per tant, veurem augmentar en nombre el grup de sabaters. Però arribarà el Desastre de 1898 i la consegüent pèrdua del mercat cubà, que passaria a la influència nord-americana. Aquesta nova situació significaria un cop dur per a la manufactura menorquina.

I serà en aquests moments, entre 1898 i 1913 (moment en què es donà la primera vaga documentada, a Alaior), quan constatarem per primera vegada a la població d'Alaior l'existència d'un grup obrer organitzat (24): els sabaters i totes les ocupacions que directament estan relacionades amb els primers, els quals, en temps de poca feina, veuran la necessitat d'organitzar-se per defensar els seus interessos com a col·lectiu obrer que eren.

La pèrdua del mercat cubà, que tenia la seva importància, farà que es potenciïn les exportacions cap a la península com a principal mercat per a la venda del producte. Però aquí les coses començaran a canviar. En els nous mercats on hauran de vendre el seu producte, en fer un calçat de qualitat, veuran considerablement reduït el cercle potencial de clients. Amb el pas dels anys, els sabaters alaiorencs (i per extensió els menorquins) hauran de manufacturar calçat de més baixa qualitat per poder abastar un mercat més ample. Mentrestant, notam una certa enyorança pel mercat cubà que anys enrere s'havia perdut. Amb aquesta idea de recuperar-lo, idea diríem gairebé fixa en les seves ments, no es cansarien de demanar al govern que fes el que pogués per recuperar aquell mercat. Aquesta era la idea dels mestres quan es dirigiren a les autoritats demanant-los: «Es de todo punto indiscutible que la concertación de buenos tratados comerciales con las repúblicas hispano-americanas, y en especial con la de Cuba, habría de favorecer en gran manera la exportación de nuestros productos...» (25).

D'aquesta manera, en el període 1874-1907, hem vist com es dona un fort creixement en les activitats manufactureres; i en aquest cas no tan sols va augmentar el sector manufacturer en general, sinó també el col·lectiu sabater en particular (quantitativament, com ja hem observat).

Així i tot, les dades que s'han aportat són relatives (tot i que foren extreïdes dels padrons d'habitants, més fiables aquests que les contribucions industrials); ja que per donar xifres i percentatges absoluts també s'hauria de conèixer la mà d'obra femenina que, treballant a les seves cases, en el padró figuren com a «Sus Labores». Però sabem de la seva importància per les fonts orals, que ens ho han confirmat, per les necessitats dels diferents mestres (un sabater necessitava juntadores, un argenter necessitava mà femenina per muntar la malla per a les bosses de plata,...) i perquè, com ja s'assenyalat en un altre punt el col·lectiu femení és més mal de comptabilitzar; ja que hi troba-

(24) Si bé és cert que coneixem associacions que agrupen els treballadors l'any 1912, com són La Primera Semilla, La Unión Alayorens i La Buena Semilla, els precedents associacionistes els trobarem en el mutualisme; així, hem constatat l'existència des de mitjan s. XIX de Socorros Mutuos de Alayor i, ja a principis del s. XX, El Porvenir de la Vejez.

(25) Cambra de Comerç (1911), pàg. 7.

rem aquelles dones casades que s'encarreguen de la casa i treballen per aconseguir una entrada complementària, i les seves filles, que poden aprendre d'aquesta manera el treball de la casa i el de juntadora, o bé dedicar-se a treballar, exclusivament, per a algun mestre... Hi ha tota una sèrie de circumstàncies, que fan d'aquesta mà d'obra que sigui imprescindible. Aquí no podem oblidar les fotografies d'època on, en fer-se'n una en un taller, surten totes aquelles persones lligades directament o indirectament al taller. Creim que són una font indirecta a tenir en compte a l'hora d'estudiar la mà d'obra d'algun subsector.

L'AUGMENT DELS COSTOS DE PRODUCCIÓ

Tot cercant mercats alternatius després del desastre del 98, el cert és que la nostra manufactura competeix en desavantatge, ja que la gran part de la producció està feta a mà. Serà aquesta una de les principals causes perquè la societat menorquina demani als seus dirigents proteccions aranzelàries, en una societat en què de cada dia pren més força el mercat de lliure competència. Si bé les matèries primeres van augmentat paulatinament de preu, serà a principis del s. XX quan es notaran fortes pugues. Així, a finals de 1913, els fabricants de sabates es reuniran per acordar d'apujar els preus dels parells devers un 15%. Però la situació seguirà essent desfavorable els anys venidors, i així trobam que en el període 1914-1919 les matèries primeres que usaven els sabaters s'apujaren entre un 81% i un 295%. Aquesta serà una dificultat afegida a la ja complicada situació laboral de principis de segle a Alaior, i també a la resta de Menorca. La problemàtica social del moment farà que els sabaters, com ja s'ha vist en comentaris coetanis, tinguin la necessitat d'unir-se per sortir endavant. Com sabem, el període 1874-1907 va ser un moment en el qual augmentà el nombre de treballadors manufacturadors, mentre que al mateix temps el camp començava a ressentir-se (encara que lleument). Mentre hi va haver feina per a aquest col·lectiu cada vegada més nombrós, no es notà cap tipus de protesta, però en mancar el treball es començaren a mobilitzar. Serà en aquesta situació que, el juny de 1912, es produeix un primer míting a Alaior a càrrec del Sr. Francesc Servera Gomila, que féu una xerrada sobre la situació social alaiorenca. Pel fet de no haver demanat permís, les autoritats li posaren una multa. Però sembla que aquell acte i la consegüent situació, juntament amb la situació socio-econòmica del moment, provocà que el 5 de setembre del 1912 es constituís la societat sabatera anomenada La Buena Semilla. En aquella societat, que tenia la funció de defensar el sector del calçat, hi

podia participar qualsevol persona, car allò que perseguien era defensar els seus interessos. I no varen tardar a posar-se en via. Un any més tard, el 27 de novembre del 1913, en trobar-se en una situació laboral més delicada que antany, els representants de La Buena Semilla, juntament amb el grup representant de les bosseres d'Alaior, La Unión Alayorens, convocaren tota la població a una gran manifestació per fer saber a les autoritats el mal moment que passaven. A partir d'aquí, i fins a principis dels anys 30, va actuar aquesta societat sabatera. Si en tot moment hi van tenir cabuda tot tipus de persones, el cert és que notam com, durant la seva existència, aquest grup anirà prenent un cert caire anarquista, i açò perquè l'organització no tan sols hi era per defensar els interessos dels sabaters sinó que, amb el suport de l'Escola Lliure, s'organitzaven obres teatrals, vetllades musicals, algun míting. I es volia estendre la cultura entre tota la classe obrera. Però el que marcà d'una forma determinant les relacions mestres-sabaters fou la coneguda *Vaga des velló*. A principis de l'any 1930, alguns mestres augmentaren en un velló el jornal des seus sabaters, tot i que només en algun tipus de calçat. Prest, des de La Buena Semilla, se sentiren queixes dels dirigents sindicalistes perseguint una igualtat de jornals. Sabaters i mestres no es posarien d'acord i, en un acte de supèrbia, la cosa desembocaria en una desastrosa vaga de set setmanes. Després d'aquesta vaga, notarem que els obrers, que tradicionalment s'havien duit bé amb els seus mestres, des d'ara i fins al conflicte nacional mantindran una certa tensió. Però els enfrontaments no venien per una sola banda, aquí també entraria en joc la premsa local del moment. Per una part, els sabaters eren conscients que havien de comunicar-se, i molt més després del nefast 1930 (si a nivell local s'havia donat la *vaga des velló*, a nivell insular l'associació s'havia escindit de la FOM en considerar que aquesta estava dominada pels ugetistes, fent banda). Per tal cosa es fundà el *Boletín de La Buena Semilla*, del qual coneixem els seus dos primers números (març i abril del 1930). No sabem si va tenir continuïtat, però el cert és que haurem d'esperar un any més perquè els caps de l'organització decidissin treure'n una de nova. Així, l'ú de maig del 1931, veu llum una nova publicació, *El Porvenir del Obrero*. Des d'aquesta publicació es volien defensar els interessos dels obrers, informar, transcriure escrits d'anarquistes i, sobretot, donar informació local (especialment d'Alaior, encara que també hi ha notícies de Maó i Ciutadella) sobre els problemes i les injustícies que es donaven. Si aquesta publicació durà dos anys (1931-1932), va ser coetània de l'anomenada *Nuestra Hoja*. Aquesta té una major durada cronològica (1929-1936), i serà una eina per defensar, d'una manera directa o indirecta, el catolicisme davant el moviment «revolucionari» que es donava al mateix temps a la població (o sigui, el moviment

obrer). De fet, poc temps després d'haver aparegut la publicació obrera, *Nuestra Hoja* trauria a llum una editorial sobre el poder de la premsa explicant la seva importància i el poder fàctic en què podia arribar a constituir-se, a més de defensar la creença catòlica davant l'ateisme. Si bé podríem localitzar alguns articles que, de manera subliminal, induïssin a rebutjar els obrers no creients, aquesta mateixa publicació arribaria a realitzar un atac directe contra *El Porvenir del Obrero*: «¡Joven! Cooperera al triunfo de la Buena Prensa. Debes hacerlo; puedes hacerlo. La manera más fácil de que dispones es suscribiéndote a un periódico católico. ¿No ves a tu vecino, el sectario, que recibe su periódico y lo sostiene con su suscripción, no disponiendo de más medios económicos que tú y quizá menos que tú?» (26). Aquesta era una manera reaccionària de l'Església per crear un rebuig cap als «sectarios» ja que, en definitiva, el que cercava era defensar els seus interessos.

A MODE DE CONCLUSIONS

En el cas d'Inca trobam una activitat predominant, la dels teixidors, mentre que les altres activitats van tenir una menor importància. En el cas d'Alaior, a mitjan s. XIX, notam que en l'ocupació manufacturera tenia un pes específic el grup dels sabaters, dins el minso percentatge que representava la manufactura en el total de la població activa.

A la qüestió de per què es va donar una especialització en el calçat a finals del s. XIX i principis del XX, hem de dir que aquest va venir determinat pel creixement d'una demanda externa: un augment d'encàrrecs provinents del mercat cubà que provocaria l'augment de la producció. S'ha constatat que, en el cas alaiorenc, seria l'espurna que provocaria l'increment del nombre de sabaters, fet determinant a l'hora d'estudiar el creixement del subsector del calçat i de la manufactura en general. En el cas d'Inca la situació va ser semblant. Els períodes assenyalats per al creixement sabater a Inca, són perfectament aplicables al cas alaiorenc. En ambdós casos hem vist com es dona un considerable augment entre 1868 i 1885, mentre que després ens trobam amb un creixement més lent, gairebé estabilitzat, entre els anys 1885 i 1904. El fet determinant per travar aquest increment seria, sobretot, la pèrdua de Cuba i del seu mercat.

Si bé hi ha altres estudis referits al calçat, com és el cas de Lluçmajor (VIDAL, 1992), en què l'augment ve donat per una causa interna com la de-

---

(26) *Nuestra Hoja*, núm. 23, pàg. 3.

socupació complementària a les tasques agrícoles, hem vist com, en els dos casos estudiats, aquest factor va influir mínimament. També s'ha d'apuntar que, tant a Inca com a Alaior, produïen un calçat de qualitat, la qual cosa implica que en un moment en què augmenta la demanda del producte manufacturat es necessita més mà d'obra. Creim que és difícil que la mà d'obra per fer un calçat fi de qualitat pugui provenir directament del camp, sense cap tipus d'aprenentatge. En el cas d'Inca, Miquel Pieras ens ho demostra mitjançant les dades exposades en el quadre 2, elaborat per saber d'on prové la mà d'obra. En aquest veim clarament com, en el període de l'índex de major creixement quantitatiu de la mà d'obra sabatera, gairebé la meitat provenia de les pròpies famílies amb tradició, dins el sector de la sabata, seguida del grup dels fills dels jornalers i dels teixidors (pensem que els teixidors s'anaven quedant sense feina i els jornalers vivien al mateix poble amb la seva família), sumant en total aquests tres subsectors un 79,4% del total estudiat. En el cas alaiorenc no s'ha realitzat un estudi tan detallat com el de M. Pieras per al cas inquer, però pels percentatges que s'han presentat a l'inici d'aquest article, hom pot veure com, mentre el camp se seguia mantenint, va ser el subsector del calçat el que va créixer. Així observam com la mà d'obra provinent del camp, en els casos d'Inca i Alaior, són mínims. Aquesta situació implicaria que la nova mà d'obra hagués de passar per un cicle d'aprenentatge per poder realitzar el calçat de luxe.

Sobre les activitats complementàries, sobretot per a la mà d'obra femenina, hem constatat que es filava dins les llars (tant al poble com al camp), activitat que s'aniria substituint per la realització de la malla de les bosses de plata

QUADRE 2. OFICIS DELS PARES DELS SABATERS A INCA (1868-1885)

Sabaters	48,9%
Jornalers	17,4%
Teixidors	13,1%
Llauradors	7,7%
Gerrers	3,2%
Assaonadors	2,1%
Altres	7,2%

Font: Elaborat per M. Pieras sobre el padró de població de 1868 i 1885 i sobre els registres parroquials.

(1910-1920), el muntatge de frontisses (1920-1940) o bé pel treball de les juntadores (en alguns casos, aquesta ocupació la podríem considerar bàsica poder guanyar un jornal i no tant com a activitat complementària). I si aquesta era la situació a Alaior, a Inca podem indicar que la mà d'obra femenina participava dins la indústria tèxtil mecanitzada i dins del sector sabater. A principis de segle es dedicaven, com a Alaior, a fer malla per a les bosses de plata.

S'ha observat un procés de mecanització de la producció, més intens en el cas d'Inca. En un procés industrialitzador i davant una forta demanda, veurem com s'usaria una mà d'obra diferent a la utilitzada fins al moment, aquella mà d'obra jove comportaria baixos costos salarials i, en el cas dels joves pagesos, podrien veure en aquesta activitat una sortida apta per guanyar bons jornals. Creim que aquestes característiques són aplicables en el cas d'una industrialització (amb grans indústries), però no en el cas d'una mecanització lenta. El fet que el nombre de sabaters anés augmentant des de 1865 a Inca i Alaior no vol dir que es donés suport a una indústria pujant. La posterior pèrdua dels mercats colonials influiria molt en el futur del subsector del calçat dels indrets estudiats.

Quant al sistema de producció, hem d'apuntar el creixement de l'índex de relació entre els obrers i els patrons, gairebé podríem dir que d'una manera considerable en ambdues poblacions.

Tot i que legalment no hi havia una situació gremial, *de facto* encara se seguia donant; i les relacions mestre-fadrí-mosso són patents, tant a Alaior com a Inca. El procés de concentració que Pieras nota a finals del s. XIX a Inca no serà tan patent com l'estudiat per Marquès en el cas d'Alaior.

A Inca, d'una forma lenta, la concentració es va donar entorn de les fàbriques, algunes d'importantes, i els sabaters es van anar especialitzant en tasques diferents. Aquest mode de producció era complementat per un sistema de treball domiciliari (el qual perviurà fins als nostres dies), i encara hi havia un tercer sistema: els tallers col·lectius formats per socis (sabaters-obrers). En el cas alaiorenc és un poc diferent: si bé el nombre de mestres i sabaters va anar augmentant, els mestres no van aconseguir de reunir els sabaters en els seus tallers (tan sols n'hem localitzat algun cas puntual). Aquesta situació ens ha demostrat que, a Alaior, també hi van conviure tres sistemes: en primer lloc, els sabaters que treballaven a ca seva per a un mestre (treballant amb l'ajuda d'un mosso, si calia); un segon cas seria aquell en què tres o quatre sabaters treballaven en un mateix local (fabricó), tot i que no tenien per què treballar per al mateix mestre; i un tercer sistema seria el que un mestre aconseguís d'ajuntar els sabaters en un local (fàbrica). Però la principal diferència amb

les fàbriques inqueres era que, en el primer cas, el sabater realitzava la totalitat del procés de producció, mentre que en el cas dels inquers la producció ja estava dividida. En aquest sentit, Inca pot comparar-se amb els casos de Maó i Ciutadella quant al fet del procés de concentració. Un altre punt de diferència és que, en el cas d'Inca, no hem notat que l'obrer oferís resistència a la concentració de la mà d'obra en tallers, com la que va dur a terme Fluxà; en canvi, a Alaior s'ha constatat aquesta oposició, la qual podria ser una de les causes de la pervivència de la producció manufacturera.

Quant a la introducció dels avanços tecnològics, caminant cap a una evident mecanització, es donaria d'una manera molt més lenta a Alaior que no en altres indrets com Inca, Maó o Ciutadella. Només l'arribada, a algun taller alaiorenc, de la producció de la sabata barata provocaria una mecanització major i ja hauríem d'esperar després de la Guerra Civil per veure instal·lar les *manovies* (producció en cadena).

Pel que fa a la concentració obrera hem de dir que, tot i que no es va produir una industrialització, sinó més tost una mecanització, el que hem notat és el naixement d'un moviment obrer, que vindria determinat per la seva organització entorn a diferents organitzacions de mentalitats i ideologies diferents. Així, venim a dir que, tot i no existir autèntiques indústries, es va consolidar una massa obrera que volia solucionar els seus problemes. Aquest associacionisme primer va ser d'un caire mutualista i d'assistència mèdica (27). Però els problemes assistencials prest es veurién superats pels problemes laborals, que demanaven una ràpida solució. Quant a publicacions de les organitzacions obreres, en el cas d'Inca són nul·les, mentre que a Alaior tenen una mínima representació (*El Porvenir del Obrero*, 1931-32). Pel que fa a les associacions, hi haurà paral·lelismes; així el Círculo de Obreros Católicos d'Inca i el Sindicato Agrícola Católico de Alaior tindrien una mateixa funció: la recristianització dels seus elements. Mentrestant, les organitzacions anarquistes també van existir en ambdues poblacions, encara que van tenir un pes específic distint: mentre La Justicia tenia un pes relatiu, ja que existien d'altres associacions obreres socialistes (*El Desarrollo del Arte* i la *Unión de Cortadores de Calzado*), en el cas d'Alaior veim com La Buena Semilla reunia tots els sabaters de la població. També es van donar vagues per protestar per la situació obrera; la diferència és que, si bé a Inca la llista es fa interminable, en el

(27) A Inca, a principis de segle, trobarem la Unión Obrera de Inca, La Constancia i el Círculo de Beneficiencia de Inca, mentre que a Alaior hi havia hagut l'anomenada Socorros Mútuos de Alaior, precedent de la que posteriorment perviuria durant anys: *El Porvenir de la Vejez*.

cas d'Alaior el nombre és més reduït. En ambdues poblacions trobam grups dels més radicals dins l'espectre del sector esquerrà.

No volem acabar aquest article de comparació sense esmentar un darrer punt: el contacte directe que hi va haver entre La Justicia i La Buena Semilla, les dues organitzacions anarquistes. Aquest es va donar durant l'any 1915, en el I Congrés Balear de Sabaters celebrat a Alaró el 14 de març de l'any esmentat. Una de les primeres discussions en aquell congrés va ser sobre la validesa del Sindicato Obrero del Calzado, cenetistes escindits de La Igualdad, de Palma. Davant la negativa dels socialistes d'acceptar-los, les delegacions d'Inca i Alaior es van retirar del congrés per poder donar suport, així, als seus companys (28).

BIBLIOGRAFIA

- ARXIDUC LLUÍS SALVADOR (1980): *La Isla de Menorca*. 2 toms. Sa Nostra. Palma de Mallorca.
- BARCELÓ, B. (1958): *Inca y su término. Iniciación a la geohistoria del municipio*.
- BINIMELIS, J. (1989): «L'evolució de la indústria farinera a Felanitx». En AAVV. *Elements de la societat pre-turística mallorquina*, pàg. 233-237. Palma de Mallorca.
- DEYÀ, M. (1988): «La industria rural textil en la Mallorca moderna: producción y formas de comercialización interior». *Estudis d'Història Econòmica*, 1988.2, Palma de Mallorca.
- FULLANA, P. (1991): *El catolicisme social a Mallorca (1877-1902)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GOMILA, A. (1982): *Evolució de la indústria i el comerç a Alaior*. Inèdit.
- MANERA, C. (1990): «Industrialització sense Revolució Industrial. Mallorca, 1780-1880». *Estudis d'Història Econòmica*, 1990.1, Palma de Mallorca.

---

(28) Els autors de l'article agraeixen a Mateu Javier Pieras Villalonga les puntualitzacions i correccions fetes sobre el nostre article.

- MANERA, C. i PETRUS, J.M. (1991): *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Quaderns Cultura Fi de Segle, núm. 8. Palma de Mallorca.
- MARQUÈS, M. (1992): *Estudi sobre l'evolució de la producció manufacturera a Alaior i les seves repercussions socials*. Inèdit.
- MARQUÈS, M. (1993): *La indústria a Alaior. El seu naixement i els seus primers problemes*. En premsa.
- MARQUÈS, M. i MARQUÈS, I. (1992): «Procés industrialitzador de la sabata». *Programa de les festes de Sant Llorenç*, pàg. 25-55. Ajuntament d'Alaior.
- MARTÍNEZ CARRIÓN, J.M. (1992): «Fuentes para el análisis regional de la industrialización española». *Estudis Baleàrics*, núm. 43, pàg. 27-44. Palma de Mallorca.
- MOLINA, R. (1991): «Aproximació al procés de formació de la classe obrera mallorquina», en MANERA, C. i PETRUS, J.M. (1991).
- PIERAS, G. (1986): *Breu història d'Inca*. Ajuntament d'Inca.
- PIERAS, M. (1991): «Apunts sobre l'evolució del sector tèxtil i del cuir a Inca. Des de mitjan s. XIX a l'actualitat». *Dijous*, setmanari, juny-juliol 1991.
- PIERAS, M. (1992): «Moviment associatiu a Inca a finals del s. XIX». *Dijous*, setmanari, agost-setembre 1992.
- QUETGLAS, B. (1939): *Los gremios de Mallorca*. Palma de Mallorca.
- VIDAL NICOLAU, A. (1992): «La fabricació de calçat de pell a Lluçmajor. Factors de localització i de producció». *Estudis Baleàrics*, núm. 43. Palma de Mallorca.

UNA HISTORIA PARA SIEMPRE: LOS HERREROS DE SANT CLIMENT

VICTORIANO SEOANE PASCUCHI (*)

Menorca, nuestra querida Menorca, tiene, como diría mi pariente sudamericano, una «linda» Historia. Sus capítulos están escritos en diferentes territorios y sus hijos esparcidos por todos los rincones de los hogares «menorquines». Nuestros isleños han sido emigrantes, como pueblo marinero, pero en tierra firme se han adentrado en los continentes; así, los encontramos en el estado de Utah, U.S.A., procedentes de Alaior, o bien en Córdoba, en la República Argentina, llegados de Ciutadella. He seguido los pasos a muchos de ellos, a veces, emigraciones en masa, como en el caso de Florida y Argel, otras, a dúo, como los de Sant Climent. Esta historia es singular y un descendiente de los protagonistas, Pere Sintés i Sintés, me la contó. Su padre Pere Sintés i Pons la había transmitido a sus hijos. Su narración me cautivó. Su voz pausada, apasionada, su mirada fija en busca de sus antepasados se perdía a través de los cristales de su oficina, yo tenía prisa aquella tarde, el tiempo voló y no llegué a ninguna parte, pero en verdad que valió la pena.

A mediados del siglo XIX, en el año 1845 para ser más exactos, los herreros de Sant Climent, tenían por costumbre, unos días antes de las fiestas de Navidad, ir de caza. Cazaban perdices o conejos y el lugar escogido esa vez fue Ses Coves y Bellavista en el término municipal de Mercadal. La zona era de difícil acceso y desierta, los caminos y senderos poco transitados. El cazar, para quien lo lleva en sus venas, transmite al individuo una ansiedad de ca-

---

(*) Miembro de la junta directiva del Ateneo de Maó.

racterísticas muy peculiares, pero que llena su vida y creo es testimonio reciente de una necesidad ancestral del hombre: subsistir. Hay quien no tiene lugar para ejercitarla y la necesita: furtivos. Otros quieren llenar una mesa con manjar exótico en una fecha determinada y se atreven en lugares conflictivos. Lorenzo Sintés Borrás y sus hijos Miguel y Lorenzo Sintés Sintés, el día 23 de diciembre de dicho año, se encaminaron hacia los bosques de aquellos parajes; el padre y el hijo mayor cazaron y el hijo menor, Lorenzo, que a la sazón tenía 13 años, quedó en la orilla del mar pescando con caña.

El día había transcurrido con mediana fortuna, pero el cazador nunca se da por vencido, siempre espera una nueva oportunidad, y ya era bien entrada la tarde, cuando padre e hijo fueron avistados por una pareja de números de la Guardia Civil. Dijeron los viejos que, o no llevaban permiso de armas o tuvieron problemas con la documentación, el caso es que, de forma reglamentaria, les levantaron acta de infracción y les obligaron a que se encaminaran al cuartel de Mercadal. Pero una vez levantada el acta, dentro del natural estado de nerviosismo y deseando no ofrecer resistencia, explicaron la situación en que se encontraba su hijo y hermano Lorenzo, el cual pescaba en la costa, no muy lejos de allí. Los guardias se opusieron a ir en su busca y, como la tarde estaba avanzada, les ordenaron dirigirse sin dilación a Mercadal. Discutieron ya que el hijo menor no sabía el camino y esperaría inútilmente la llegada de sus familiares hasta la noche. «Vayamos todos juntos a buscarle y luego haremos el camino a Mercadal», suplicaron. Según se dijo, todo fue en vano. La angustia y desesperación se apoderó de ellos al imaginarse a Lorenzo abandonado. Muy disgustados, los dos emprendieron la marcha, sin saberlo, hacia una nueva vida. Su trágica decisión impulsada seguramente por la violenta escena que se producía no solucionó nada, sino al contrario, cambió a mal sus vidas y la de sus familiares. Hoy en día se conoce como la historia de «es ferrers de Sant Climent». El sendero serpenteaba entre árboles y matorral, la oscuridad se hacía cada vez más densa, iban hablando de cosas sin importancia, pero sus mentes urdían un plan equivocado, trastocados por la situación.

Los guardias iban delante, ya que es de suponer conocían mejor el terreno que pisaban. En una nota de los familiares de la época se lee «*lis passà un mal pensament*». A una señal convenida se oyeron dos descargas de escopetas, los dos guardias cayeron al suelo y, dándolos por muertos, los herreros volvieron sobre sus pasos en busca de Lorenzo y emprendieron el camino, largo camino, de regreso a Sant Climent. El lugar donde descargaron sus armas durante muchos años se llamó «es canaló des Guardias Civils». Hoy en día puede que algún veterano de la caza recuerde este lugar, pero quizá no sepa el origen del nombre.

Lorenzo Indes
San Clemente. Mahon

Nueva Orleans Bellat. D.S.L.

Mi ha preocupado mucho
después de saludarte con el respeto
debido de marica que al recibir de
estas cuatro libras encontraras dis-
frutando de una perfecta salud
cual yo te la deseo, la mía por la
presencia es muy triste.
Sirven estos cuatro renglones para
noticiarte el fallecimiento de tu
querido hermano clligud que
después de una grave enfermedad
de cinco días entregó su alma a
Dios dejándome a mí que ya soy
un mujer de una avanzada edad
y a sus ojos dentro una tristeza

la mas grande que se puedan a figurar.

Chies queo pero de su bondad que lo participaras a la demas familia suya y a todos sus conocidos y tu recibe los tristes efectos de su Esposa.

P. S. Madalena Mauru.

Muy Señor mio y de mi mayor aprecio tomo la pluma aun que sin tener el punto de conoceros para manifestaros que el día 28 de Mayo a las 3 de la tarde nuestro querido hermano Miguel Sintes despues de un penosa enfermedad entregó su alma a Dios una me acordaba y es de ver que yo como amigo suyo y con las fuerzas de su amada familia y aimo todos los medios posibles para salvarle la vida pero la fuerza de Dios pudieron ser mas que la nuestra y se lo llevo nuestro J. J. J.

Juan Torpat escribiendo

Al día siguiente, el 24, por la mañana, estaban trabajando en la herrería padre e hijo y preguntaban a los campesinos que venían de hacer sus entregas de provisiones de Navidad a los dueños de los predios, si había alguna novedad por Maó y todos iban contestando que no había nada digno de mención. Sobre las once pasó «l'amo de Binixica de Sa Torre» y al hacerle la misma pregunta respondió bromeando: «¿No seréis acaso vosotros los que matasteis a dos guardias civiles?». Él sabía que habían ido a cazar por «Ses Coves». El semblante les delató. «¿Aún estáis por aquí, a estas horas!».

Tan pronto como se fue el colono de Binixica de Sa Torre y sin que nadie se diera cuenta en la casa, saltando las tapias de los huertos familiares fueron directamente a casa del alcalde, que en aquellas fechas vivía en Mussuptà Amagat. Padre e hijo, apesadumbrados por su situación, explicaron al alcalde los hechos del día anterior. Tan pronto como terminaron, se apercebieron de la presencia de una pareja de guardias civiles que caminaban apresuradamente por el sendero de Mussuptà Amagat. Cuando el alcalde los fue a saludar, padre e hijo se escondieron aprovechando una disimulada habitación que había bajo los arcos, donde las «madones» cuidan con tanto esmero las mace-tas de resguardo, «ramells d'ombra».

Después de unas palabras de saludo, los guardias le hicieron entrega de la orden de arresto de Lorenzo y de su hijo Miguel, por presuntos causantes de las muertes de los guardias en el lugar de «Ses Coves», en el término de Mercadal. El alcalde les acompañó a casa de los herreros donde, después de hacer un riguroso registro, no hallaron a ninguno de los dos y los familiares no pudieron dar noticia de ellos ya que se habían ausentado sin hacerse notar.

Al día siguiente temprano, dos guardias y el capitán tomaron declaración a Magdalena Sintés Cardona, esposa de Lorenzo Sintés Borrás; todas las presio-nes sobre ella no dieron resultado, pues los ausentes no habían contactado con nadie. Sus lágrimas de esposa y madre hicieron comprender al capitán que Magdalena decía la verdad. El capitán era muy conocido en la familia y el año anterior el herrero le había vendido un perro perdiguero. Salieron los guardias una vez terminadas las preguntas y dieron por desaparecidos a padre e hijo.

La celeridad con que se sucedieron las diligencias de la Guardia Civil fue debida a que un guardia quedó muy mal herido y arrastrándose pudo llegar al predio de Bellavista. Al verlo en tal estado le ayudaron, pero el pobre guardia expiró antes de que pudiera hablar. Salieron en busca del otro, mientras tam-bién iban a Mercadal a explicar lo sucedido. Conocedores expertos del terreno no tardaron en encontrar al guardia muerto.

Tan pronto como llegaron las autoridades registraron el cadáver y hallaron en una cartuchera la «denuncia», por lo que los hechos quedaron esclarecidos,

Alaieta Almirall Sintes y su esposo. (Foto cedida por Pau Camps (1)).

y así, al mediodía ya habían visitado la casa del alcalde y la herrería como se ha relatado anteriormente.

Mientras tanto los dos fugitivos, que se habían escondido en Mussuptà Amagat (Amagat, ¿coincidencia, ironía?), salieron hacia Binixica de Sa Torre. Pero debido a que eran buscados por toda la zona, hallaron original cobijo entre las ramas de un espeso acebuche, que fue conocido desde entonces como «s'ullastre des ferrers», donde pasaron un día completo.

Aprovechando la oscuridad de la noche y escamoteando los lugares despejados como si de una operación de contrabando se tratase, en lo que eran tan diestros algunos de los habitantes de los pueblos de la costa de Menorca, dieron con una espaciosa cueva que tiene seis o siete accesos a ras de tierra, en el mismo terreno que comprendía el predio de Binixica y cuya existencia en aquellos tiempos era conocida por dos o tres personas de la finca; fue su vivienda hasta que se pudo organizar la huida.

Una persona muy ligada al predio, se comprometió «bajo secreto» a suministrarles alimentos y ropa, que los familiares preparaban, haciendo cada en-

---

(1) Pau Camps és periodista, director del Noticiari de TV3 i corresponsal de la CNN a Espanya.

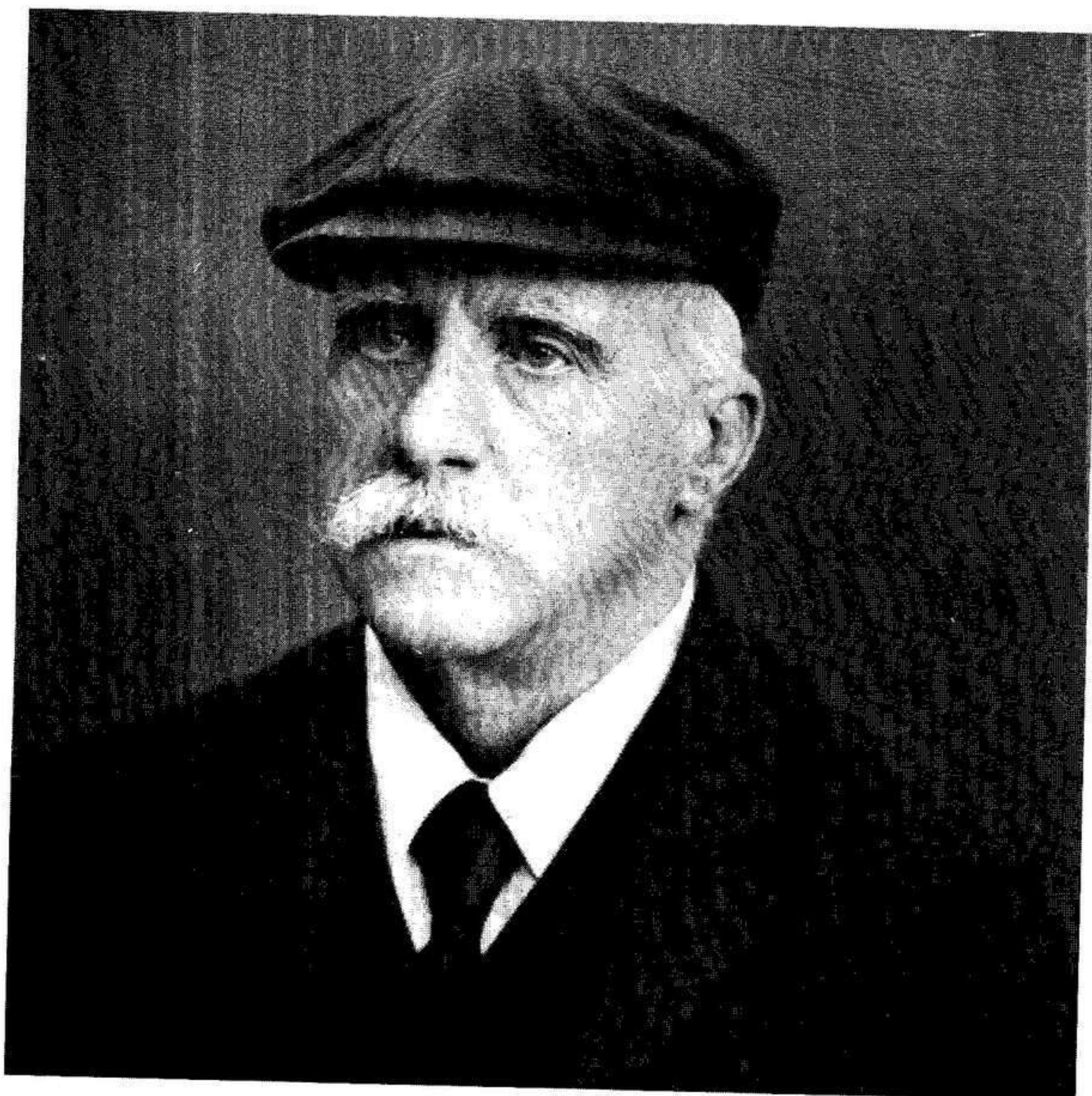
Alaieta Almirall en su época de Sant Climent (Foto cedida por Pau Camps).

trega de forma diferente y de noche para evitar ser sorprendidos si eran espías, logrando su objetivo cumplidamente. Miguel Sintes Sintes se puso enfermo y necesitó cuidados médicos, pidieron ayuda a un profesional de la medicina, el cual le visitó cuantas veces fueron necesarias, bajo palabra «por secreto profesional». La única actividad que efectuaban fuera de la cueva era cazar tordos a «batuda», a lo que eran tan aficionados como expertos.

Pasaba el tiempo, mientras, sus amigos les ayudaban tanto en los suministros como buscando transporte para sacarlos fuera de la isla. Un día de cuaresma del año 1846, con el corazón encogido se despidieron de familiares y amigos.

Su salida fue tan novelesca como lo fueron los últimos meses de vida oculta. Su transporte llevaba pabellón extranjero. La consigna era Punta Prima.

Los contactos ya habían establecido día y hora para el lugar de embarque. Un buque a vela con bandera de los Estados Unidos de Norteamérica debía pasar y esperar a los «ferrers» unas millas mar adentro de la isla del Aire, enfrente de Punta Prima, sobre las tres de la madrugada y serían admitidos a

Joan Parpal (Foto cedida por Pau Camps).

bordo. Los que llevaban el peso de las gestiones contactaron con un tal «Salat», residente en Es Castell, que tenía una barca la cual dedicaba esporádicamente al contrabando, y quedaron de acuerdo en los detalles de la operación que llamaban «secreta». El tal Salat debía estar en Punta Prima, del término de Sant Lluís, para, sobre las tres de la madrugada como se ha dicho, coincidir con el buque velero norteamericano. No sabía que la mercancía eran seres humanos. Los fugitivos salieron de su escondrijo cuando ya había anochecido, armados con pistolas y acompañados de unos amigos con escopetas y en dirección a Punta Prima, salvando los predios habitados y siguiendo senderos conectados con el «camí de cavalls», llegando a la hora convenida, sin contratiempos, al lugar escogido.

Salat los tomó a bordo y le dieron los detalles para encaminarse hacia la nave americana y al momento, después de un breve adiós, puso el barquero proa al mar, en busca de un nuevo futuro para los «ferrers de Sant Climent». Una vez pasada la isla del Aire, Salat cambió de idea, («va fer un altre pensament») dicen los familiares de la época, moviendo el timón rumbo a tierra. «Creemos que sabes a donde nos dirigimos», le comentaron al tiempo que le mostraban su arma, «sí lo sé» y girando el timón otra vez, fueron hacia donde el mar se funde con el cielo.

Pocas millas lejos de la isla del Aire se vieron las luces del transporte, que estaba en el lugar escogido. Pagaron al barquero Salat más cantidad de lo establecido por el gran riesgo que corría, siendo éste testigo del profundo abatimiento de nuestros protagonistas, al despedirse de su isla a la cual ya no verían jamás. Aquel velero les llevó lejos, muy lejos, viaje sin retorno, a una nueva ciudad de leyenda, Nueva Orleans, donde ya existía una numerosa colonia menorquina y el jazz comenzaba y se cantaban los «blues» en el Missisipi, canciones para almas nostálgicas de los hombres de color, que en nuestro caso se fundieron con los Sintes de Sant Climent, no sólo por los acordes, sino también por la sangre, ya que el joven se casó después de años de inútil esperanza. Rompió, de común acuerdo, con su novia de Sant Climent, ante la imposibilidad de conjuntar sus vidas y se casó con una joven mulata.

* * *

Una nieta de Miguel Sintes Sintes, Alaieta Almirall Sintes, se casó en Nueva Orleans con un joven catalán y al cabo de unos años se establecieron en Barcelona. Poco duró el matrimonio, porque su marido la abandonó y ella tuvo que ir a trabajar al domicilio de los Bonastra en la capital catalana. Estos eran íntimos amigos de los dueños de la finca Cogollonet y por los apellidos supusieron que podría ser familia de los «ferrers» de Sant Climent, como así fue. Vino a Maó el 23 de octubre de 1908 y estuvo unos años con sus parientes. Luego volvió a Barcelona y su figura se desvaneció en el tiempo.

La correspondencia con Nueva Orleans la mantenían a través de Joan Parpal, natural de Maó, quien les escribía las cartas y en 1882 les comunicó por cuenta de la esposa la muerte de su esposo Miguel Sintes Sintes. Los Parpai vinieron a Maó, a pasar una temporada, en el año 1909 y se encontraron con Alaieta a la cual ya conocían. A lo largo de los años las cartas se espaciaban y los vínculos de los Sintes se diluyeron con la llegada de nuevas generaciones, que ya no sentían los «blues» como antes, quedando aquí el recuerdo

David Farragut, a la izquierda, tras la victoria de Nueva Orleans.

entre los familiares de esta interesante historia, cuyo final se escribió en Louisiana por los Sintes, los «ferrers de Sant Climent».

A modo de epílogo:

Además de los Sintes de Sant Climent, la colonia menorquina de Nueva Orleans va dando sorpresas. Hemos logrado más información a través de otras familias, muchas con direcciones de la época. Mi buen amigo Domingo Nata

David Farragut después de la batalla de Mobile.

tiene información de un antepasado suyo, que se llamó como él. Encontramos también a: José Nata, James Nata, Rafel Nusa, Francisco Orfila, Ana Pediqué, Francisco Gómez, Catalina Gomila, Vicente Moll (quien sabe si antepasado de Moll de «Juzgado de Guardia»), José Sintes Carreras, Juan Parpal, etc... todos ellos residentes en esa ciudad cuando ocurrió la guerra civil norteamericana. Jordi Farragut, natural de Ciutadella crió a sus hijos en esa zona que co-

nocía palmo a palmo y su famoso hijo David, durante la contienda, rompió el bloqueo de Nueva Orleans. Es digno de mención un párrafo de una carta remitida por el almirante Farragut a su esposa, después de la victoria. Dice así: «Aquí estoy (N. Orleans) entre mis parientes y sin embargo nadie se ha atrevido a decirme: 'me alegra verte'. Es como ya había dicho en muchas ocasiones anteriores, 'si tuviera que luchar habría preferido que fuera contra mis enemigos de la época anterior, es decir, los británicos y no contra mi propia gente'». Estos párrafos dan a entender que la colonia menorquina era bastante numerosa y estaban unidos. En el Sur estaba la casi totalidad de ellos: Carolina del Sur, Georgia, Florida, Tennessee, Louisiana... y tuvo el destino que designar al héroe de la Marina del Norte, a David Farragut, hijo de «ciutadellenc».

Es curioso que una isla tan pequeña como la nuestra y con tan poca población tenga en la guerra civil norteamericana al primer almirante y al General Benet de cavalleria, entre numerosos oficiales e ingenieros. Destacaron tanto en capacidad como en coraje.

Al cabo de unos meses de la batalla de Nueva Orleans, muere José Nata (Natta), antes de que su hijo Domingo naciera, quien sabe si murió a consecuencia de la batalla. Guerra Civil, ¡guerra entre hermanos!

EL DOCTOR COMAS, UN GRAN AMERICANISTA

GABRIEL JULIÀ SEGUÍ (*)

AMÈRICA, UNA TERRA DE PROMISSIÓ

Entre tots els continents, Amèrica ha estat el que més peculiaritats ha ofert des del punt de vista de la investigació i la pròpia inserció en el camp del coneixement universal. El descobriment d'Amèrica per part del Vell Món donarà sentit als antics mites i ben prest en sorgiran d'altres animats per la imaginació, les il·lusions i la cobejança dels homes. Els nous estats europeus afermançats a l'alba de l'edat moderna posen els ulls en el Nou Continent, on esperen d'assegurar el poder polític i econòmic que semblen prometre aquelles terres. I, de llavors ençà, dèbils i poderosos, pobres i rics, nobles i plebeus han procurat d'aprofitar els beneficis dels recursos naturals i humans que els brindava el Nou Món, considerat com una nova terra de promissió, d'esperances i de possibilitats, molt difícils, per no dir impossibles, de conquerir a la vella Europa.

És aquesta la imatge més comuna de l'Amèrica vista des d'Europa. Però Amèrica ha significat molt més, durant aquest mig mil·lenni posterior al «descobriment». Com fa notar Alfredo Jiménez Núñez, la capacitat de visió, de sorpresa, de descripció i anàlisi dels espanyols del segle XVI situaren Amèrica, des del principi, en un primer pla per a la investigació. Teologia i filosofia, dret natural i internacional, antropologia física i cultural, història i geogra-

---

(*) Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis i vocal de l'Ateneu de Maó.

fia, zoologia i botànica, és a dir, totes les branques de la ciència que compendien el saber humà, trobaren a Amèrica un camp riquíssim per a l'observació, la discussió, la comparació, la generalització, la síntesi, en una paraula, per a tota l'activitat intel·lectual de la qual és capaç la intel·ligència humana.

Cap altre continent ha donat nom a tan complexos camps del saber com els que tenen Amèrica com a punt de referència. L'americanisme abraça el passat més allunyat i el present més absolut en el seu entorn físic i natural. L'americanisme dirigeix el seu interès científic vers les cultures indígenes d'Amèrica; però també vers totes les races i cultures que a partir del segle XVI arriben a Amèrica i creen una complicada gamma de mescles biològiques i culturals i una sèrie de fenòmens socio-culturals i geopolítics.

És significatiu que molts dels qui s'han sentit cridats, atrets per l'americanisme, no siguin d'origen americà. Són molts els estudiosos, els investigadors, que passaren l'experiència de descobrir personalment Amèrica i foren conquerits per ella i la convertiren en el seu únic centre d'interès, en l'exclusiu camp del seu estudi i de la seva investigació.

El doctor Joan Comas Camps és un d'aquests descobridors que no conquistaren sinó que fou també vençut per l'atracció dels estudis americanistes, en ser cobejat per aquell generós continent, quan uns determinants històrics diversos el portaren més enllà de l'oceà.

NOTES BIOGRÀFIQUES

Joan Comas Camps va néixer a la vila menorquina d'Alaior el 23 de gener de l'any 1900. El seu pare, Gabriel Comas Ribas, mallorquí d'Esporles, era un professor destinat a l'illa de Menorca i allí es casà amb la maonesa Rita Camps Mus. Quan comptava sis anys, la família es traslladà a Palma de Mallorca, on el pare cercà horitzons més amples i possibilitats millors per al futur de la ja nombrosa família que comptava amb quatre filles i el petit Joan.

En el seu llibre *Joan Comas i la política educativa de la Segona República (1936-1939)* Jaume Oliver recull de boca de Conxa Comas, germana de Joan, llunyans records de la seva infantesa: quan era petit, deia que no volia estudiar sinó que volia ser soldat o forner, i que als dotze anys (la crida de nous horitzons esclatà ben prest dins ell) fugí de casa seva cap a Barcelona.

Les reflexions del pare el feren canviar amb el temps i, empès per aquell, Joan Comas ingressà a l'Escola Normal de Magisteri, després d'haver obtingut el títol de batxiller. Acabada la carrera, continuà els seus estudis a l'Escola d'Estudis Superiors de Magisteri de Madrid, que finalitzà als 21 anys d'edat amb el títol de professor d'ensenyança normal. Amb aquest títol a la butxaca se li obrien dues possibilitats al jove Comas, la docència en una escola

de Magisteri o la d'inspector d'ensenyança primària. En escollir la segona opció es convertí en l'inspector més jove d'Espanya i exercí la funció d'inspecció durant prop de vint anys.

Aquesta activitat professional el portà per molts indrets de la geografia nacional, cosa que li proporcionà una gran experiència, fins que aconseguí plaça a Madrid l'any 1932, després d'haver guanyat el concurs-oposició corresponent. L'exercici de la professió no l'havia impedit de continuar la seva formació intel·lectual i científica. Al curs 1928-1929 obtingué el *Certificat de Pédagogie* lliurat per la Universitat de Ginebra. Així mateix, Comas estudià la carrera de Ciències Naturals que acabaria posteriorment a Suïssa, i aconseguí la llicenciatura en Ciències Biològiques i, posteriorment, el doctorat en Antropologia. Havia posat la llavor de la tasca que havia d'omplir la major part de la seva vida i en la qual aconseguiria renom i honors.

A Ginebra coneixeria el professor Eugène Pittard, director del laboratori d'Antropologia i degà de la Facultat de Ciències de la Universitat ginebrina. La seva obra d'investigació en les ciències antropològiques era força coneguda i respectada en el camp internacional i havia assolit gran prestigi. El professor Pittard seria qui encaminaria el jove científic alaiorenc cap a la seva vocació definitiva: l'Antropologia.

Però això succeiria més tard. Durant els anys de la Segona República, paral·lelament a la tasca professional «oficial», desenvolupà una intensa i fecunda labor d'investigació pedagògica, reflectida en la seva nombrosa producció escrita, com a autor i com a traductor, duta a terme fins a l'any 1936. El Ministeri d'Instrucció Pública de la República el nomenà inspector de les escoles espanyoles a l'estranger i assessor tècnic de relacions culturals i també, posteriorment, l'any 1937, delegat d'Espanya per a la infància evacuada. L'any 1938 se li adjudicà la Secretaria General de la Direcció General de Primera Ensenyança, càrrec que ocupà molt poc temps, ja que el nomenaren agregat primer del Departament de la Subdirecció de Propaganda.

És difícil aventurar quina hauria estat la trajectòria seguida en la vida pública, professional o política de Comas, sense la guerra civil que patí en la seva plena maduresa, o si aquella hagués tingut un resultat divers del que tingué. El cert és que la caiguda de la República l'any 1939 fou determinant en el seu avenir i per a la descoberta de la seva vocació definitiva: l'Antropologia. El 9 de febrer de 1939, el mateix dia en què Menorca passava oficialment a ser «nacional», Comas abandonava Espanya camí de l'exili, travessant la frontera «*con sólo lo que llevaba puesto y lo que le cabía en la mochila*», segons paraules seves. Es dirigí a Ginebra, on havia deixat un cercle d'amics que el podrien ajudar. Efectivament, aquells l'empenyeren i animaren perquè continuàs els estudis iniciats a Suïssa, de manera que aquell mateix any de 1939 pogué acabar els cursos que li mancaven.

L'EXILI AMERICÀ

Joan Comas decidí encaminar la seva vida en el Nou Món. Només amb el curt bagatge dels seus estudis i certificats acadèmics arribà a Mèxic. El 20 d'agost de 1940 obtenia la nacionalitat mexicana. A Ciutat de Mèxic va conèixer el Dr. Manuel Gamio, arqueòleg i antropòleg, figura cabdal de l'americanisme i defensor de la causa indígena, per la qual lluità tota la seva vida.

L'any 1942 la Universitat de Ginebra li lliurà el títol de doctor en Ciències Antropològiques després d'acceptar-li la tesi doctoral *Contribution a l'étude du métropisme*. El Dr. Comas, en la plenitud de la seva vida professional, començava a Mèxic una nova etapa que enllaçaria encara amb la tasca que havia desenvolupat a la seva pàtria. Exercí com a professor de l'Escola Normal de Pachuca; però en el curs del primer any d'estada a Mèxic obtingué el nomenament d'antropòleg físic a l'Institut Nacional d'Antropologia i Història de Mèxic i professor de l'Escola Nacional d'Antropologia i Història de Mèxic l'any 1941, que exercí fins a l'any 1959. Mentrestant, treballava a l'Institut Indigenista Interamericà i impartia classes a l'Escola Normal Superior.

L'any 1955 entrà com a investigador titular a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, on arribà a ser cap de la Secció d'Antropologia l'any 1963. L'abast de la seva immensa labor, dedicada sobretot a la causa indígena, seria reconeguda oficialment l'any 1949 per la Universitat de Cuzco (Perú) en investir-lo amb el títol de doctor Honoris Causa. L'any 1962 la Universitat de San Marcos de la capital peruana li concedia el mateix honor. L'any 1975 la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, que tant devia a la tasca professional i al prestigi científic del Dr. Comas, el declarà investigador emèrit d'aquella universitat. El 28 de setembre de 1977 la Universitat Nacional de La Plata (Argentina) li concedí el Diploma d'Honor al Mèrit per la seva «*contribución al progreso científico de la Facultad de Ciencias Naturales y de los docentes e investigadores que desarrollan su actividad en la misma [...] en razón a su destacada actuación que ha trascendido los límites de su país*». L'any 1978 li fou concedit el Premi Malinowsky.

La primera quinzena d'agost de 1978 Joan Comas —que no havia romput mai els lligams amb la seva terra repartint les seves visites entre les dues illes de la seva infantesa: Menorca i Mallorca— tornà a Menorca, aquesta vegada per rebre el reconeixement oficial que el poble nadiu concedia a l'home que, amb la seva tasca de científic i de defensor dels drets humans, havia honorat tant el seu bressol com la terra d'adopció. Joan Comas era declarat Fill Il·lustre de la vila per l'Ajuntament d'Alaior.

Pocs mesos després, la Universitat Complutense de Madrid li concedí el doctorat Honoris Causa. A primers d'any de 1979 anunciava, des de Mèxic, la seva tornada a Espanya per assistir a Madrid a la cerimònia d'investidura

Retrat de Joan Comas abans de partir d'Espanya.

dia 29 de gener. La mort inesperada, onze dies abans, l'impedí de rebre aquest darrer honor.

Seguir la trajectòria professional d'aquest il·lustre menorquí per terres americanes és tasca excessivament complexa per poder-la resumir en el present treball. A Mèxic, el seu país adoptiu, arribà a ser nomenat catedràtic fundador de l'Escola Nacional d'Antropologia, vice-president de la Unió Internacional de Ciències Antropològiques i Etnològiques, vice-president del Comitè Internacional de Mesures Antropològiques, president honorari de l'Associació Nord-americana d'Antropòlegs Físics, fou col·laborador dels *Cuadernos del Instituto de Historia* de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, director de revistes d'antropologia i història als Estats Units, Àustria, Itàlia, Iberoamèrica i Mèxic, ciutat on l'any 1964 fundà els *Anales de Antropología*, publicació de gran rigor científic que dirigí durant 14 anys. També participà com a professor convidat a les universitats mexicanes, de Puerto Rico, Bogotà, Lima i Venezuela, donà nombroses conferències a institucions científiques d'arreu d'Europa i Amèrica, i fou membre de múltiples societats del país d'adopció, d'Amèrica del Nord i del Sud, d'Itàlia, Suïssa, Gran Bretanya, Bèlgica, Portugal i Espanya.

La bibliografia del Dr. Joan Comas és extensíssima en el camp de la docència, divulgació, informació, investigació i traducció, amb centenars d'obres entre llibres i articles: nou texts docents, setanta-vuit llibres, fullets i articles de divulgació i informació, cent cinquanta treballs d'investigació, setze bibliografies, i prop de tres-centes cinquanta ressenyes i comentaris bibliogràfics apareixen documentats en el *currículum vitae* de Joan Comas, aparegut a Mèxic l'any 1972, set anys abans de la seva mort esdevinguda a Mèxic el 17 de gener de l'any 1979.

LA TASCA DE COMAS COM A ANTROPÒLEG I INDIGENISTA

La vida de Comas és com la de tants altres exiliats a causa de la guerra civil: una vida tallada i repartida entre dues pàtries i dues activitats, amb el seu naixement i la seva joventut a Espanya i la seva maduresa a Mèxic. A la seva activitat primera com a pedagog, ideòleg i polític, seguí, ja a Amèrica, el seu treball definitiu com a antropòleg, indigenista i bibliòfil.

Aquestes dues parts no signifiquen, emperò, ruptura o abandó, sinó el fil ininterromput d'una vocació seguida amb convicció profunda en el curs de la seva vida professional. La ideologia primera sobresurt en els seus escrits darrers en defensa dels pobles marginats i oprimits, o en contra del racisme. I les seves idees pedagògiques estan en el fons de tota la seva feina a favor dels indígenes.

Com hem dit abans, és en el camp de l'antropologia en què Comas més destacà i publicà una important quantitat de treballs d'investigació:

L'any 1944 aparegueren les *Conferencias de Antropología y Biotipología*, que recollien la seva tasca pedagògica a la Universitat de Nuevo León. L'any 1946 sortí a la llum un dels seus llibres més coneguts, *Las razas humanas*, i l'any vinent *El origen y la evolución del hombre*. L'any 1948 publicà *Bibliografía morfológica humana de América del Sur*, en el pròleg de la qual el prestigiós científic Manuel Gamio presenta Comas com a mestre i paladí de la causa indígena. A aquesta obra seguí, l'any 1951, *Los mitos raciales* i l'any 1953 *Bibliografía selectiva de las culturas indígenas de América*.

L'any 1957 Comas publicà una de les seves obres més importants: *Manual de Antropología Física*, de la qual el seu amic i biògraf Joan Hernández Mora diu que es convertí en un llibre clàssic, instrument imprescindible per a l'estudi de l'antropologia física i, com a tal, usat en nombroses universitats de l'Amèrica Llatina, els Estats Units, Regne Unit i Japó. «Cas extraordinari —afegeix Hernández— de difusió d'un llibre científic escrit per un espanyol». L'any 1960 fou traduït a l'anglès i va veure dues reedicions els anys 1966 i 1977.

L'any 1958 la Universitat Autònoma Nacional de Mèxic editava *La educación ante la discriminación racial. ¿Pigmeos en América?* (1960) és el compendi de les investigacions i els estudis duts a terme pels més importants científics sobre el tema, repassat per Comas de manera exhaustiva. *El origen del hombre americano y la antropología física* (1961) representa una anàlisi crítica del problema dels orígens de l'home en el continent americà a la llum de les darreres aportacions a les ciències antropològiques. Entre les qüestions defensades destaca la de la variabilitat biològica dels aborígens americans davant la concepció tradicional de l'*American Homotype*.

El mateix any publicà *Relaciones inter-raciales en América Latina 1940-1960*. Una vegada més, la investigació científica serveix a Comas per a estudiar el fenomen de la discriminació racial a l'Amèrica Llatina i es demana si, per combatre-la, cal una investigació sistemàtica de les relacions socials.

De l'any 1962 és el seu estudi *Las primeras instrucciones para la investigación antropológica en México: 1862*. C. ra de circumstàncies, en acomplir-se el centenari del primer intent metodològic fet per a una aproximació a l'estudi sistemàtic de les característiques biològiques i culturals dels diversos grups humans aborígens de Mèxic, intenta examinar i analitzar els avenços guanyats pels investigadors del segle passat en aquest tema.

El mateix any aparegué la *Introducción a la Prehistoria General*, obra destinada als alumnes de la universitat. *Unidad y variedad de la especie humana*, l'any 1967, i *Razas y racismo*, l'any 1972, resumeixen el pensament i la doctrina del Dr. Comas en el camp de l'Antropologia i la seva afirmació de la no-superioritat d'unes races respecte de les altres.

L'any 1975 apareix *Origen de las culturas precolombinas*, assaig que analitza, a la llum dels estudis més recents, el problema de les cultures indígenes anteriors al descobriment.

L'OBRA ANTROPOLÒGICA DE COMAS

En conjunt, la seva obra antropològica es diversifica en tres vessants: l'estudi de les morfologies biològiques de la població indígena americana; el paper de les cultures indígenes i la seva contribució a la cultura universal; la defensa de l'indígena americà davant l'opressió, la injustícia i els fets de conquesta, espoliació i genocidi. Fonamentalment, l'obra científica de Comas s'integra sempre en el context de l'americanisme, en la seva defensa de l'indígena. Aquesta afecció no es limita a les seves publicacions, sinó, sobretot, a la seva tasca propagandística, difusora, apostòlica gairebé, dels interessos indigenistes a través d'innombrables conferències, seminaris, reunions i congressos. Com deia Claudio Esteva «*fou a la vegada oficialment i passionalment indigenista i tingué molt en compte el fet que els indígenes americans, en l'actualitat, continuen sofrint la discriminació de molts grups socials i ètnics en diferents parts d'Amèrica*».

A la seva obra *Declaraciones sobre razas y racismo*, Comas declara que «*la democràcia reconeix que existeixen diferències entre els homes; però considera que tots posseeixen els mateixos drets inalienables i s'esforça a donar a tots iguals oportunitats en el domini polític, social i econòmic. El racisme accepta igualment com a inevitable les diferències entre els homes i els pobles; però les subordina al principi d'obediència, a la voluntat d'una raça superior, voluntat expressada segons la interpretació de l'home superior*».

Comas penetrà en profunditat en el problema de l'enfrontament de les races, sempre des de la seva afecció vers l'amerindi, convençut que l'antagonisme a l'Amèrica Llatina no tenia res a veure amb el problema racial a l'Àfrica del Sud o en alguns dels Estats Units d'Amèrica. El prejudici racial a l'Amèrica Llatina el defineix com a molt subtil i emmascarat, gairebé un pretext per poder explicar els diversos tipus de discriminació econòmico-social. És interessant allò que descriu com a *hipocresia social*, terme creat per Lipschutz, com un mètode d'autodefensa social o de classe emprat per l'indi i el mestís en assolir el nivell intel·lectual o cultural del *blanc*, o quan sent la necessitat d'identificar-se amb aquest i renega del seu veritable origen social. Vet-aquí com el fill del peó indi o mestís, en aprendre la llengua espanyola i assimilar part de la cultura del *blanc*, procura reafirmar la seva nova posició

Juan Comas

biblioteca
universitaria
labor

Antropología de los pueblos iberoamericanos

Portada d'un dels llibres antropològics de Joan Comas Camps.

social i aixeca la veu, o la mà, contra aquells altres *indis* salvatges que mai no assoliran d'incorporar-se a la cultura occidental.

El concepte de *raça* és biològicament imprecís, encara que socialment i culturalment sembli més aclarit. És inevitable reconèixer que la cultura *indígena* en qualsevol de les seves manifestacions —prosegueix Comas— és patrimoni d'un grup humà que presenta trets biològics, somàtics i psíquics d'aquells que s'anomenen *indis*. En el terreny teòric es pot considerar la independència del fet cultural i físic i acceptar que un individu o un grup humà poden estar en possessió i fruïment d'una cultura *ameríndia* sense posseir ni un sol tret físic de *l'indi*. I és que la connotació més generalitzada de la paraula *raça* no és la correctament i estrictament biològica, sinó que amb ella es designen grups humans que presenten una uniformitat en les modalitats de tipus social i cultural, més que en les biològiques. Wagley l'anomena *raça social* i la defineix com «la manera com els membres d'una societat es classifiquen recíprocament segons les seves característiques físiques» i mecanismes usats per situar l'individu en la societat i determinar les seves relacions amb la resta del grup.

Així fou com la idea de *raça* ha servit i, malauradament, serveix encara per a justificar l'explotació socio-econòmica i política d'amplis sectors de la població d'Amèrica Llatina.

En conferències i congressos, Comas denuncià que la incorporació i integració dels grups aborígens a la respectiva nacionalitat —tot i que és reconeguda oficialment— està plena d'obstacles en la majoria de països, a causa de l'explotació de què són víctima aquells, en molt major grau que la resta de les masses obreres en general, precisament a l'empara dels prejudicis discriminatoris d'índole *racial*, prejudicis que no es fonamenten en les característiques físiques. Succeeix, emperò, que els portadors de la cultura indígena són també socialment indígenes, i aquest és el motiu de la discriminació: el que siguin racialment i culturalment indígenes; però no perquè siguin *racialment* indígenes, sinó perquè ho són *culturalment*.

Succeeix així que en les nacions amb contingent amerindi numèricament important, aquest ocupa els graons inferiors de la piràmide social. Cap constitució, cap llei, no impedeixen l'ascensió social. L'opinió pública, valorant més els símbols socials que els trets fisonòmics, no oposa barreres insalvables a l'esforç individual d'aquells que procuren millorar la seva condició.

Dit així, sembla confirmar la tesi segons la qual els països conquerits i colonitzats per Espanya són lliures de qualsevol forma de racisme. Malgrat tot, moltes actituds i comportaments de cada dia ens demostren el contrari. És fà-

cilment comprovable una clara tendència a atribuir al *feixuc heretatge de la sang indígena* tot allò que és criticable als països latino-americans i existeix un cert pessimisme social, una vergonya no dissimulada de les classes dirigents, davant l'existència d'indígenes en llurs territoris.

Comas accepta que les races i els pobles no són iguals. La igualtat social i moral no té cap relació amb la imaginària igualtat biològica, inexistent i indefensable; els homes no són iguals, les races no són iguals; però desiguals i diferents, açò no significa la superioritat d'un grup com a tal sobre un altre de qualificat com a inferior. Comas insisteix molt en la formació dels educadors per acabar amb els prejudicis i la discriminació racials i aporta multitud d'arguments a favor del mestissatge, recordant que cap raça no pot autoanomenar-se pura, atès que la història és testimoni constant dels creuaments entre els pobles com a conseqüència de les immigracions empeses pel comerç, les sequeres, la fam, les inundacions, les epidèmies o la guerra. Ni uns ni altres grups dels que habiten Amèrica no poden presumir, doncs, de la seva puresa i de la seva superioritat ètnica respecte dels mestissos, fruit de la unió entre espanyols i amerindis, ja que des de la vinguda del poble ibèric fins a les invasions aràbigues, el territori espanyol fou gresol on es fongueren elements racials molt heterogenis i diversos. Comas recorda que qualsevol teoria emesa en el nostre temps sobre la puresa d'una determinada raça cauria en el més grandios dels ridículs, davant els antropòlegs. I anant encara més enllà, afirma que el més elemental coneixement dels processos biològics corrobora que ni l'exogàmia ni l'endogàmia són favorables o perjudicials en si mateixos. Alguna raó deu haver perquè aquests siguin, precisament, els processos seguits per millorar les espècies en botànica i zoologia.

A Amèrica, a partir de l'època de la conquesta i la colonització, es practicà el mestissatge i els mestissos formen la massa de població més important de Mèxic, Guatemala, països andins, etc.

Nous estudis sens dubte més profunds que la majoria dels que ofereix l'actual literatura sobre el tema obligarien a fer reflexions prou serioses sobre tantes afirmacions gratuïtes (d'ambdós contrincants) sorgides de les batalles dialèctiques entre els *anti*, que se suposa defensen l'indigenisme, i els *pro* que veuen només els avantatges portats per la civilització d'occident. Crec que el tema és de molta més transcendència i les anàlisis a fer són moltes abans d'emetre judicis. Després de tot, si és ver que els pobles fan la història, també és cert que és la Història la que condicionarà i marcarà les pautes dels homes que escriuran les pàgines futures. I açò, ni protestes, ni recances, ni enyors podran canviar-ho. Però la comprensió i la solidaritat d'aquells qui criden re-

paracions i dels qui canten lloances, sí que podria modificar els curs de la història que està per fer. I també les condicions de vida, els drets, les llibertats, la cultura i el benestar de tots aquells pobles, hereus de tan antigues races, cantats pels poetes nascuts en llurs terres en la llengua portada d'occident, i que avui, ens agradi o no, els agradi o no a ells, estan indefectiblement lligats a les nostres cultures i al nostre món per llaços múltiples i poderosos.

El quadre que pintà Comas no resulta excessivament optimista a la llum de les observacions i investigacions d'un científic dedicat a la causa indigenista i no ha canviat tant en el decenni transcorregut des de la mort de Joan Comas.

Ell, emperò, i tants homes com ell de bona voluntat prepararen la sementera. Hem de creure que alguna part de la llavor sembrada farà bon fi.

EL DOCTOR LORENZO ANTONIO PONS PONS, HISTORIADOR DE LA IGLESIA URUGUAYA

GABRIEL JULIÀ SEGUÍ

La aportación de la iglesia menorquina a las naciones hermanas de América no es nada despreciable. Desde aquel avanzado, el padre Camps de Mercadal, han sido muchos los sacerdotes que han ejercido su ministerio y han dejado el recuerdo de su obra por tierras americanas.

Lorenzo Antonio Pons Pons es uno de ellos. Sus cualidades naturales y su voluntad de estudio le permitían augurar una carrera brillante entre su pueblo y, de pronto, abandonó la diócesis menorquina para ir a trabajar a Uruguay. Conocedor de la falta de sacerdotes, fue a atender las necesidades de la Iglesia católica en aquel país.

Había nacido en Maó en el seno de una familia artesana el día 9 de julio de 1843 y fue bautizado dos días después en la Parroquia de Santa María de aquella ciudad (1). Su padre, Francisco Pons Orfila, era un ebanista casado con Juana Pons Orfila. La coincidencia de apellidos del padre y de la madre resulta aún más curiosa, al observar en la partida de bautismo de Lorenzo, que los abuelos paternos y maternos llevaban el mismo nombre y apellidos: los abuelos paternos se llamaban Lorenzo Pons y Mariana Orfila; Lorenzo Pons y Mariana Orfila los maternos.

Desde pequeño mostró una especial disposición para el estudio, disposición que el ámbito familiar no sólo no estorbó, sino que favoreció siempre.

---

(1) Parroquia de Santa María, Bautismos 1842 a 1848, pág. 186, reg. 158 (Archivo Diocesano de Menorca).

«Desde sus primeros pasos en las letras y en las ciencias se reveló su inteligencia despejada, su inflexibilidad de criterio y su invariable vocación al estado eclesiástico, que cultivó con esmero al calor de una piedad acendrada y al amparo de una sólida educación cristiana» (2).

Realizó sus estudios sacerdotales en el Seminario de Barcelona junto a compañeros de la talla de Félix Salvà y Salvany —quien con el tiempo se convertiría en un distinguido escritor doctrinal y publicista— y los coronó con brillantes clasificaciones, recibiendo a los 22 años el grado de Doctor en Teología y Derecho Canónico y fue ordenado sacerdote a tan temprana edad, lo que confirma

«su nada común talento de concentración y excepcionales disposiciones para el estudio de las Ciencias Sagradas y es un claro testimonio de las esclarecidas virtudes sacerdotales que informaron toda su vida» (3).

Habiendo regresado a Menorca en 1876 el nuevo obispo diocesano, Sr. Mercader, le nombró su Secretario de Cámara. Probablemente el nombramiento no sentó muy bien entre algunos sectores del clero ciudadelano. Era todavía muy reciente la polémica levantada sobre la conveniencia de trasladar la sede episcopal menorquina a Maó y las reticencias eran muy vivas, prosiguiendo una ya larga tradición entre los menorquines orientales y los occidentales. Si además añadimos que el obispo Mercader tampoco había conseguido ganarse el afecto de su rebaño, tal vez por haber querido obrar con toda rectitud desde el primer momento, entenderemos que los acontecimientos próximos no favorecieran la popularidad del maonés Lorenzo Pons.

Después de haberse convocado oposiciones para cubrir las canongías vacantes, el mes de abril de aquel mismo año se anunciaron las pruebas. Junto con el sacerdote ciudadelano Pedro Anglada, coadjutor de la catedral, y el presbítero mallorquín José Tarongí, el secretario de Cámara Lorenzo A. Pons compitió para la Canongía Magistral. En el círculo clerical de la pequeña capital diocesana se habían decantado ya las posturas a favor de uno u otro opositor.

Las pruebas de la oposición eran públicas y tenían lugar en el interior de la catedral. Y en esta ocasión acudió allí mucha gente, deseosa de seguir el desarrollo de la prueba. Bien pronto se observó que entre el público se habían formado dos partidos: uno se agrupaba en torno a Lorenzo Pons y el otro se inclinaba por Tarongí. En un principio se creyó que el señor Anglada no se

(2) *El Bien Público*, diario, Mahón 27 agosto 1906.

(3) Id. del anterior.

Retrato del obispo Vera, a la figura del cual dedicó Lorenzo Antonio Pons Pons su estudio más voluminoso.

presentaría, pero en el último momento, justo antes de expirar el plazo reglamentario, apareció, esperando acaso sacar buen partido del particular rumbo que presentaba la competición. Porque los conservadores preferían a Pons y

«liberales y gente poco recomendable y otros muchos de buenas ideas; pero mal avenidos con el dicho Sr. Pons» (4)

a Tarongí, no tanto porque este señor les interesase particularmente, sino por ser simplemente su contrincante. Pedro Moll, sacerdote de la catedral menorquina, que dejó una jugosa relación inédita sobre la iglesia de Menorca, particularmente interesante en lo referente a lo ocurrido en su tiempo, y de la que entresacamos estos comentarios, afirma que Pons era de carácter antipático y altanero; pero tal vez su peor defecto fuera sencillamente

«la cualidad de ser mahonés, inspiró los celos contra el Secretario de Cámara, pues conocidos los «buenos oficios» que han hecho los mahoneses a Ciudadela desde antiguo, y por último, el ser patrocinado por el Sr. Obispo, que en poco tiempo se había enajenado muchas antipatías a causa de su genio raro y de las muchas innovaciones que ha hecho con demasiada precipitación» (5).

En una palabra: el sacerdote Lorenzo Pons no había entrado con buen pie en la antigua capital eclesiástica y su principal valedor tampoco gozaba de especiales simpatías.

Tuvo, sin embargo, una brillante actuación ante el tribunal calificador, tal como todos esperaban. Tarongí no quedó mal, pero su intervención resultó muy por debajo de la de Pons.

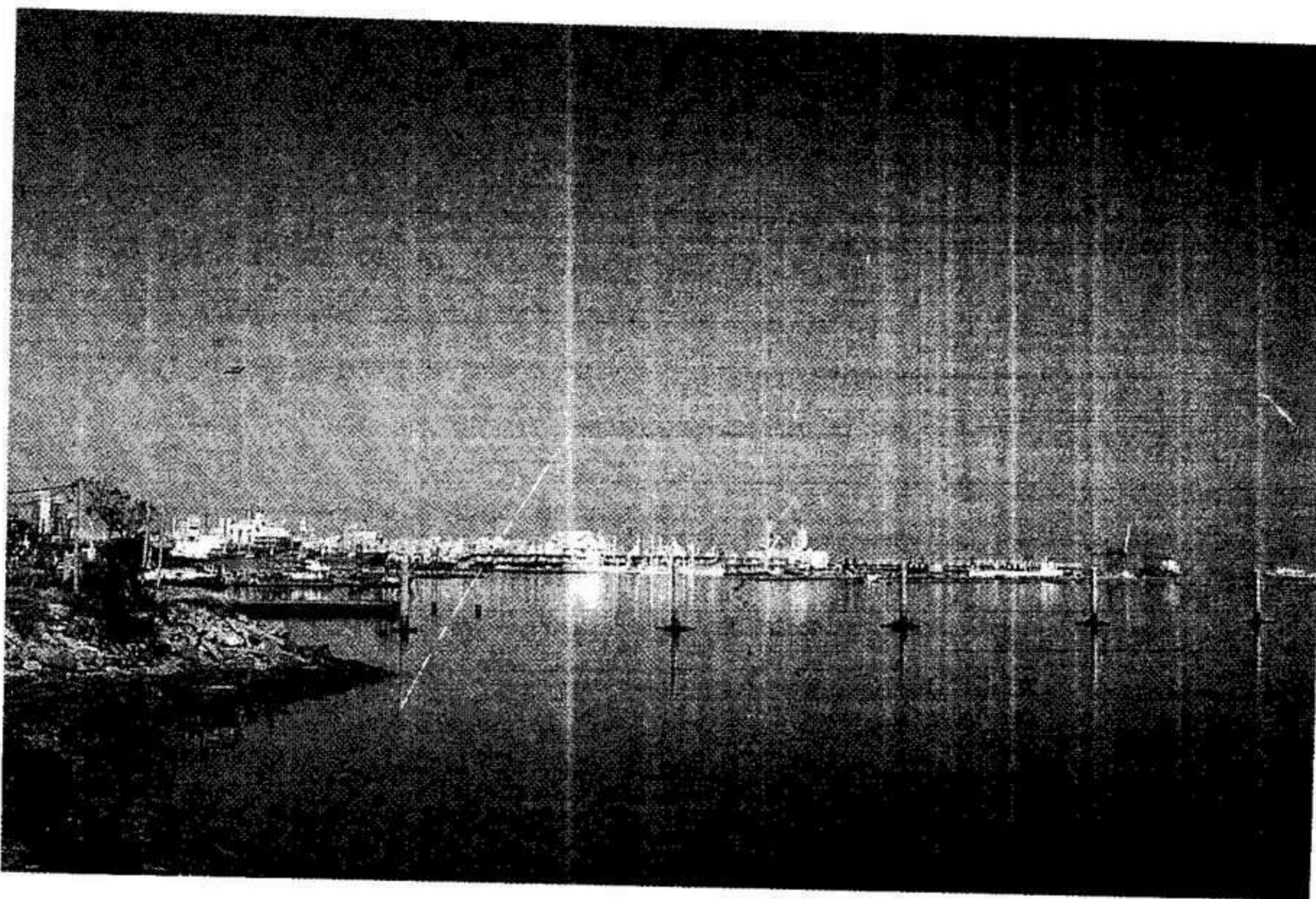
Las noticias de Pedro Moll nos permiten conocer qué pasiones podía llegar a despertar un nombramiento eclesiástico entre la población ciudadelana de un siglo atrás.

«Los partidarios del Sr. Tarongí, en su mayor parte liberales y personas nada recomendables, hicieron tal propaganda en favor de aquél, que arrastraron a una porción de gente ignorante y de ideas poco sanas, zapateros y gente ociosa que suele poblar los casinos, para que juzgaran solamente por pasión y en manera alguna dirigida a la recta razón. Estos propalaron por todas partes que el Sr. Tarongí había ganado la canongía, que si no se la daban le hacían una injusticia manifiesta, que se la robarían y otras barbaridades...» (6).

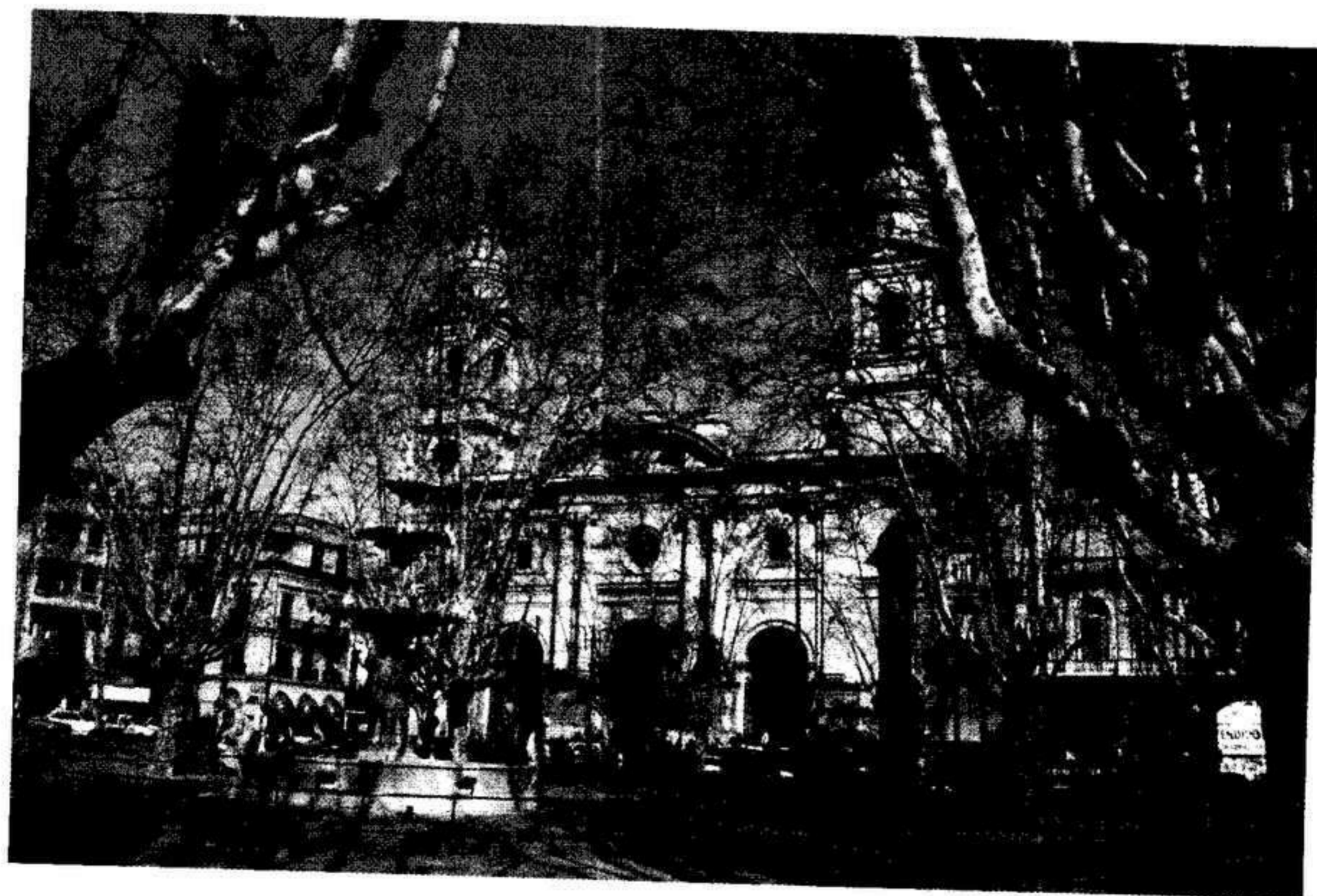
(4) MOLL CAMPS, Pedro. *Apuntes históricos sobre Menorca*, tomo II. (Manuscrito inédito, Archivo Diocesano de Menorca).

(5) MOLL, ob. citada.

(6) MOLL, ob. citada.

El puerto de Montevideo. (Foto: Gabriel Julià).

La catedral de Montevideo, diócesis en la que Pons fue destinado a su llegada a Uruguay (Foto: Gabriel Julià).

La oposición fue ganada por Lorenzo Pons, como era de justicia, con el voto unánime del Capítulo y el visto bueno del Obispo quien, en definitiva era el que tenía mayor interés en la elección de Pons como Magistral.

Los partidarios de Tarongí no aceptaron la decisión y como protesta y venganza ensuciaron y llenaron de porquerías la fachada del palacio episcopal. La fechoría sentó muy mal al obispo Mercader y no quiso asistir a los oficios en la catedral el domingo próximo, ni en los días siguientes, como tenía por costumbre. Y al salir a la calle, se negó a que nadie, al saludarle, le besase el anillo pastoral, diciendo que se lo habían ensuciado.

El nuevo magistral era gran orador, destacando por su claridad de estilo, por saber aplicar el argumento oportuno, por su talento rápido y fácil en la réplica. Todo ello, unido a la firmeza con que defendía sus convicciones, le convertirían en publicista polémico y le enfrentaron en más de una ocasión con los poderes constituidos.

Al comenzar el nuevo curso, en el mes de septiembre de aquel año de 1876, el obispo Mercader renovó la Junta de Gobierno y el Claustro del Seminario Diocesano. El Magistral Dr. Lorenzo A. Pons y Pons fue nombrado catedrático de Patrología y Oratoria Sagrada.

Los cargos del Dr. Pons junto al obispo fueron motivo de más de un disgusto y le colocaron también en contra de la opinión pública de sus paisanos. Una intervención suya ante las comunidades parroquiales de Santa María y del Carmen de Maó, respecto de la asistencia de sacerdotes «lloradores» (7) en los entierros (prohibida por el prelado), provocó grandes controversias, que encontraron amplio eco en la prensa maonesa y el diario *El Bien Público*, conservador y exponente de la corriente católica, tomó partido contra el obispo y su secretario.

El Dr. Pons ejerció este cargo hasta el mes de septiembre de 1878, en que el deán y vicario general de la Diócesis comunicó al Magistral que el obispo le cesaba como secretario de Cámara y le nombraba rector del Seminario y catedrático de Teología.

El gobierno del nuevo rector se hizo notar muy pronto en el Seminario por las innovaciones y cambios impuestos, tanto en asuntos académicos como en otros puramente de orden, que no gustaron demasiado, sobre todo a causa del carácter duro y violento del Dr. Pons.

El 31 de agosto de 1880, un oficio del obispo le comunicaba que con aquella fecha cesaba en el cargo de rector del Seminario y también como catedrático.

---

(7) «Lloradores», «ploradors» en catalán. Eran clérigos que acompañaban las comitivas de los entierros, remunerados por la familia del difunto. El mayor o menor número de «lloradores» en un entierro expresaba la categoría social del difunto.

tico del centro. Aquella gran armonía entre el prelado y el antiguo secretario parecía haberse roto para siempre. Quien sabe si por no hacer tan aparente la decisión que había tomado el obispo, éste se constituyó en rector y nombró un vice-rector para el centro docente.

No sabemos nada de los años que siguieron. Las actas capitulares correspondientes a estos años, que podrían habernos dado alguna luz, fueron destruidas durante la guerra civil en 1936 y el Sr. Moll tampoco nos cuenta nada más sobre el asunto. Tal vez Lorenzo Pons considerase que era imposible luchar contra adversarios tan poderosos, tal vez no llegase a superar tantas decepciones. El caso es que, de pronto, abandonó Menorca y embarcó hacia América.

A la luz de los escasos documentos de este trascendental momento de su vida, la marcha de Pons presenta todas las características de una huida. Su primera intención al salir de España, fue la de instalarse en Argentina. Esto ocurría en los primeros meses de 1882. Pero al hacer escala en Montevideo el 1 de marzo, encontró allí a su amigo de la infancia Juan Llambías Font y, a instancias de éste, decidió quedarse en Montevideo.

Una carta del prestigioso pedagogo mahonés Orestes Araújo, residente en Montevideo, al presidente del Ateneo de Maó, anunciando la muerte de Pons, dice entre otras cosas que

«puedo asegurar que el cariño hacia la madre patria no se había extinguido en su pecho, sentimiento que se arraigaba en él con mayor fuerza cuanto más difícil consideraba volver a ver el terruño nativo» (8).

¿Con qué significación hemos de entender el mensaje de esta última frase? ¿Partió el Dr. Pons de Menorca porque no quería regresar, o porqué no podía regresar nunca más a la isla? Por el momento no hemos encontrado la respuesta.

¿Qué hizo Pons durante los primeros años de su estancia en Uruguay? Porque la carta de excomunión de la Diócesis Menorquina que envió el obispo Mercader al Ordinario de Montevideo, dando su consentimiento para el traslado de su canónigo Magistral, una vez conocida la solicitud hecha por la iglesia uruguaya a la española de que enviase sacerdotes al país, está fechada el 1 de septiembre de 1885, cuando hacía tres años y medio que Pons había dejado Menorca. El documento fue firmado en Maó, actuando como secretario don Federico Pareja (9).

---

(8) ARAÚJO, Orestes. Carta al Presidente del Ateneo de Mahón publicada en la *Revista de Menorca*, Mahón 1906, pág. 321.

(9) Carpeta «Lorenzo Pons» (Archivo de Curia Eclesiástica, Montevideo).

Hacia pocos años que el Vicariato Apostólico de Montevideo acababa de ser erigido en diócesis por el Papa León XIII, quien había nombrado como primer obispo a Mons. Jacinto Vera y Durán, fallecido en mayo de 1881. Lorenzo Pons llegaba pues a Uruguay en un momento de gran importancia para la iglesia uruguaya y encontraría allí un ancho campo de acción para desarrollar sus facultades.

Muy pronto empezó a destacar como orador sagrado. Su paisano y como él mismo, emigrado a Montevideo, Orestes Araújo, no conocido precisamente por sus simpatías hacia el clero, reconoció que como orador

«figuraba a la cabeza de los que en esta República se hallan en primera fila y como sus prédicas y sermones no menudeaban, pues era enemigo de prodigarse, cuando subía a la cátedra sagrada, el templo se veía concurrido por las personas más cultas, por la intelectualidad de todas las clases sociales, sin distinción de ideas, ya que el talento del Dr. Pons era reconocido igualmente por católicos y descreídos, por liberales y reaccionarios. A ningún sacerdote hemos oído formular tantas verdades y tan admirablemente dichas como a nuestro ilustrado y animoso menorquín. Este valor, unido al prestigio de su palabra, a la hermosura del concepto, a la fuerza indestructible de su dialéctica y a sus principios morales sin mogigatería, que trataba de inculcar, como buen misionero cristiano, eran para sus oyentes motivo de aplauso, consideración y afecto hacia su persona» (10).

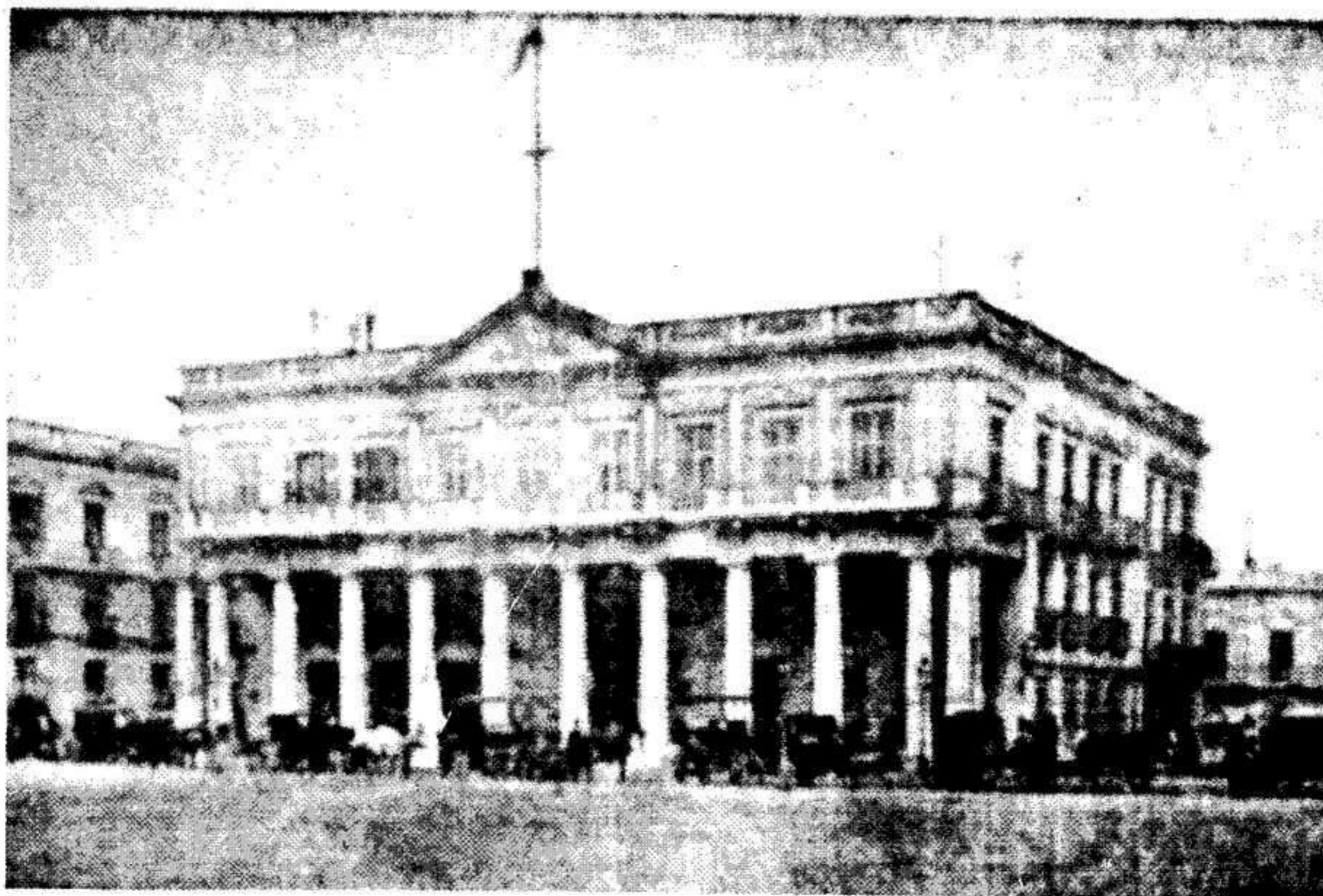
Su actividad apostólica fue inmensa: recorrió el país en toda su extensión, acompañando al obispo en la Santa Misión convocada por éste. Dedicó su ciencia a la enseñanza, preparando a los jóvenes estudiantes de Filosofía en la Universidad y a los seminaristas en Teología Sagrada. Pero donde su labor llegó a ser verdaderamente abnegada y ejemplar, fue como capellán de la Prisión Penitenciaria de Montevideo, cargo para el que fue nombrado en 1886 y que ocupó durante veinte años. Hasta el fin de su vida dedicó a esta tarea su constancia indestructible y con su celo lleno de caridad, ejerció un verdadero apostolado entre los presos, dejando un recuerdo imborrable.

Araújo vuelve a ser muy elocuente en el momento de juzgar la actuación del sacerdote como capellán de prisiones:

«Tanto empeño puso en el ejercicio de su sagrado ministerio, no sólo en el trato diario con los criminales, sino en los solemnes momentos de tener que aplicarse la última pena a algunos de ellos,

---

(10) ARAÚJO, ob. citada.

La prisión de Montevideo en tiempos de Pons, en la que dejó el recuerdo de una larga y provechosa labor a favor de los presos.

que todos los gobiernos subsiguientes al que nombró a nuestro ilustre paisano, sin distinción de color político, lo confirmaron en el cargo que ha desempeñado hasta su fallecimiento, que los presos han lamentado más que nadie. Este es su mejor elogio, si se reflexiona lo fácil y frecuente que es en esta tierra el cambio de personas para el desempeño de los empleos públicos» (11).

Fundó un asilo para recoger a los presos redimidos en la prisión, de tan difícil reinserción en la sociedad y que se encontraban en la mayor «soledad y desamparo» (12).

En 1892 el Arzobispo de Montevideo, Mariano Soler, le nombró Director de la biblioteca del Clero, creando el cargo de historiógrafo y cronista de la diócesis, que recayó también en él. Lorenzo Pons llevó a término la organización y ordenación del Archivo Eclesiástico. Este trabajo le puso en contacto con la documentación existente, proporcionándole un material extraordinario para el estudio de la Iglesia del Uruguay, que Pons investigó meticolosamen-

(11) ARAÚJO, ob. citada.

(12) VALLS, Luis, *Los españoles en Uruguay*. Año 1918. Montevideo 1918?, pág. IX.

te, recogiendo datos que le permitirían elaborar una historia de la iglesia del país, incluso viajó a Argentina para estudiar en sus archivos la parte más antigua de la historia uruguaya.

Fruto de aquellas investigaciones fueron sus obras: *Discurso pronunciado [...] en el Aniversario de la consagración del templo que hoy es Basílica Metropolitana de Montevideo 1804-1904* (13) y *Biografía del Ilmo. y Rdm. Señor Don Jacinto Vera y Durán primer Obispo de Montevideo* publicada en la capital del Uruguay en 1905, justo un año antes de su muerte.

Este era sólo el principio del vasto proyecto que se había propuesto el arzobispo, consciente de las aptitudes y de la laboriosidad de Pons, y que consistía en llenar el vacío de la Historia de la Iglesia Nacional desde sus orígenes, procurando reunir toda la información en una crónica lo más completa posible, que había de servir de base a la Historia Eclesiástica de la República.

A pesar de no tener conocimientos previos de archivología (materia por demás inexistente, oficialmente, en su tiempo) actuó con racional criterio en la ordenación y clasificación del archivo, pudiéndose decir que, desde entonces, aquél sigue la pauta dispuesta por Pons, quien, en la práctica, ha sido el único archivero que como tal ha actuado en la archidiócesis de Montevideo. Los sacerdotes diseminados por las parroquias del país así lo reconocieron y a él acudían para cualquier consulta sobre la historia de sus parroquias.

El primer fruto práctico de su investigación quedó plasmado en el discurso que pronunció en octubre de 1904 con motivo del primer centenario de la dedicación del primer templo de Montevideo: iglesia matriz en su origen, y catedral metropolitana un siglo después. Pons sigue paso a paso las incidencias de la construcción del templo que había de substituir a aquél provisional, mandado erigir por el fundador de la ciudad, Mauricio Zabala; las dificultades surgidas para su financiación, las fundaciones, congregaciones, etc., completando su proceso histórico con profusión de datos, manejando la documentación del Archivo General Administrativo de Montevideo y de los archivos: Parroquial de la Catedral metropolitana y de la Curia Eclesiástica de Montevideo y Archivo Nacional y de la Curia Eclesiástica de Buenos Aires.

Pero no es sólo el rigor histórico lo que cabe destacar en aquel discurso: Pons no olvida en ningún momento su función sacerdotal y expresa su pensamiento y su doctrina con toda convicción y libertad. Y lo hace además con verbo fácil y docto a la vez, expresando bellamente mediante la palabra aquellas consecuencias que su relato le sugiere. Mérito mayor, si cabe, cuando recordamos que emplea una lengua, que por más que haya sido la única que haya utilizado como vehículo en sus estudios, no fue su lengua madre, con la que hilvanó sus conceptos e ideas y con la cual se comunicó con sus compatriotas durante más de cuarenta años (14).

---

(13) Biblioteca Nacional de Montevideo (R.O. del Uruguay).

(14) En Menorca se habla el catalán en su variante dialectal menorquina, desde la conquista de la isla por el rey de Aragón Alfonso III en 1287.

Su educación estética está fuertemente influenciada por la corriente clasicista que en Menorca impusiera el obispo Pedro Antonio Juano (15), propugnada y dirigida desde la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. Así lo expone al referirse al estilo y decoración de la catedral de Montevideo:

«Aquí la escultura no ahoga, ni esclaviza la forma arquitectónica, aquí, gracias a Dios, no se ven las extravagancias del barroquismo, ni la profusión de grotescos adornos muy dorados con que, para deslumbrar al ignorante espectador, se esconde la falta de orden y sistema en no pocos templos de la Madre Patria y en muchísimos de América. Es que éste apareció en una época brillante de las artes nobles españolas, cuando la Academia de San Fernando, perpetuo asilo de ellas, negaba al mal gusto la entrada en nuestras iglesias y edificios públicos, y señalando a los artistas la senda por donde debían caminar hasta llegar a la perfección, contribuía a que la Arquitectura recobrara su antigua magestad y aquel esplendor con que El Escorial, obra de Juan de Herrera, causó admiración al mundo» (16).

Pons es consciente de la trascendencia de la obra cuyo aniversario celebra, ya que no se trata sólo de una obra material, de mayor o menor significación artística, sino de la expresión corpórea de una parte esencial de la historia del pueblo, que no puede ceñirse exclusivamente a un determinado sector religioso, sino a la historia de todo el pueblo uruguayo.

«Si desde las alturas de la Filosofía de la Historia contempláis como a vista de águila, cerniéndoos sobre los abismos del pasado, erguidos sobre la cima del presente, la influencia poderosa de este templo en la obra de la civilización del pueblo oriental; si abarcáis toda la trascendencia e importancia de esta obra, toda su magnitud y grandeza, no podréis negar que este es un monumento que honra lo mismo a la Religión que a la Patria, el monumento religioso nacional más respetable y venerando, que simboliza la cultura que ha venido consolidándose en este país a través de las edades. Observad bien y conoceréis que vuestros antepasados asociaron a sus votos patrióticos sus votos religiosos, aquí, ante el altar de la Virgen Inmaculada; y que en las transformaciones de vuestra nacionalidad,

---

(15) Natural de Villar del Río (Soria). Obispo de Menorca desde 1803 hasta 1814, año de su muerte.

(16) PONS PONS, Antonio. Discurso pronunciado por el /.../ en el Aniversario de la consagración del templo que es hoy Basílica Metropolitana de Montevideo 1804 —21 de octubre— 1904, Montevideo 1904.

lo mismo que en los días de aflicción y amargura, en las horas tristes en que se obscurecía o eclipsaba el sol de la felicidad pública, siempre fue esta iglesia como el asilo de la fe, como el refugio de la esperanza, como el santuario de la redención de todos los males y dolores de la Patria, como el hogar de la familia uruguaya» (17).

Y lanza un grito de atención, un grito de defensa, de protección del patrimonio histórico y cultural, la herencia que más debiera preocupar al hombre de dejar a los hombres y que siglo tras siglo es inexorablemente borrado por la desidia o la sinrazón.

«Conservad, no destruyáis; conservad reparando. No despreciéis en nombre del progreso las tradiciones gloriosas selladas con la veneración y la religiosidad de vuestros mayores. Los pueblos que miran con indiferencia los hechos de que con justicia y razón se gloriaban los siglos pasados, merecen lástima, porque se hacen dignos de permanecer en una infancia perpetua, sin corona de flores que embalsame su existencia, sin vida de recuerdos, de inteligencia ni de amor. La sociedad que no sabe volver los ojos a sus orígenes, cuyos monumentos pisa y rompe, rasga y mancha con su propia mano la página que en el libro del porvenir le cabría, porque el progreso y la tradición no son hechos que se opongan, sino dos elementos necesarios de un mismo hecho, puesto que la tradición es la entrega que una generación hace a otra del caudal de sus ideas, de sus instituciones y de sus costumbres, sin los cuales la generación joven no podría perfeccionarse» (18).

Las anteriores palabras son, en verdad, una lección profunda de amor a la tradición, que no excluye el progreso, sino que —tal como expone de manera rotunda— ambos se complementan y confirman en su conjunto, el gran legado para las generaciones futuras.

Un año después de publicar el discurso conmemorativo, pieza oratoria que merece estar presente en cualquier antología literaria, en 1905, Pons dio a luz su obra más importante, la biografía de Monseñor Jacinto Vera, denso trabajo, fruto de largos estudios que mereció la total aprobación del arzobispo Soler, quien en el mes de noviembre de 1903, después de haber leído el manuscrito de la biografía de su antecesor, había escrito al autor en estos términos:

«Desde el primer momento comprendí que no tendría que arrepentirme por la elección hecha en su persona como historiógrafo de

---

(17) PONS, ob. citada.

(18) PONS, ob. citada.

la Diócesis, antes bien he tenido muchas ocasiones de admirar la constancia, tino y laboriosidad con que ha emprendido su difícil y arduo cometido. Ha tenido que hacer usted investigaciones de todas clases, algunas que semejaban verdaderos descubrimientos, indagando cuanto podía servir al logro de su intento, revolviendo el polvo de legajos y bibliotecas, hasta trasladarse al extranjero, para recoger con paciencia y tenacidad de benedictino cuantos documentos o datos hacían al caso. Y no como quiera, sino comparándolos y examinándolos con escrupulosa crítica para cerciorarse de su autenticidad y controlando documentos con testimonios, trabajo este que ha sido tanto más ímprobo, cuanto que usted no ha podido servirse ni siquiera de simples monografías, ya sea de la época de la dominación española, ya de la posterior. De manera que todo el trabajo es mérito propio, pues ha debido construirlo pieza por pieza, a fuerza de registrar archivos y documentos, que por ser la mayor parte ignorados o no saberse su paradero, mucho y grande ha sido el esfuerzo que le ha costado su investigación y hallazgo. ¡Cuántos pasos me consta que ha dado para rastrear, por decirlo así, algunos documentos y datos cuya existencia únicamente era lo que sospechaba! Pero, al fin ha llegado usted a la meta, logrando formar los anales religioso-eclesiásticos de la República, y puede usted afirmar con satisfacción propia y gratitud de nuestra parte «erexi monumentum»: he erigido un monumento para la historia de la Iglesia nacional, ya que en adelante no podrá escribirse sin tener en cuenta esa base puesta por usted con tenaz e inteligente laboriosidad».

No sólo considera importantísimo el trabajo de búsqueda y de selección, sino que juzga muy acertada la vestidura que envuelve la obra:

«... ha sido muy feliz en su redacción, pues es sobria, clásica, solemne y sentenciosa, dando del personaje biografiado una idea y un concepto muy exacto y que con facilidad puede asimilar el lector. El primer trabajo es historiográfico; el segundo es histórico; en el uno prima la simple crónica de los hechos; son como si dijéramos, apuntes para la historia; en el último prima el arte de escribir, dando relieve a los hechos cronológicos y a la filosofía de los mismos. ¡...! Para su propia satisfacción puedo declararle, por tanto, que usted no sólo no ha defraudado las esperanzas y propósitos que tuve para encargarle ambos trabajos, sino que han sido realizados a mi plena satisfacción y expectativa...» (19).

---

(19) SOLER, Mariano. Carta del Excmo. y Rdmto. Señor Arzobispo... publicada la Biografía del Ilmo. y Rdmto. Señor Don Jacinto Vera y Durán... de Lorenzo A. Pons, Montevideo 1906, págs. 5-7.

La biografía del obispo Vera es un denso estudio de 271 páginas, dividido en veintidós capítulos, a través de los cuales dibuja los rasgos más representativos de su vida, situándolos en el entorno histórico y social adecuado, haciendo comprensibles la actuación y hechos que explica. La lectura de sus páginas permite conocer no solamente la situación religiosa del país durante el siglo XIX, sino el estado de la cultura y de la enseñanza, y las relaciones políticas, analizadas por el autor con toda seriedad y expuestas con claridad diáfana de ideas, después de una excepcional preparación:

«Con sobriedad clásica y galana forma de estilo ha dado vida a la gran figura del gran apóstol y primer obispo del Uruguay, Mons. Jacinto Vera, imprimiéndole todo el colorido que realza la majestuosa y dulce serenidad de nuestro primer obispo» (20).

Esta obra ratifica las indiscutibles cualidades de historiador que poseía Pons, confirmadas, según O. Araújo en que

«nacionales y extranjeros, católicos y no católicos, hemos leído con sumo agrado, pues encierra el libro del padre Pons narraciones verdídicas, frescas y galanas como plantas que crecen en tierras vírgenes y sin malezas, páginas enteras y robustas de la historia política de este país, todo ello expresado con una sencillez de lenguaje que recuerda a los puristas de la edad de oro de la literatura castellana» (21).

Araújo considera que si no progresó más en su carrera eclesiástica, a pesar de haber ocupado cargos diversos, todos delicados y de importancia, fue por su carácter inquieto y difícil de acomodar a las voluntades ajenas.

Durante mucho tiempo estuvo preparando la historia de la Iglesia uruguaya, después de haberse consagrado a profundos estudios de análisis y de investigación que prometían un verdadero monumento histórico. La muerte, ocurrida el 27 de agosto de 1906, cuando acababa de cumplir 63 años, cortó aquel importante proyecto, después de haber recogido más de 1.500 cuartillas manuscritas y de dejar redactada la primera parte de la historia, que abarca desde 1436 a 1547 y la segunda, desde 1547 hasta 1620. Este trabajo permanece inédito (22) y hasta el momento no se ha proseguido en profundidad ningún otro estudio sobre la historia de la Iglesia en Uruguay.

---

(20) SOLER, ob. citada.

(21) ARAÚJO, ob. citada.

(22) Caja «Lorenzo Pons» (Archivo de Curia Eclesiástica de Montevideo).

Orestes Araújo afirma que

«en la actualidad no conozco aquí a ningún sacerdote, aunque entre el clero uruguayo los hay muy ilustrados, que reúna la competencia de Pons, para proseguir el trabajo emprendido por éste» (23).

La prensa nacional se hizo eco de su muerte, considerándolo un sacerdote ejemplar, alabando su labor entre los presos, a tantos de los cuales rehabilitó, convirtiéndoles en hombres útiles para la sociedad que les había excluido; con el consejo sabio y prudente, con su palabra amorosa, con su ejemplo y su inagotable paciencia de buen sacerdote. Después de tantos años de incansable dedicación apostólica, de práctica de las virtudes sacerdotales, de observancia de las sagradas obligaciones del ministerio, dejó a la patria adoptiva el recuerdo del siervo bueno y fiel, como el del Evangelio. Y éste no es, en verdad, el menor de los elogios que se pueden hacer del hombre.

---

(23) ARAÚJO, ob. citada.

RESSENYA CULTURAL

ACTIVITATS DE L'ATENEU (PRIMER SEMESTRE DE 1993)

En el decurs del primer semestre de 1993 l'Ateneu ha desenvolupat 36 activitats culturals, la major part de les quals són conferències.

En aquest últim apartat cal destacar el cicle de revisió del franquisme, amb sis conferències, el conjunt de les quals intentaren de donar una opinió panoràmica del franquisme i la societat, la justícia, l'Església, l'esport o la figura del dictador. Entre d'altres hi participaren Manuel Rubio, Julián García Candau, Gabriel Cardona, Miquel Miravet, Enric Miret i Joan N. García Nieto.

Tanmateix, altres qüestions del saber també foren objecte d'estudi, com ara l'economia (Fernando Casado), el periodisme (Consuelo Sánchez Vicente), la política (Josep Benet, Josep Valero i Enrique Fernández Miranda), la filosofia (Emetrio Sarazu), la religió (Josep Manguán), la història i l'arqueologia (Philip D. Rasico i Leslie Grinsell), etc.

En el camp de les arts, hi feren cinc exposicions de pintura i fotografia.

Especial importància tingué el lliurament (21 de gener) dels XXXI Premis Ateneu, dedicats a la creació literària. El guanyador va ser l'escriptor Joan Pons Pons, per la novel·la *Nàufrags*, que més tard editaria l'editorial Columna de Barcelona. L'acte de lliurament comptà amb la presència de Pau Faner, que féu una lectura literària sota el títol «La núvia del vent».

El dia 1 d'abril l'Ateneu, en col·laboració amb l'IME, va fer un homenatge pòstum a Josep M. Llompart, patriarca de les lletres catalanes de casa nostra. La convocatòria va ser desenvolupada amb el lema «L'obra i el compromís de J.M. Llompart, visions des de Menorca».

També en el camp de les lletres, val a dir que el 15 d'abril tingué lloc a l'Ateneu la presentació del llibre *Retazos periodísticos*, d'Antoni Verger Canals, que recull una selecció de treballs de premsa, particularment les entrevistes de la secció «Dígame...» del diari *Menorca*.

Altrament, en aquest semestre es va realitzar un curset de grafologia, que ha donat com a fruit la creació d'una nova vocalia «ad hoc» que després ratificaria l'assemblea anual del mes de juny de l'Ateneu. A més a més, es van reiniciar les Trobades d'Astronomia; i es formalitzà l'adhesió al centenari de Joan Miró.

El 19 de maig l'Ateneu féu la seva contribució al procés electoral amb una taula rodona, en la qual hi participaren els set candidats menorquins a l'escó del Senat.

Per últim, cal deixar constància que l'Ateneu va rebre el premi d'activitats culturals de l'Editorial Menorca, que fou lliurat en el decurs del tradicional sopar de Sant Antoni del diari insular. MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS, Secretari Primer de l'Ateneu.

ACTIVITATS REALITZADES PER L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS DURANT EL PRIMER SEMESTRE DE 1993

PUBLICACIONS

Durant el primer semestre de 1993, l'Institut Menorquí d'Estudis ha editat o ha col·laborat en la publicació de les obres següents:

In memoriam Josep M. Llompart, editat per «Sa Nostra» Caixa de Balears amb el suport de l'IME, dins la col·lecció Poesia Estesa, amb el recull de poemes llegits per 16 poetes de Menorca en l'acte d'homenatge a Josep M. Llompart.

La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses, de Maria Josep Conde i Joan de Nicolás, editat conjuntament per l'IME i l'Institut d'Estudis Baleàrics amb el suport econòmic del Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Estudi de la demografia actual menorquina. Les migracions i els seus efectes sobre la població i la societat illenques, de M. Lluïsa Dubon Pretus, publicat en col·laboració amb l'Ajuntament de Ciutadella com a treball guanyador del Premi Francesc de Borja Moll 1990.

La població a Menorca. Bases demogràfiques per a la planificació social, de M. Antònia Carbonero, publicat pel Consell Insular de Menorca com a núm. 1 de la col·lecció Quaderns Socials amb la col·laboració de l'IME.

Refranyer menorquí, de Josep Pons Lluch, publicat conjuntament amb el Col·lectiu Folkloric de Ciutadella com a núm. 50 (extraordinari) de la col·lecció Quaderns de Folklore.

Núm. 6 de la col·lecció Xibau: *Tannkas de caragols*, de Josep Casasnovas i *Crepuscles d'atzur*, de Llorenç Ferrer, obres que van rebre ex-aequo el Premi de Poesia Sant Joan 1991 atorgat per l'Ajuntament de Ciutadella.

15 Anys d'Unió de Pagesos. Notes per a una història econòmica de l'agricultura menorquina (1978-1993). Núm. 3 de la col·lecció Arrels, publicat per Unió de Pagesos de Menorca amb la col·laboració de l'IME.

Europa 1700: El Grand Tour del menorquí Bernardo José, de José Luis Amorós, M. Luisa Canut i Fernando Martí Camps. Edició conjunta amb Ediciones del Serbal.

Homenatge a Jordi Carbonell, publicat conjuntament amb l'Ateneu de Maó com a separata de la *Revista de Menorca* corresponent al segon semestre de 1992.

Miscel·lània Jordi Carbonell, Volum 5, editat per Publicacions de l'Abadia de Montserrat amb la col·laboració de l'IME i altres entitats vinculades a la cultura catalana.

HOMENATGES

Com a homenatge a Josep M. Llompart, i en el marc dels actes commemoratius proposats per Obra Cultural Balear, l'Institut Menorquí d'Estudis organitzà conjuntament amb Sa Nostra dos actes públics. El primer consistí en una lectura de poemes seus, triats i llegits per 16 escriptors menorquins, i es realitzà a la Sala de Cultura de Sa Nostra a Ciutade-

lla el dia 19 de març. El segon tingué lloc el 20 de març a la Sala de Cultura que aquesta entitat té a Maó on, a més de la lectura poètica esmentada, es projectà el vídeo *Llompart, vida i obra* elaborat per Sa Nostra.

L'IME participà també en l'acte acadèmic «L'obra i el compromís de Josep Maria Llompart», realitzat a l'Ateneu de Maó el dia 1 d'abril pel mateix Ateneu, el Centre de Professors de Menorca, Sa Nostra i el Consell Insular de Menorca. En aquest acte set escriptors menorquins (Andreu Murillo, Josep Antoni Pons Roca, Josefina Salord, Antoni Moll, Pere Gomila i Ponç Pons) explicaren la seva relació amb el poeta i glosaren els trets bàsics de la seva activitat literària i la seva dedicació cívico-cultural en defensa de l'ús de la llengua catalana i com a director d'Obra Cultural Balear.

CURSOS

Amb la col·laboració del Centre de Professors de Menorca, la Secció de Llengua i Literatura de l'IME organitzà el curs *Poesia en l'ensenyament*, impartit pel traductor i escriptor especialitzat en literatura infantil i juvenil Miquel

Desclot, els dies 24, 25 i 26 de març a l'Institut Josep M. Quadrado de Ciutadella.

CONFERÈNCIES

Philip D. Rasico, professor de la Universitat de Vanderbilt (Tennessee, EUA), impartí la conferència «Consideracions històrico-filològiques sobre el contracte del Dr. Turnbull i els menorquins emigrats a la Florida l'any 1768», a l'Ateneu de Maó el dia 21 de maig.

EXPOSICIONS

Amb motiu del Dia del Llibre, del 20 al 24 d'abril l'IME exposà a la Biblioteca Pública de Maó tots els llibres publicats des de la seva creació.

PREMIS

El 16 de gener, en el marc de les festes de Sant Antoni, s'atorgà el VIIè. Premi d'investigació cultural Francesc de Borja Moll, instituït per l'Ajuntament de Ciutadella i convocat per l'IME, al projecte presentat per Jordi Ginebra i Serrabou «L'obra gramatical d'Antoni Febrer i Cardona».

REVISTA DE MENORCA

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

PRESENTACIÓ DELS ORIGINALS

Els originals es presentaran per duplicat, mecanografiats per una sola cara i a doble espai, en fulls DIN A-4, de 30 línies de 70 pulsacions.

La seva extensió no sobrepassarà les 30 pàgines, incloent-hi figures, fotografies, taules, notes i bibliografia, que aniran en fulls a part al final de l'original. En qualsevol cas, el Consell de Redacció considerarà cada treball en particular i decidirà el que trobi convenient en relació a l'extensió i il·lustracions d'un original.

Al primer full de cada treball hi haurà:

1. Títol.
2. Nom de l'autor o dels autors en la forma amb què vulguin signar.
3. La institució o centre al qual pertanyen o titulació acadèmica i la seva adreça particular (inclòs el número de telèfon).

Els originals es presentaran en català o castellà. Les cursives es representaran per un subratllat senzill i les negretes per un subratllat ondulat.

BIBLIOGRAFIA

S'afegirà en full a part, ordenada alfabèticament pels llinatges dels autors, referint-se només als articles o llibres citats en el text.

Les referències es faran amb el següent ordre:

1. Llinatge/s, nom de l'autor (en majúscules).
2. Any de la publicació, entre parèntesis.
3. Títol de l'obra o article.
4. Nom de la publicació periòdica, tom o volum, número o fascicle, lloc d'impressió (si s'escau) i pàgines; o: nom de l'editor del llibre o publicació no periòdica, lloc d'impressió i pàgines en rodones.

Les referències bibliogràfiques aniran intercalades en el text i es faran entre parèntesis, indicant el nom de l'autor, l'any de publicació i pàgina o pàgines, separats per una coma (per ex. RAMIS, 1818, pp. 10-12).

IL·LUSTRACIONS

Es fixa un màxim de cinc il·lustracions per original, ampliable a criteri del Consell de Redacció. Les taules o il·lustracions aniran en fulls independents. Els dibuixos o gràfics es presentaran en tinta xinesa negra, preferentment damunt paper vegetal o damunt un altre suport sempre que

tenguin la qualitat adequada. Les fotografies, preferentment en blanc-i-negre, tindran el contrast i la nitidesa adequats per a la seva publicació. Tota casta d'il·lustració entrarà en el text amb el nom de figura i l'autor haurà d'indicar en l'original, als marges, on vol que siguin intercalades les diferents taules i figures.

NOTES A PEU DE PÀGINA

Les notes a peu de pàgina s'evitaran al màxim. En tot cas, en l'original, aniran en full independent com els peus de figura.

PROVES D'IMPRESA I SEPARATES

S'enviaran proves d'impresament a corregir pels autors a l'adreça indicada, però no s'acceptaran modificacions respecte del text original que no siguin de caràcter ortogràfic o tècnic. Les proves d'impresament s'hauran de retornar a l'editor en un termini de temps màxim de deu dies; en cas contrari, la Redacció podrà decidir entre ajornar la publicació del treball o corregir-lo, declinant tota responsabilitat sobre aquells errors que es poguessin cometre.

Un cop publicat el treball, l'autor o els autors de cada article rebran gratuïtament 25 separates. Si en desitgen un nombre superior, els autors ho indicaran per escrit en tornar les proves d'impresament corregides i l'excés anirà al seu càrrec.